

નૃપુરઝંકાર

નરસિંહરાવ બોળાનાથ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજગતી કોપારાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૦૫૩ નર્ગિક

પુસ્તકનું નામ જુપુરકંડા

વિષય ૨ - ૪

નૂપુરઝંકાર

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

નૂપુરઝંકાર

—

રચનાર
નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, બી. એ.

—

પ્રકાશક
જીવનલાલ અમરશી મહેતા,
પીરમશાદરોડ—અમદાવાદ.

—

દ્વિતીય આવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦.

—

ઇ. સ. ૧૯૨૯. સંવત્ ૧૯૮૬

—

કિંમત
કાચું પૂઠું રૂ. ૧-૪-૦ પાકું પૂઠું રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૮૦૧૨
૨૦૧૫

૩૯૨, કાલ્યાણદેવી; મુંબઈ-૨.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પંદર વર્ષના ગાળા પછી “નૃપુરજંકાર”નું પુનરાવર્તન રસિકો માટે રજૂ કરું છું. પ્રથમ આવૃત્તિમાંના સંગ્રહમાં સંખ્યાનો ફેરફાર નથી. પરચૂરણ સુધારા, શબ્દાદિકમાં, કર્યાછે, ટીકામાં કેટલાક મહત્વના ઉમેરા છે તે યથાસ્થાન જણાઈ આવશે. ટીકાની પૂરવણીમાં બે ત્રણ ઉમેરા મહત્વના છે તે તરફ વાચકનું ધ્યાન દોરું છું.

“નૃપુરજંકાર” પછી કેટલાંક કાવ્યો રચાયાંછે, તહેનો સમાવેશ આ આવૃત્તિમાં કરવો તે ઉચિત ગણ્યું નથી. એ કાવ્યોની સંખ્યા અતિ અલ્પ નથી તે એક કારણ છે. અનુકૂળ સંબંધમાં એ નવો સંગ્રહ બુદ્ધો પ્રગટ કરાશે તો પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં “વિ-સર્જનકાળના જ જંકાર છે” એમ વચન છે અને બીજા કાવ્યસંગ્રહ રજૂ કરવાનો અસંભવ દર્શાવનારું વચન છે, તે ખોટાં પડશે.

સાન્ટાક્રુઝ } નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.
ના. ૨૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૯

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ થવાનો છે અને હેનું નામ ‘નૃપુર-જંકાર’ છે એમ સાંભળી એક જણે એક ચાતુર્યભરેલો તર્ક કર્યો હતો; ‘કુસુમમાળા’, ‘હૃદયવીણા’, અને ‘નૃપુરજંકાર’—એમ ક્રમવાર નામમાળામાં સંલગ્ન હેતુ સમાયેલો હોવો જોઈએ; તે આમ:—કવિતાની દેવીનો પ્રથમ મદને સાક્ષાત્કાર થતાં મહેં હેને કાવ્યકુસુમોની માળા સમર્પી; પછી દેવી આવીને સ્થિર બીભી તે વખતે મ્હારા હૃદયની વીણા હેની સમક્ષ મહેં વગાડી; અને હવે અંતે એ દેવીનું વિ-

સર્જન થાયછે તે વખતે હેના નપુરતા ઝંકાર સંભળાયછે.—આ તર્કમાં રસિકતા તેમ જ આતુર્ય સમાયાંછે, એ ખરું. પરંતુ મદારા સ્વપ્નામાં પણ નર્તિ હેવો અર્થ આ રસિક જને ખોળી કાઢ્યોછે એમ મદારે કહેવું પડેછે. ‘નપુરઝંકાર’ નામનો હેતુ આરમ્ભના અવતરણકાવ્યમાં સ્વયંવાચો જ છે. તે હેતુ જેડે ઉપરની કલ્પનાનું સામ્ય કવિત્વદેવીના નપુરતા ઝંકાર—એટલામાં જ છે, એટલી પણ અટકળ કરવા માટે એ રસિકને યશ થયેછે.

પરંતુ આ તર્કમાં મદારી કવિત્વશક્તિ ક્ષીણ થઈ વદાય લેવા તૈયાર થઈછે એમ ગર્ભિત આરાપ છે તે એ મિત્રના ઉદ્દેશથી બહાર લશે કે કેમ તે તો કળા સકાય એમ નથી, પણ એ ઉપરથી આજ રસિક વાચકવર્ગ આગળ મદારે એક વાત નિવેદન કરવાની પ્રેરણા થઈછે તેથી પ્રસ્તુત તર્ક કરનારનો આભાર માનુંછું, મદારી કવિત્વ-શક્તિની ક્ષીણતા અને પ્રયાણ વિશે હું નિર્ણય આપું એ અશક્ય નર્તિ, તો સુરચિત્રી વિરુદ્ધ છે,—ગંતે પક્ષે, અસ્તિપક્ષમાં તેમ જ નારિત-પક્ષમાં. એ પ્રશ્નનો નિર્ણય તો અન્યને જ સોંપાય. મદારે તો આજ એટલું જ કહેવુંછે કે કવિત્વદેવીના વિસર્જન સમયના નપુરઝંકારનું સુત્ર વર્ગની સમક્ષ ઉદ્દ્યોધન કરતાં મદને પણ—અન્ય દષ્ટિએ—એમ જ લાગેછે કે આ વિસર્જનકાળના જ ઝંકાર છે. હવે અવશિષ્ટ રહેલા મદારા હવનકાળમાં આ પછી વળી બીજો કાવ્યસંગ્રહ સુર્ગર પ્રજા આગળ રજૂ થાય એ સંભવની બહાર જ છે; માટે આ વિસર્જન-કાળના ધ્વનિની સાથે સુત્ર રસિકવર્ગને મદારે પણ વદાયના ઉદ્દગાર દર્શાવવાનું પ્રાપ્ત થાયછે.

એ ઉદ્દગારો અલ્પ શબ્દોમાં જ પ્રગટ કહુંછું. હૃદયની લાગણી-ની તીવ્રતા જેડે દીર્ઘસૂત્રી વાળી અસંગત જ હોય. ‘કુસુમમાળા’ આજથી સત્તાવીસ વર્ષ ઉપર પ્રગટ થઈ, અને હેના સત્કાર વાચક-વર્ગ તરફથી એટલો તો ઉત્સાહ અને લાવલંબી થયો કે તે મદારા સ્વપ્ન-માં પણ મેડું કહ્યેલો નહોતો. તે પછી નવ વર્ષ ‘હૃદયવીણા’ નું

શ્રવણ રસિક વર્ગને કરાવ્યું. હેનો સત્કાર પણ—એ સંગ્રહ જે અધિકાર માગેછે તહેનો વિચાર કરતાં—આનન્દજનક હતો. આમ રસિક ગુર્જર પ્રજાએ મહારા ઉપર સતત કૃપાભાવથી દષ્ટિ કરીછે, તેથી ઉત્પન્ન થતી હૃદયની આર્દ્રતા અને આભારવૃત્તિ, આ વિસર્જનકાળને પ્રસંગે, અન્તઃકરણથી દર્શાવી સર્વ બન્ધુઓની સ્નેહભરી વદાય લઉં છું. મહારી કાવ્યપ્રવૃત્તિનું પશ્ચાદ્વલોકન કરતે હૃદયમાં રસિક ગુર્જર બન્ધુઓ તરફ જે કોમળભાવ સ્પ્રરેછે તહેનું પ્રતિબિમ્બ પાડવાને હું અસમર્થ છું. મહારી કાવ્યપ્રવૃત્તિથી જનસમાજમાં કોઇ પણ વ્યક્તિના હૃદયમાં ઉદ્ઘાસ, આનન્દ, આશ્વાસન પૂરાયાં હશે, આ જીવનના કઠોર નાદ ક્ષણભર પણ ભૂલાયા હશે, ઉચ્ચ પ્રદેશમાં પળવાર પણ સ્થિતિ થઈ હશે, તો હું એ જ મહારું જીવનસાક્ષ્ય માનીશ. દૂર ભાવિકાળમાં એ સેવા મહારી કવિતા કરશે કે કેમ તે પ્રશ્ન મહારા હૃદયમાં વ્યર્થ શા માટે ધોળું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઇ પણ પક્ષમાં પડો, ક્ષણિક જીવનમાં નાચનાર માનવ પ્રાણીને તે સાથે સ્થાયી સંબન્ધ નથી.

તેમ છતાં માનવરવભાવને સુલભ આર્દ્રતાથી રસિક વાચકને આ સંગ્રહના અન્તિમ કાવ્યમાં યાચના કરીછે તે વિરોધી આચરણ નહિ ગણાય એટલી આશા રાખું છું; અને એ વિશ્વાસમાં રહીને કહું છું કે:—

જે એક અશ્રુ તુજ મહેં કદી હોય લોલું,
એકાદ અશ્રુતાળું દાન જ યાચું તો હું.

વાંદરા

તા. ૧૭ મી જુલાઈ ૧૯૧૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ઉપહાર.

જીવનસખી !

- (વસન્તતિલકા) સૌભાગ્યકુંકુમસુહાર્તાં રમે ઉપા જ્યેષ્ઠાં,
 તે વાર્ડોમાંથી કુસુમો કંઈ વીણી તાજાં;
 મહેં માળ ગૂંથી, સખિ ! જે બહુ કાળ પૂર્વે,
 તહેનું લઈ રમી તું સૌરભ પ્રેમગર્વે. ૧
- ઉદ્ધાસકાળ શમિયો ન શમ્યો જ જ્યેષ્ઠારે,
 વીણાતણા ધ્વનિ થયા હૃદયે જ ભારે;
 મહેં તે સૂરો ગજવતી જગવી જ વીણા,
 તે તહેં ઝોલ્યા સખિ ! સૂરો સહુ ભાવભીના. ૨
- તહેં આમ જીવન વિશે રસમન્ત્ર પૂર્યો,
 જેને બળે વિષમ માર્ગે બન્યો મધૂરો;
 ને પ્રેમતન્ત્ર મૃદુભાવભરેલ ત્હારો,
 શ્રદ્ધાર્થો મહેં અનુભવ્યો સુખ આપનારો. ૩
- એથી મહાન હિતકાર્ય કર્યો સખી ! તહેં,
 કાં રાખું ગુપ્ત ? જગને જણવું શો રીતે ?
 પ્રેમાશિહોત્રપથમાં સહધર્મચારે,
 દોર્યો મ્હને તિમિર વિઘ્ન વિદારો ભારે. ૪
- એ પાવકે કરિયું જીવનને વિશુદ્ધ,
 બાળા દઈ મલિન કર્મ બધાં અબુદ્ધ;
 તહેં દિવ્ય આત્મબલિદાન દઈ ઉગાર્યો,
 અસ્પૃશ્ય માની સખિ ! તહેં નવ તુચ્છકાર્યો. ૫
- એ સર્વ જીવનસખી ! સ્મરણો જ ઘેરાં,
 દાખ્યાં દબાય નહિ, આજ સ્મરે અનેરાં;
 તો બેઠું એ કવિતદેવીતણા અલંગ
 નૃપુરઝંકૃતિતણા પડછંદ સંગ. ૬

અશ્વસંયમ.

ગરબી. ●)

આંસુડાં શિદ દોળું સૂકા રાનમાં ?
રેડું ઉરમાં જાંડી એ અમોરેલને;
ભીંજે ત્હાં કંઈ વેલો અલૌકિક ભાવની,
ને કુસુમિત થઈ દિવ્ય રૂપની એ બને.
આંસુડાં શિદ દોળું ૦ ૧

કે સૂકા રણમાંલિં કહિં કહિં નીરખું
સ્નેહી-ઉરકુંજે, ત્હાં લહું વિશ્રાન્તિ જો;
ને એ કુંજ વિશે આંસુ-અમોળિન્દુડાં
થોડાં થોડાં પાડી પાસું શાન્તિ જો.
આંસુડાં શિદ દોળું ૦ ૨

જીવન ભરિયું આંસુતણા અમોપૂરથી,
હૃદય હૃદય બહે રેલ ધણી અશ્રુતણી,
મનુજબન્ધુનાં આંસુ કેરા સિન્ધુમાં
મુજ આંસુ તણી ઝીણી સેરય જાને શમી !
આંસુડાં શિદ દોળું ૦ ૩

કવિતદેવોના આ નૃપુરજંકારને
સુણવા નવ થોભી તું બેટી બહાલો ઓ !
થઈ અધીરી દેવીના સંગીતને
દિવ્ય ધામમાં સુણવા વેગે ચાલો ઓ !
આંસુડાં દોળું, નવ દોળું આ સમે. ૪

અણુકરમાયા દેવીના સૂર નિર્મળા
કદ કદો મોકલજે મુજને એ ધામથી;

લઈશી ઝીલી મુજ ઉરમાં મૂર દિવ્ય એ;
આ સમયે અભિલાષા કેા બીજી નથી.
આંસુડાં મુજ ઉરમાં ઝરો ઉરમાં શમે. ૫

પણ જોડી અભિલાષા એક રહી હતી:—
જીવનપથ પૂરો થાશે મુજ જે ક્ષણે,
તે ક્ષણે તુજ સંગ વશીને મુજ આત્મ આ
એ સંગીતો નિત્ય નિરન્તર જે સુણે !
આંસુડાં મુજ નવલ અમીરસ ત્યાં બને ! ૬

વાંદરા

તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૩

}

અનુક્રમણિકા.

કાવ્યનુંનામ.	પૃષ્ઠ.
૧. અવતરણ.	૧
૨. ભારતજનનીની અશ્રુમાળા.	૩
૩. ઉદ્દ્યોધન—૧	૭
૪. ઉદ્દ્યોધન—૨	૮
૫. મ્હારાં રમકડાં.	૧૦
૬. દિવ્ય આશા.	૧૫
૭. “ ફર, ફર, સુફર એ, ”	૧૬
૮. ચિત્રવિલોપન.	૧૭
૯. વિરાગિણીની વીણા.	૨૧
૧૦. દીનબાળક.	૨૬
૧૧. ઉત્સવ પ્રસંગે.	૨૭
૧૨. ભાવનાસૃષ્ટિ.	૨૮
૧૩. મૃત્યુને પ્રાર્થના.	૩૪
૧૪. મરણનો ભય.	૩૫
૧૫. મૃત્યુનું મરણ.	૩૬
૧૬. વિધુરનું માયાદર્શન.	૩૭
૧૭. અગ્નિહોત્ર.	૩૮
૧૮. તદ્ગુણ.	૩૯
૧૯. ધ્રુવડ.	૪૨
૨૦. ગૂઢકોઢિલા.	૪૭
૨૧. ફૂલ ગ્રહેંચનારી.	૫૦
૨૨. “ કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ? ”	૫૧
૨૩. જૂના ધ્વનિ.	૫૨

૨૪. ત્હારે અને હવે.	૫૩
૨૫. સૌન્દર્યની દેવીને.	૫૭
૨૬. “ પ્રેમના સંદેશ ક’હાં ? ”	૫૯
૨૭. આત્મો પુકાર.	૬૧
૨૮. નૂતન વર્ષ.	૬૧
૨૯. અણકરમાયાં ફૂલ.	૬૩
૩૦. શન્યહૃદય મુગ્ધા.	૬૪
૩૧. ગોપીઓનું સંમેલન.	૬૫
૩૨. કિસા ગોતમી.	૬૬
૩૩. રાજ્યારોહણ.	૭૧
૩૪. જીવન.	૭૪
૩૫. ગોવર્ધનભાર્ષ.	૭૫
૩૬. મહાભિનિષ્ક્રમણ.	૭૭
૩૭. પ્રભાતમાં પ્રાર્થન.	૮૨
૩૮. વીણાનું સ્વરમેલન.	૮૨
૩૯. દિવ્ય યોગિની.	૮૭
૪૦. વિયોગિની ચશોધરા.	૮૯
૪૧. છાનાં અશ્રુ.	૯૪
૪૨. ગૂઢદર્શન.	૯૮
૪૩. સ્વેચ્છાસ્વીકાર.	૯૯
૪૪. પુરૂરવ અને ઉર્વશી.	૧૦૩
૪૫. તિમિરવિલોપન.	૧૦૭
૪૬. ભક્તસંધને સંબોધન.	૧૦૮
૪૭. અવસાન.	૧૦૯
ટીકા.	૧૧૧
ટીકાની પૂરવણી.	૨૪૭

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૫	કડી ૪, ચરણ ૧	એસુરું	એસૂરું
૧૬	છેલ્લી	ઘાટના	ઘટના
૨૦	છેલ્લેથી ત્રીજી	લેસાઈ	લૂસાઈ
૨૫	કડી ૨૩, ચરણ ૩	સુર	સૂર
૨૭	કડી, ૫, ચરણ ૧	ઘોઈ	ઘોઈ
”	” ” ૨	વણમાં	વણમાં,
૨૮	૧૩	માનસરને	માનસસરને
૩૧	શ્લોક ૧૪, ચરણ ૧	સાં	શાં
૩૫	છેલ્લેથી ત્રીજી	નહિ	નહિં
”	”	માહિં	માહિં
૩૬	ગરખી, કડી ૨, પં. ૧	શિયું	શિયુ
”	ગરખી, કડી ૫ ને ૬ ની વચ્ચે	એ લીંટી જેટલી ખાલી જગા રાખવી.	
૩૮	૨	ઊંભી	ઊભી
”	૮	તુજ	તુજ
૪૦	૩	કરે	કરે
૪૭	૮	આસ્વાદવાં શબ્દનો ‘આ’ આરમ્ભ તરફ એક અક્ષર જેટલો ખસેડવો.	
૫૨	૧૧	નશ્વર	નશ્વર છે
૬૪	‘શન્ય હૃદય મુગ્ધા’ કડી ૧, પં. ૧	ભૂલો	ભૂલો
૭૦	૧	કહી	કહિં
૭૨	૨	કો’નો	કો’નો
૭૩	૧૭	મોંધી	મોંધી

૭૪	૧૨	સંભાળા !	સંભાળા
૭૬	છેલ્લેથી ૪ થી	મોઘો	મોઘો
૭૮	૪	સ્વપ્ન	સ્વપ્ન
૭૯	છેલ્લેથી ૬ થી	પૂર્વે	પૂર્વે
૮૧	છેલ્લી	ન્યોતિ	ન્યોતિ
૯૪	૨	સેર	સેરય
૯૪	૯ તથા ૧૧	બહેપારી	બહેપારી
૯૯	૧૪	ન્યાતે	ન્યોતે
૧૦૪	શ્લોક ૩, ચ. ૧	પહેલ	પહેલ
૧૧૨	શ્લો. ૬-૭-૮-૯ની ટીકા	હતી; કેમકે	હતી, પરંતુ એ વીણાના કે ગાન- ના સ્વર મધારાથી સંભળાતા નહોતા; કેમકે
૧૧૭	૧૪	હોય	હોય
૧૧૯	૧૦	પેસતા	પેસતા
૧૨૧	૧૧	અળાડીન	અલડીન
૧૨૫	૧૯	મોઘી	મોઘી
૧૨૮	છેલ્લી	અચ્છોદ	અચ્છોદ
૧૩૨	૮	થનું	થતું
૧૩૩	૧૫	તલ્લન	તલ્લીન
૧૪૦	૧૧	charctry	charactry
„	૨૦	unreflectieg	unreflecting
„	૨૧	aud	and
૧૪૨	૫	ડીક	ડીક
„	૧૭	(પછી)	પછી
૧૪૪	છેલ્લેથી ૭ થી	ભિમિ	ભિમિ
૧૪૫	૧૩	સેર	સેરય

૧૪૮	૧	કાય	કાર્ય
૧૫૦	છેલ્લેથી ૪ થી	નિવિકલ્પ	નિવિકલ્પ
૧૫૧	છેલ્લેથી ૪ થી, છેલ્લો શબ્દ તો		તે
૧૫૫	છેલ્લેથી ૬ ક્રી	નિશ	નિર્દેશ
૧૫૮	છેલ્લેથી ૨ ડ	૬	૭
૧૬૧	૧	દાલ	દાલ
૧૬૪	પૂટનોટ, પં. છેલ્લી	નોઠેમ્પર	નોઠેમ્પર
૧૬૫	છેલ્લેથી ૪ થી	નોંધ્યું	નોંધ્યું
૧૭૦	૧૦	સ્મિત સખી	સ્મિતસખી
૧૭૨	છેલ્લેથી ૭ મી	બહેવાનું	બહેવાનું
૧૮૩	છેલ્લેથી ૫ મી	કર્મ	કર્મ (' રાસ)
"	" ૩ ડ	આ	અર્થ 'દાસ' ને
૧૮૫	૧૬	બહેતો	બહેતો
"	૧૮	ફેલાયલાં	ફેલાયલાં
૨૧૬	પેરા ૩, પં. ૨	લામતો	લાગતો
"	પેરા ૫, પં. ૩	આખોછો	આખોછો;
૨૩૨	૧૧	અદૃશ્ય	અદૃશ્ય
૨૪૮	છેલ્લી	વિવેચક	વિવેચક

નરસિંહરાવ ભોળાનાથનાં પુસ્તકો.

નામ	કિંમત	મળવાનું ઠેકાણું
૧. સ્મરણસંહિતા	૧—૮-૦	} જીવનલાલ અમરશી મહેતા પીરમશાહ રોડ અમદાવાદ.
૨. કુસુમમાળા	૦-૧૦-૦	
૩. હૃદયવીણા	૧—૪-૦	એન. એમ. ત્રપાડીની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.
૪. મનોમુકુર	૩—૦-૦	„
૫. સ્મરણમુકુર	૩—૦-૦	એમ. સી. કોઠારી રાવપુરા રોડ, વડોદરા

નલિનકાન્ત નરસિંહરાવનાં પુસ્તકો.

૧. નૂરજહાન	૦-૧૨-૦	} જીવનલાલ અમરશી મહેતા પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ.
૨. ઈન્દુકલા	૦-૧૦-૦	

સૌ. ઊર્મિલા દયારામનાં પુસ્તકો.

૧. ઉપાનન્દિની	૦—૮-૦	જીવનલાલ અમરશી મહેતા પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ.
૧. કમલિની	૧—૦-૦	‘સુન્દરી સુબોધ’ ઓફિસ. અમદાવાદ.

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

ભાગ ૧ લો-મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્ય-નાટકોની કથાઓ.

લખનાર:-ન્હાનાલાલ નાથાલાલ શાહ, એમ. એ.

સોનેરી નામનું પાકું પુઠું. કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

આ ગ્રંથમાં નીચેની કથાઓ છે:-

(૧) રઘુવંશવર્ણન. (૨) માલવિકાગ્નિમિત્ર. (૩) વિક્ર-
મોર્વશીય. (૪) અલિજ્ઞાન શાકુંતલ. (૫) કુમારસંભવ.

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

ભાગ ૨ જો : કીંમત રૂ. અઢી.

આ ભાગમાં નીચેના છ મહાકવિઓની દસ નાટ્યકથાઓ છે:-

વાળમટ-કાદંબરી. સુવન્ધુ-વાસવદત્તા. ભવમૂર્તિ-(૧) મહા-
વીરચરિત, (૨) ઉત્તર રામચરિત. (૩) માલતી-માધવ.

શ્રીહર્ષદેવ-(૧) રતનાવલી, (૨) પ્રિયદર્શિકા, (૩) નાગાનન્દ.

વિશાખદત્ત-મુદ્રારાક્ષસ. શૂરક-મૃચ્છકાટક.

રોયલ ૧૨ પેજ, ૫૪ ૩૬૦ ઉપર. પુઠું પાકું ને સોનેરી નામનું.

વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી એ. રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતનો અભિપ્રાય:-“લેખકની શૈલી આકર્ષક છે. ભાષા સાદી, સરલ તથા સંસ્કારી છે, અને કથાઓ એવી રીતે ચોજી છે કે, વાચકને વાર્તા પૂરી થતાં સુધી પુસ્તક છોડવું ગમે નહીં ++ જો ૧૩ વર્ષથી માંડીને વધારે મોટી વયના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં આવાં પુસ્તકો રાખવામાં આવે તો તેથી ખરેખર લાભ થશે એમ હું માનું છું. કોષ વગેરે સામગ્રીથી ખીબ વાચકોને અર્થ સરળ થશે.”

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ:

છુટા છુટા કવિઓની કૃતિની શાળોપયોગી આવૃત્તિ.

પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય વાર્તાના રૂપમાં—

કાદમ્બરી અને વાસવદત્તા } મૂળ લેખકો:—
શ્રીખાણુભટ્ટ અને

સુખન્દુ. મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી સંક્ષિપ્ત ગુજરાતીમાં કર્તા—સાક્ષર શ્રી
છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા. કીંમત રૂ. ૦-૮-૦ પાકું પુઠું ખારઆના

મૃચ્છકટિક અને મુદ્રારાક્ષસ } મૂળ નાટક લેખકો:—
મહાકવિ શૂદ્રક અને

વિશાખદત્ત. મૂળ નાટકોના આધારે કથાલેખક; રા. ન્હાનાલાલ
નાથાલાલ શાહ, એમ. એ. કીમત રૂ. ૦-૮-૦.

ભવભૂતિ અને હર્ષદેવ } આમાં મહાકવિ ભવભૂતિ કૃત
(૧) મહાવીર ચરિત, (૨)

ઉત્તર રામચરિત અને (૩) માલતી-માધવ તથા શ્રીહર્ષદેવકૃત
(૪) રતનાવલી, (૫) પ્રિયદર્શિકા, અને (૬) નાગાનંદ (અમૃત-
વાહન) એ છ નાટકોની સુંદર કથાઓ છે. કીંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

મહાવીર ચરિત } શ્રી રામચંદ્રજીના મૂર્વજીવનની કથા—
ભવભૂતિની ભાષામાં—એકલું વાનોરૂપે.

કીંમત માત્ર પાંચ આના. પાંચ આનાની ટીકીટ મોકલવી.

કર્પૂરમંજરી } મહાકવિ રાજશેખર કૃત શૃંગારસપ્રધાન
સદૃશની નવલિકા. કીંમત રૂ. ૦-૮-૦

નૂપુરઝંકાર.

અવતરણ.

(ખંડહરિગીત.)

જાગતાં મહેં અનુલબ્યાં
સ્વપ્ન અદ્ભુત અણુગણ્યાં,
દર્શનો ત્યાં ઝાંખિયાં
તે ચીતર્યાં કદો જાય ના. ૧

સ્મૃતિપટે, પણ, ઊઘડયું
એક દર્શન આજ જો !
હૂબહૂ થાતું ખડું
મુજ નયન આગે તાણું જો ! ૨

(લાવણ્યમયી.)

વસન રુપેરી તેજે ભરિયાં ધરિયાં ઉજ્જવલ અંગ,
દિવ્ય કન્યકા વીણા કર ધરો ઊભી હિમગિરિશૃંગ,
ત્રિલંગ રહી સ્થિર મૂર્તિ. ૩

સુવર્ણ ઘુઘરી ચરણે ખાંધી, પદનખ દીપે લાલ,
મધ્યમેખલા કુમુદે ગૂંથી, કંઠે મુક્તાહાર
ઝરે કિરણો અમો સરખાં. ૪

કેશભાર ઘનશ્યામળ છૂટે વીંટો વળ્યો મુખચંદ્ર,
નયનો ઊંચા વ્યોમ વિશે કંઈ વાંચે ઊંડા મન્ત્ર,
મન્દ રમતું સ્મિત અધરે. ૫

વીણાતન્ત્રી વિશે રમંતી અંગુલિયો સપ્રેમ,
હિમગિરિવનનાં દેવદારુમાં કિરણો નચવે જેમ
વ્યોમ ઠરો ચંદા પેલી. ૬

તોય શ્રવણ મુજ પડે નહિં એ વીણાનાદ અનન્ત,
 દ્વિવ્યકન્થકાગાનતણા સુર તે પણ મુણું નવ મન્દ,
 ચન્દમાં લય એ પામે. ૭
 કવિતદેવો એ સલીલ ઊભી ગાનવાદમાં લીન,
 વ્યોમથકી નવ નયન ખશેડે;—એ દર્શન હું નવીન
 દીન ખર્નો ઊભો નિરખું. ૮

(ખંડહરિગીત.)

ક્ષણ પછી જો ! આદરે
 નૃત્યલીલા સુન્દરી,
 ને શ્રવણ મુજ ત્યાં પડે
 વાજંતો નૂપુરધૂધરી. ૯

કન્થકાના ગાનથી,
 ગૂઢ વીણાનાદથી,
 અમૃતભિન્દુ કંઈ ઝરે
 તે કન્કકિંકિણી ઝીલતી. ૧૦

એહ નૂપુરનાદનાં
 કંઈ પડ્યાં પ્રતિભિમ્બ જે
 *નાદયન્ત્રે ઉરતણા,
 અર્પું જગાડી આજ તે. ૧૧

દ્વાષથી ઉચ્ચન્ત્રના
 સ્વરમધુરતા કંઈ ઘટે,
 રસિક ! તું માં નિન્દતો
 નૂપુરતણા અંકારને. ૧૨

ભારતજનનીની અશ્રુમાળા.

(લાવણ્યમયી.)

હિમગિરિ શિખરો ઊડો રજનિમાં ધરતાં તારકમાળ,
ચંદા કૌતુકભર ત્યહાં રસતી અમૌલેપો શૌ રસાળ,
બાળલીલા કંઈ ધરતી ! ૧

હેવા એક મનોહર શૃંગે શ્વેત વસન ધરો અંગ,
સ્ફટિકમાળ કંઠે અગમગતી, મૌન ધરતો અલંગ,
દિવ્ય મૂર્તિ કેા ઊભી. ૨

સ્થિર નયને નલમાં નિરખંતી ગૌર વદન ધરો મ્હાન,
અનિલે રમતો કેશભાર નવ લેખે દેવો મહાન,
ધ્યાન ધરતી કંઈ ઊંડું ! ૩

સૂતાં સનાતન દેવદારુવન નીચે ગિરિતટ દ્વર,
સમીર જ્યહાં સ્વચ્છન્દે ધૂમે ને ધુધવે સુમધુર
સિન્ધુસમ ઘોષ ગભીરો; ૪

અસંખ્ય અરણ્યાં શિલા ઉપચ્છી પડતાં ધરોને હાસ,
મંજુલ ગાને નૃત્ય કરંતાં, ને એ અનુપમ રાસ
નિરખો રહો ચંદા કોડે. ૫

એહ ગાન ને એહ ધુધૂરવ કેરા ધ્વનિ અતિ મન્દ,
દેવીચરણે સલીલ પડતા, દેવી તે ન સુશૃંત,
તપે તપ એહ અનેરું. ૬

(વસન્તતિલકા.)

એ ઉચ્ચ શૃંગ તણો એક કિનાર પાસે,
ઊભો લપાઈ હિમખંડ વિશાળ વાંસે,
દેવીતણું અલલ દર્શન ધન્ય લેતો
હું મૌન ધારો અનિમેષ જ કાંઈ બેઠો. ૭

અનુબ્રુપ.)

રખે દેવીતણી ઊડી સમાધિ ભંગ પામતી,
એમ ધારી ત્યહાં મહારી શ્વાસધારા વિરામતી. ૮

સહસા ગાનની ધારા દેવીના કણ્ઠથી વહી,
જ્યોત્સ્નાના પૂરની સાથે ભળતી ને હૌસે કંઈ. ૯

(મરણી ૦ §)

“દીનતણા એ દયાળ ! દ્વાર તુજ આવી પુકારું;
રહેવાય ના હુઃખઝાળ, દ્વાર તુજ આવી પુકારું.

દીનતણા ૦ ૧૦

(સાખી.)

દીર્ઘ જમાના વહ્યો ગયા, હુઃખ સહ્યું અવિરામ,
બાળકાજ તપ આ તપું દિનરજનિ, રજનિદિન આમ,
આર્તરવ આજ પુકારું.

દીનતણા ૦ ૧૧

વિશાળ આ આકાશમાં વ્યાપી જ્યોત્સ્ના દર;
એ થકો અદકું ને ! વહે તુજ પ્રેમ દયાતું પૂર,
પ્રાર્થના આજ ઉચારું.

દીનતણા ૦ ૧૨

અન્ધતિમિરમાં ભમો રહ્યાં દીન માહરાં બાળ,
જ્ઞાનદીપ તુજ સત્યનો ધરો સુપથ ચઢાવ્ય કૃપાળ !
આશ મહોટો આજ હું ધારું.

દીનતણા ૦ ૧૩

કીર્તિ પુરાતન ઝળકતી ગુમાવો ખેડાં સર્વ,
ભાવિતણું રવિખિમ્બ તું પ્રગટાવ્ય અધિક ભરગર્વ,
હૃદય મુજ જેથી હું ઠારું.

દીનતણા ૦ ૧૪

(ઉપભતિ.)

વિરામો એ ગીત-અમીનો ધારા
ને દેવીનેનો થકો અશ્રુમાળા
વહી રહી જો ! અવિરામ વેગે,
કપોલ સ્પર્શો ઉરભાગ ટેકે.

૧૫

(સોરઠા.)

ને, અદ્ભુત ! એ ધાર અશ્રુતણી ઠરો જામતી,
ઝગમગ સ્ફટિક માળકેરું રૂપ જ પામતી.

૧૬

તજી શિલાની છાય હું સહસા ત્યાં નીકળ્યો,
જઈ દેવીને પાય દીનભાવથી કંઈ ઢળ્યો.

૧૭

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

‘ જનનિ ! આપ્ય ક્ષમા તુજ ખાળને,
શરણુ દે તુજ પાયતાણું મહને;
તિમિર-અન્ધ બન્યા મુજ બન્ધુ તે
નવ સકે નિરખી જ સુપન્થને.
તિમિરમાં મુજને પણ ના સૂઝે;
તુજ સમીપ વ્યથા મનની ફેંઝે.
અહિં વશી તપ ઉત્કટ હું તપું,
તુજ અને પ્રભુનામ સદા જપું ! ’

૧૮

૧૯

(અનુષ્ટુપ.)

ઊઠાડી ભૂમિથી પ્રેમે, ગ્રહી અંગુલિ માહરી,
વહે દેવી પછી વાણી કાંઈ વત્સલતાભરી.

૨૦

(વસન્તવિલકા.)

“ માં વત્સ ! તું કંઈ વિરક્ત થતો અધીર,
જા બન્ધુમંડળ વિશે બનો કમંવીર

કર્તવ્યકેરું તપ આદર્યું તું સમર્થ,
ને હું તપીશ તપ આંહિં જ આળ-અર્થ. ૨૧

(લાવણ્યમયી.)

વિદ્યા, ધન ને ધર્મ ગુમાવ્યાં, ગુમાવિયું ગૃહનૂર,
ઈર્ષ્યા, કલહો, કપટો, જામ્યાં, પાપતણું વહ્યું પૂર,
આળ મુજ જાય તણાયાં ! ૨૨

વિરલ વીર કેા મથતા કરવા, બન્ધુતણેા ઉદ્ધાર,
તદ્દપિ મોહસિન્ધુના તરંગો, આળ અસે અનિવાર,
હારતા વીર બિચારા ! ૨૩

રૂઠિ રાક્ષસી હસતી ઊભી, યજ્ઞતણેા રચ્યો કુંડ,
કોમળ કોમળ આળકો હોમે, પ્રજળે અગ્નિ પ્રચંડ,
આળ મુજ નવ કંઈ જાણે. ૨૪

અને હોમતી અનાથ વિધવા પાપદુઃખને ગર્ત,
અદૃહાસ રાક્ષસી કરંતી, આળક ન લહે અર્થ,
અન્ધતિમિરે સહુ દૂખ્યાં. ૨૫

તદ્દપિ નિરાશાવશ નવ થાઉં, ધરું ઉઘ તપ આજ,
વત્સ ! ત્હને વર આપું અમોલું ઉદ્ધર્ય બન્ધુસમાજ,
વાજશે હુંહુલિ જયનો. ૨૬

(વસન્તતિલકા.)

લે અશ્રુની સ્ફટિકમાળ હું આપું, તે તો
કર્તવ્યવિધન નડતાં કર ફેરવે, તો
ઊંડું સુણીશ મુજ પ્રાર્થનગીત પાછું,
ને વિધનનું ફળ થશે વિખરી જ આછું.” ૨૭

ઉદ્બોધન.—૧.

(ગરબી)*

જગો, ભારતસંતાન ! બન્ધુ હો ! જગો હવે તો;
જગ્યો વિમળ સત્યભાણુ, બન્ધુ હો ! જગો હવે તો;
જગો, ભારતસંતાન !

(સાખી)

પડયા ઘોર નિદ્રા વિશે, વીત્યાં વર્ષ અસંખ્ય,
મૃતસમ પડિયા બન્ધુ ઓ ! નવજીવન દ્યો નિઃશંક,
બન્ધુ હો ! જગો હવે તો !
જગો, ભારતસંતાન ! ૧

નિદ્રિત દેખી આવો ત્હાં રૂઢિ રાક્ષસી કૂર;
ખાંધ્યાં બન્ધન ઝકડોને, લીધું ચોરી જીવનનૂર;
બન્ધુ હો ! જગો હવે તો !
જગો, ભારતસંતાન ! ૨

તોડો બન્ધન બળ કરી, આજસ મરડી અંગ,
જીવનમાર્ગે સંચરો ધરી અભિનવ વિરલ ઉમંગ,
બન્ધુ હો ! જગો હવે તો !
જગો, ભારતસંતાન ! ૩

બન્ધુભાવ સહુ આર્યમાં પ્રગટે કૂહો શી પેર ?
હૃદય હૃદય જ્યાં વ્યાપિયું દુષ્ટ જાતિભેદનું ઝેર;
બન્ધુ હો ! જગો હવે તો !
જગો, ભારતસંતાન ! ૪

* ‘ લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો ’ એ ચાલ.

લોહ ન જોતા આર્યજન પુરાણ ભારત માંહિં,
શુભકર્મે વર્ગો રચ્યા, તોય બન્ધુભાવ સ્થિર ત્યાંહિં;
બન્ધુ હો ! જગો હવે તો !

જગો, ભારતસંતાન ! . ૫

લોહ તજો, સંપ જ સજો, લજો એક ભગવાન,
ધર્મપથે પગ સ્થિર હજો, તો પામીશું પુણ્યનું સ્થાન;
બન્ધુ હો ! જગો હવે તો !

જગો, ભારતસંતાન ! ૬

નિન્દા કરશે નિન્દકો, નવ ધરશે તે ધ્યાન,
સત્યતણો ધ્વજ ધારીને કરો જીવનરણમાં પ્રયાણ;
સત્યમેવ જયતે ગજવજ્રે,

શૂરાં ભારતસંતાન ! ૭

ઉદ્બોધન—૨.

(ગીત.)*

જગો સર્વ ભારતસંતાન !

જિગ્યો જીગ્યો સત્યભાણ !

ગાઓ સત્યતણાં યશોગાન.

સૂતા તહમે ઘેર નિદ્રા વિશે કંઈ,

વીત્યાં વર્ષો એમ અસંખ્ય;

મૃતસમ તજી હમ, પડ્યા બંધુ ! હજી કયમ ?

* ‘ મળી સર્વ ભારતસંતાન ’—ઈ—એ ગીતની ચાલ.

હયો નવજીવન બનીને અશંક;

જગો ભારતનાં બાળ !

જગો ભારતનાં બાળ !

જગો ભારતનાં બાળ !

અભય અભય

થાઓ ભારતનાં બાળ૦ ૧

નિદ્રિત દીઠા તહિં આવી રૂઢિ રાક્ષસી,

ખાંધ્યાં બન્ધન, ચોર્યું આત્મનૂર;

બન્ધન એ છિન્ન સિન્ન કરો, નવ પડો મન્દ,

ઉમંગે આગળ ધસો બની કર્મશૂર;

જગો ભારતનાં બાળ !

જગો ભારતનાં બાળ૦ ૨

બન્ધુતા વહે શી રીત આર્યવૃન્દ માંહિં ?

ઉર ઉર રેદ્યું જાતિલેહવિષ જ્યાંહિં;

લેહ ના જણ્યો પુરાણ આર્યો એ હતા મહાન,

ગુણકર્મે બન્યા વર્ગ, તજ્યું ઐક્ય નાહિં;

જગો ભારતનાં બાળ !

જગો ભારતનાં બાળ૦ ૩

જાતિલેહ થકી થયો આજ શો વિનાશ !

અધમતામાં આર્ય પડ્યા તજી ઉચ્ચ સ્થાન;

તજો લેહ, સજો સંપ, લજો ઇશિને અજંપ,

ધર્મપંથે સ્થિર થજો, મજો પુણ્યસ્થાન;

જગો ભારતનાં બાળ !

જગો ભારતનાં બાળ૦ ૪

નિન્હકો ભલે જ નિન્હા કરતા અબાણ,
 નવ ધરશે ત્હાં અણુમાત્ર ધ્યાન;
 ધરી સત્યનું નિશાન કરે જીવનપ્રયાણ,
 સત્યમેવ જયતે એ જ છે પ્રમાણ;

જાગો ભારતનાં બાળ !

જાગો ભારતનાં બાળ૦

૫

મહારાં રમકડાં.

(ખંડહરિગીત.)

પ્રકૃતિકેરાં ચુમ્બને
 જાગિયો હું જે સમે,
 રમકડાં કંઈ અવનવાં
 આપ્યાં મ્હને એ માડિયે. ૧

ગગનકેરે આંગણે
 રમકડાં કોડે રમું;
 બાલ્ય મુજ એ પેર મ્હું
 આનન્દરસમાં નિર્ગમ્યું. ૨

રજનિપટ લટકાવિયા
 રજતતારક ટેરવું;
 ચન્દ્રગોળો કારમો
 મુજ અંગુલીપર ફેરવું. ૩

માત અફભુત કળવડે
 દાર્પો ફૂલવે ગોળ એ;
 શક્તિ હેની મેળવું,
 મનમાં ભૂંડો મુજ કોડ એ. ૪

સરિત સન્ધ્યાકેરીમાં
 મેઘવાળુમાં રમું;
 માતકેરા મન્દિરે
 સ્વચ્છન્દ એ રીતે લમું. ૫

સૂર્યસંગે લભમાં
 લીન ના થઈ સુન્દરી
 ઉપા જે હજી એકલી,
 તે સંગ રમું હું મન લરી. ૬

ધૂમકેતુ ભેડાવતો
 મૃદુ પુવારો રજતનો,
 સ્નાન ત્યાં કુતુકે કરું;
 મલકાટ માડી-મન ઘણો. ૭

કૌમુદીએ લીંપિયું
 સિન્ધુનું રણ જ્યાં પડ્યું,
 હોંસથી ને સાહસે
 એકલતરંગે ત્યાં ચડું. ૮

અનિલ ગિરિનાં શૃંગને
 ડાલવે સુસવાટથી,
 વનવિશે જ વગાડતો
 વેણુ મનોહર નાદથી; ૯

વેણુના સુર એ સુણી
 ભેળવું નિજ સુર રસે,
 ગાન અદ્ભુત જગવતો
 નાયું ફૂંડું;—માડી હસે. ૧૦

પ્રકૃતિકેરો બાળ હું,
 ખેલ ખેલું એમ હું,
 રમકડાં સહુ મનગમ્યાં
 રમતો કરું સપ્રેમ હું. ૧૧

(સોરઠો.)

રમતો રમતો એમ હું નિદ્રાવશ થઈ પડ્યો;
 કાળ વહ્યો ગયો કેમ ?—જાણું નાહિં લગાર મહેં. ૧૨

(ઉધાર.)

જાગ્યો ફરી એકાએક,
 દીકું તિમિર ગાહું છેક;
 ભીષણ ગર્જનોના નાદ
 કરતા મેઘ ધરો ઉન્માદ. ૧૩

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

રમકડાં મુજ કોણ ગયું હરી ?
 રુદન એમ કરું હું ફરી ફરી;
 ભયદ નાદ થકી ગભરાઈને
 ગિરિગુહામહિં ખેસું લપાઈને. ૧૪

તિમિરને દ્વિગુણું કરતી કંઈ
 ચમકતી હતી વીજ અહિં તહિં;
 ઘનતાણું પટ આકર્મો કારમો
 મરણુરાક્ષસ ત્યાંહિં થયો છતો. ૧૫

(બુનંગી.)

ધરી રાક્ષસે ત્યાંહાં વિરાટસ્વરૂપ,
 વિકાશયું વિશાળું ભયંકાર મુખ;
 થયાં દૃશ્ય ત્યાંહાં કીડનદ્રવ્ય પેલાં,
 ગુમાવ્યાં પડ્યો ઊઘમાં જેહ વેળા. ૧૬

(ઉચ્ચાર.)

દેખી પ્રિય રમકડાં એહ,
 હુલેલ ઠામ પડિયાં જેહ;
 રડવા અધિક લાગ્યો ત્યાંહિં,
 માડી પ્રગટ તત્ક્ષણ થાય. ૧૭

ઉદ્ધરો મૃત્યુમુખથી ખાસ
 મૂકી રમકડાં મુજ પાસ.
 બોલી પ્રકૃતિ માતા વેણુ,
 વત્સલતાભર્યાં ધરો નેણુ. ૧૮

(હરિણી.)

“ રુદન કરવું છાજે નાહિં હવે તુજને કંઈ,
 રમો રમકડાં માણે મોજે, ગયું વય તે વહી;
 તુજ રમકડાં બાલ્યાવસ્થાતણું પડિયાં અહિં,
 તદ્દપિ પલટી છાયા, ઘેરું સ્વરૂપ રહ્યાં લહી. ૧૯

(અનુપદ્ય.)

મૃત્યુ ને જીવનક્ષોભે અર્પીને રંગ કારમા,
 કેડનદ્રવ્ય એ ત્હારાં અમોલાં અદકાં બન્યાં. ૨૦

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

ધરો ગભીર નવી ધન છાય એ,
 મૃદુ વિલાસો સુરંગ નહિં તજે;
 મૃદુલ રંગ બધા ધનતા સજે,
 વળો ગભીર બધા મૃદુતા ભજે. ૨૧

બદ્ધયું રૂપ તથાપિ હજી બધાં
 ક્ષિવિધ રૂપ ધરી મન લોભતાં

રમકડાં તુજ જીવન પ્રેરશે,
તિમિર આ જગતું સહુ વેરશે. ” ૨૨

(ગઝલ.)

“ ભલે માડી ! ભલે માડી !
જ્હનોતાં વેણુ આ તહારાં
હૃદય રેડે અમોલી કે
અમીરસની ઊંડી ધારા. ૨૩
ગયું બાલ્ય પાછું ના માગું,
બન્યું ઘેરું હૃદય આજે;
ગભીરા પ્રૌઠ ભાવોમાં
બાલ્યરંગો છુપા રાજે. ૨૪

(દુહા.)

માડી ! તુજ ઉછંગમાં સૂતો રહી સદાય,
પ્રૌઠ બાળ હું સ્વપ્નસુખ અનુભવું અદ્ભુત કાંઈ. ૨૫
કરચુગ ને ઉત્સંગમાં દિવ્ય રમકડાં સર્વ
પકડી રાખું ઊઘમાં રમતો રહું સગર્વ. ૨૬
મૃદુ ગંભીરાં કાંઈ તુજ સુણું હાલેડાંગાન,
સુણતો સુણતો એમ હું જોડાયું મુજ અવસાન. ” ૨૭

દિવ્ય આશા.

ગરબી.)●

- સ્વર્ગમંડળે થકી હું ભિતરી રે લોલ,
સ્વર્ગ માંહિં કાંઈ મુજ નિવાસ,
દિવ્ય આશ હું રે લોલ;
સર્વ ઠામ મ્હાલું કુસુમ વેરતી રે લોલ. ૧
- દીન બન્યાં દુઃખભારથી દબી રે લોલ,
મનુજ બાળ ! લ્યો કુસુમસુવાસ;
દિવ્ય હાસથી રે લોલ,
સર્વ ઠામ મ્હાલું કુસુમ વેરતી રે લોલ. ૨
- મર્ત્ય જીવને થતા કઠોર શોર લોલ,
તે શમાવૌં ગાઉં અનુપ ગાન,
ઉચ્ચ તાનનાં રે લોલ,
ઠામ ઠામ ચાલું ગીત રેડતી રે લોલ. ૩
- વિશ્વમોહનીનું બીન બેસુરું રે લોલ
મૂક થાય, જ્યહાં તણાય તાન
દિવ્ય વાદનાં રે લોલ;—
મનુજલોકમાં હું એમ ખેલતી રે લોલ. ૪
- શાન્ત સિન્ધુ ગાન ગાય જ્યહાં ગભીર લોલ,
સાન્ધ્ય રંગ વ્યોમ રમે રાસ,
વાસ ત્યહાં કરું રે લોલ
તારલાકણી બની હું એકલી રે લોલ. ૫

“ દૂર, દૂર, સુદૂર એ. ”

(ખંડહરિગીત.)

શૂન્ય ખારા સિન્ધુતું
નિરખું ંહેતું પૂર હું,
વિજન એ વેરાનને
ભેદી વિલોકું દૂર હું,—
દૂર, દૂર, સુદૂર હું.

૧

જવનિકા સન્ધ્યાતણી
ગૂઢ કાંઈ અગૂઢ જે
વ્યોમનો ખુરખો ખની,
તે પાર નિરખું દૂર જે,—
દૂર, કાંઈ સુદૂર જે.

૨

ગહન તારાજડિત આ
રજનિના ઊંડાણમાં,
નજર નાંખી જાય ના
એ નિરખું દૂર વિતાનમાં,—
દૂર એ મેહાનમાં.

૩

રવિ કિરણથી રંગિયાં,
કનકવર્ણાં ગૂઢ જે,
હિમથો ઢાંક્યાં શૂદ્ધ ત્યહાં,
ફેંકું નજર કંઈ દૂર એ,—
દૂર, દૂર, સુદૂર એ.

૪

ગમ્ય કાંઈ અગમ્ય એ
અકૃતિકેરાં રૂપને
નિરખતાં સુજ હૃદયમાં
કંઈ ભાવઘાટના શી ખને !

૫

પ્રિય જનો અતિ દૂર જે
 નયન સંમુખ તે સ્કુરે,
 દૂર તેમ અદૂર એ
 છબિ દિવ્ય મુજ આગે તરે,—
 દૂર, દૂર, સુદૂર જે; ૬

ને વિલોકું સ્વપ્નશું
 દિવ્ય ધરતી નૂર જે,
 ભૂમિ જીવન પારની
 ચમકી રહી અતિ દૂર તે;—
 દૂર, દૂર, સુદૂર એ. ૭

ચિત્રવિલોપન.

(ઇન્દ્રવજ્ર-વસન્તતિલકા)

સન્ધ્યા રમાડે ધરોને ઉછંગે
 આ શુકતારાકણોને શો રંગે !
 ને સિન્ધુમાં ગૂઢ થઈ ગયેલો
 જોતી રહી રસ થકી રવિનાથ પેલો. ૧

પ્રીતેથી પીતી સુખ વર્તમાન,
 ને ભાવિનાં રમ્ય સુષુત્તો ગાન,
 સ્વપ્ને ન જોતી અતિ ગૂઢ ઘેરું
 એ ચિત્ર દૂર વસતું લયકાળ કેરું. ૨

(અનુહાસ.)

સાવિત્રી સિન્ધુમાં બેસી, તરંગો ઊછળે તહિં,
 નાવડું નાચતું તહેમાં આવતું જો ! હોંસે અહિં. ૩
 યુવતી તે વિશે બેઠી બાળકી છાતિયે ધરી,
 પ્રેમવાત્સલ્યના ખડાના અમોલા શા વહ્યા ઝરી. ૪

(ખંડહરિગીત.)

“ નાવડું હંકારજો
 વેગથી, સંભાળથી,
 ઓ ખલાસી કુશળ ઓ !
 આ મોંઘો છે મુજ બાળકી. ” ૫

“ લાડકી મુજ જગવિશે
 આવો એક જ માસથી,
 તોય મુજ હુછડે વશી
 દિન અણુગણ્યા ત્યમ ભાસતી. ૬

સિન્ધુતટ પેલો જોયે
 દુર્ગ પર્વતટોચ જે,
 તાત ત્યાં તુજ વાટડી
 જોતા જોભા ધરો મોહને. ૭

થાશું ભેળાં ક્ષણ મહિં,
 દીર્ઘ વિરહ જ છેહોંને,
 પ્રથમ દર્શન આંકતાં
 કંઈ ચુમ્બનો કરશે તહને. ૮

નાવડું આ સિન્ધુમાં
 ઊછળે કંઈ વેગથી,
 હૃદય પણ મુજ નાચતું
 દે તાલ તહેને પ્રેમથી. ૯

પ્રેમસાંકળ જે રૂંદી
 મધુર બે-અમ-ઉરની
 ખીડતી દઢ તેહને
 તું કનક-કરો વણ મૂલની. ૧૦

દુર્ગપર જો ! ફરફરે
 ધવલ કર-અંચલ ખૂણે;
 હૃદય આ કંઈ થરથરે,
 ને પ્રેમમન્ત્રો શા લાણે ! ૧૧

હા ! મીઠું બુદ્ધિલ માહરું !
 ફૂજતું કલરવ કરે,
 લાડકી ! તુજ એ અમી
 પીતાં ન મન તૃપ્તિ ધરે. ૧૨

તાતને તુજ ફૂજનો
 એ રૂંડાં તું સુણાવજે,
 મર્ત્યલોકે સ્વર્ગની
 કંઈ દીપ્તિ ક્ષણ ઝળકાવજે. ૧૩

મીઠડી જો વ્યોમમાં
 શુકકર્ણો શી શોભતી !
 હા ! તદ્દપિ મુજ લાડકી
 એથી રુચિર અદકી અતિ. ૧૪

ભૂત ભાવિ ભૂલતી,
 સુખ હિંદોળે જૂલતી
 સંગ લઈ મુજ પૂતળી
 આનન્દસિન્ધુ હું ખૂંડી. ”—

૧૫

(ઉધોર.)

“ ઓ ! આ આમ એકાએક
 નાવડું વાંકું વળિયું છેક !
 ધાઓ ! અરે જીવનનાથ !—
 લાડકો ! ભર્યું તું મુજને બાથ ! ”

૧૬

(અર્ધભુજંગી.)

“ ખલાસી ! ખચાવો !
 અરે કોઈ આવો !—
 “ દયાસિન્ધુ ! આવું !
 શિશુ સાથ લાવું ! ”

૧૭

(માલિની.)

નિમિષ મહિંજ દૂખ્યું નાવડું સિન્ધુ માંહિં,
 મધુર સુખછળીઓ ને ગઈ જો ! લેસાઈ !
 ઉદ્ધિ-ઉદ્ધર સન્ધ્યા શુક્ર ખંને સમાયાં;
 તિમિર મહિં જ ગૂઢાં સિન્ધુએ ગાન ગાયાં.

૧૮

વિરાગિણીની વીણા.

(ખંડહરિજીત,)

- મન્દ અનિલ પલાણીને
મધુર રવ રજની વિશે
હૃદય લેતો તાણીને
કચ્છાં થકી આ ? કે નવ દોસે. ૧
- હા ! ખડણે સરિતાતટે
એકલી કે સુન્દરી
એઠો આસન યોગમાં,
વીણા ઉછંગ વિશે ધરી. ૨
- કેશભાર સમીરમાં
ખેલતો કંઈ મન્દ આ
શ્વેત સાદા ચીરમાં
પૂરે ધવલતા ચન્દ આ. ૩
- ગીત-અર્મોરસ રેલતી
શાન્તિમાં એ સુન્દરી;
ગૂઠ રહ્યો; કંઈ માનથી
સુણિયે હવે મૌન જ ધરી. ૪

(જીતિ.)

- “ માનસસરમાં તરતી
હુંસી સ્વચ્છન્દ ખેલ કંઈ કરતી;
સંગીતરસે તહેવી,
વીણા મ્હારી વિલાસ મૃદુ ધરતી. ૫

(હરિગીત.)

સંગીતરસસરવરતણી હંસી તું વીણા માહરી !
 નારદવિપગ-ચી દિવ્ય ને તુમ્બુરુતણી પરિવાદિની,
 તે પૂર્વજઓ તાહરી, તું ઊતરે નવ એહથી;
 કયમ મૂક થઈ સહસા તું, મીઠી ? પ્રેરું તુજને મથો મથી. ૬

(અનુહત્.)

બોલ્ય, મીઠી અરે મહારી સુખદુઃખનો ભાગિની !
 દુઃખ દૂખી તણી મોંઘી એક આશ્વાસદાયિની ! ૭

(ઉધાર.)

મહેં તો કાલ્ય લગો તુજ ગાન
 જગવ્યું પ્રેમથી લઈ તાન;
 પ્રેમે મૂકો નિજ ઉત્સંગ
 કીધાં લાડ શાં તુજ સંગ ! ૮

મૃદુતા, સ્નેહ આહર ધારો
 છેડયા તાર તુજ સુખકારો;
 ફૂંડો આજ શો ઉત્પાત
 બનિયો ? તું રોસાઈ, માત ! ૯

(વસંત.તિલકા.)

કો'ણે કહે મધુરો મહારો ! તહને ફૂલાવી
 કો'ણે હોંધી મધુર ગાનનદી સૂકાવી ?
 કે દુષ્ટ ડાકિનોતણી પડો વા કુદૃષ્ટિ,
 ને આ વિરામો મધુરી ! તુજ ગાનવૃષ્ટિ. ૧૦

(ગરબી.*)

બોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણ ! મધુરકંઠો ઓ મુજ વીણા !
 દે મુને જીવનદાન, અમૃત સૂર જગવી જ ઝીણા,
 બોલ્ય ફરી મુજ પ્રાણ ! ૧૧

(સાખી.)

મૂર્છાવશ તું તો થઈ, કે રહ્યો મરણસમીપ,
 જીવન માગે બાપડી, તે શું ચેતવશે મુજદીપ
 અમીરસ પૂરી અમોલો ?
 બોલો કદી મુજ પ્રાણ ? ૧૨

સંજીવનો કે શક્તિથી નૂતન જીવનનૂર
 રેડું તુજમાં, ને વહો તુજ રંગ રંગ ગાનનું પૂર;
 અમરજનજોગી તું વીણા,
 બોલો ફરી મુજ પ્રાણ. ૧૩

દિવ્ય લોકમાં જઈ વશ્યું અદ્ભુત જે સંગીત
 યોગબળે લઈ આવું તે, પ્રેરું તુજમાં તે રૂડી રીત્ય;
 વહે અંકાર તું ધીરા;
 બોલો પછી મુજ પ્રાણ. ૧૪

ગૂઢ અશ્રુસાગર વિશે વિવશ તણાયું જાય
 હૃદયું મુજ, તે માંહિથી રેડું મૂર મુજ અંગુલી માંદ્ય;
 ઝીલો એહ તુજ તન્ત્રી દીના !
 બોલ્ય કંઈ મુજ પ્રાણ ! ૧૫

* ‘લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો —એ ચાલ.

પુંડરીકવિરહે મહાશ્વેતા રહી પોંડાઈ,
સરવર, ંયોમ, અને વનો, મોહમન્ત્રે જ ખાંધ્યાં કાંઈ
લઈ કર અનુપમ વીણા,
રેલી રહી દિવ્ય ગાન. ૧૬

પતિવ્રતા પદ્માવતી મૂર્છિત મરણપ્રાય
સૂતી, ને જયદેવની વાગી વીણા, અને જો ત્યાંહિં
તજી સ્વપ્ન જાગી સતી એ,
પીધું ફરી સુખપાન. ૧૭

એ વીણાઓથી કંઈ શતગુણ અદ્ભુત આજ
પૂરું તુજ તન્ત્રી વિશે રવમાધુર્ય મુજ સુખકાજ,
હૃદય મુજ ઠારતી વીણા !
ખોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણ ! ૧૮

નિષ્કુર જગ-અપવાદ, ને ફૂરા જગના ન્યાય,
એ સર્વે ભૂલાવતી તુજ ગાનલહરો લહેરાય,
વહી સૂર રસમય ઝીણા,
ખોલે યદા મુજ પ્રાણ. ૧૯

મહીં એ આઘાત સહુ, વળગીને તુજ કંઠ,
તુજ હૃદયે હું, મુજ હૃદય તું,—એમ રચી સુખબન્ધ,
ફેરી રસરેલ રચીશું,
ખોલે તું જો મુજ પ્રાણ ! ૨૦

(માલિની.)

હજે નવ રવ દેતી, મૌન કાં રૂહેતો ધારી ?
જગજન સહ કીધો સંપ શું, પહેનો મહારી ?
શિશુપથ થકો ખાંધ્યો સ્નેહ તે બન્ધ તોડી
અદ્ય થઈ સખી શું ? જાગ્ય એ ! જાગ્ય થોડી. ૨૧

(હથોર.)

ગાજે સિન્ધુજળ ગમ્ભીર,
નાચે ગાતું સરિતાનીર,
બહુવિધ ગાન ગાય સમીર,
ને જળધોધ ધસતો ધીર;— ૨૨

એ સર્વેતણા સ્વરરંગ
કૌશલથી ભરી તુજ અંગ;
જીવનનાં વિવિધસુર ગાન,
સ્વર વર્ણો મરણના સુમહાન; ૨૩

ઊડાં ગીત એ ગા લવ્ય,
ઠાળી ભાવનારસ દિવ્ય;
ધારી દીન સખી પર પ્રેમ,
બહાલી ! મૌન તજ !—હા ! એમ ! ૨૪

(હરિગીત.)

હા ! એમ ગા તું મધુરો ! ગા તું, હૃદય તું મુજ ઠારતી,
રૂહે જીવતી યુગ યુગ નિરન્તર પૂર્ણ યૌવન ધારતી;
જો ! આપણે જઈ ચન્દ્ર વસશું, ગાય ત્યાંહિ અખાધ તું,
ત્યાં ચન્દ્ર તુજ તન્ત્રી વિશે ભરશે અમી સુખ સાધતું.” ૨૫

(મન્દાકાન્તા.)

વાગી વીણા, જળ થિર થયું, વ્યોમમાં ઇન્દુ થોભ્યો,
ધીરો ધીરો અનિલ સુણતો જો ! ઉલ્લો ગાનલોભ્યો;
ને ઉડું ત્યહાં સકળ સ્થળ જે ગૂઢ ચૈતન્ય વ્યાપ્યું,
સંગીતે તે ઝળહળી રહ્યું, -શાન્તિનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ૨૬

દીનબાળક.

(ગરબી. *)

માડી ! દીન બાળને લે ની સ્નેહ-ઉછંગમાં રે,
રૂઢે મુજ સંગમાં રે,
માડી !

શિશુજન રમવા વન તહે મૂક્યો,
વિપથ ગયો નિજ મારગ ચૂક્યો,
કુસુમો વૌણતાં કંટક વાગ્યા અંગમાં રે,
માડી ! ૧.

અંગ ઉઝરડા રુધિર વહંતો,
બાળકે તુજ બેહાલ લમંતો,
ચુમ્બન દર્ઈ તું પાછો પ્રેરય ઉમંગમાં રે,
માડી ! ૨

કેાકિલફૂજન પાછળ ભટકી
અજાણુ પડિયો ગર્ત જ અટકી,
મલિન થયાં સહુ ગાત્ર પડીને પંકમાં રે,
માડી ! ૩

* ‘ કામણુ દીસેછે અલબેલા ત્હારી આંખમાં રે ’-એ ચાલ.

નિરખીને પડતો આખડતો,
 લે ની ભૂંચકી શિશુ તું રડતો;
 રડતો રાખ્ય તું, દીન બન્યો સુખલંગમાં રે;
 માડી ! ૦ ૪

કદમ ઘોઘો નાંખી કણમાં,
 પ્રેમ-અમી તુજ સીંચી વણમાં
 રમતો પાછો મૂક્ય બાળ સુખરંગમાં રે,
 માડી ! ૦ ૫

જનની ! એમ નિરન્તર પ્રેમે
 નીરખી, બાળક રાખ્ય તું ક્ષેમે;—
 પ્રેમલ ગાનો ગાતી રહેજે સંગમાં રે,
 માડી ! દીન બાળને લેતી સ્નેહ-ઉછંગમાં રે,
 વસજે સંગમાંરે;
 માડી ! ૬

ઉત્સવપ્રસંગે.

(૫૬. *)

અરુણરંગી દીપાવો આજ પ્રભાત,
 ત્હમે સદયહૃદય જગતાત !

અરુણરંગી ૦

ધનદળ શ્યામળ ઘેરી દિશા સહુ, રજનિ તિમિર છે અગાધ;
 પ્રેમકિરણ પ્રગટાવી મનોહર પ્રેરે ઉમંગ, એ નાથ !

અરુણરંગી ૦ ૧

દિવ્ય આશ રંગશે ઘનદળને, દૂર જશે કાળી રાત્ર્ય,
લક્તહૃદય આનન્દ-ઉદય થઈ, ગાશે વિહંગની સાથ;

અરુણરંગી૦ ૨

ભારતલલના દબી દુઃખભારે, કોણુ ઝહે હેનો હાથ ?
ભારતભગિનીહૃદય બળ પ્રેરો, યાચિયે એ દિનરાત્ર્ય;

અરુણરંગી૦ ૩

જનસેવામાં નિરંતર રહિયે અર્પણ કરો નિજ જાત્ર્ય,
એહ મનોરથ સફળ કરો પ્રભુ ! યાચે આ ભગિનીસાથ;

અરુણરંગી દીપાવો આજ પ્રભાત. ૪

ભાવનાસૃષ્ટિ.

(જાતિ.)

સુખમય સન્ધ્યાસમયે

ભમતો ભમતો હું આવિયો પળમાં

માનસરને કણ્ઠે;—

અનુપમ લીલા નિહાળો તટ-જળમાં. ૧

(હથોર.)

જળમાં લહરિકુંડળ માંદ્ય

હંસીહંસ ઉજ્જવળકાય

કરતાં કેલિ તરતાં જાય,—

જાયે ઓમ શુદ્ધ સુહાય. ૨

તટવન વિશે પુણ્ય સુગન્ધ

વહતાં કુસુમ રમ્ય અનન્ત,

લોભકરંગ ફળ તરુડાળ

ઝરતાં રસ હોસે સહુ ઠાર. ૩

(દોહરો)

સુગન્ધ એહ, સુવર્ણ એ, સુરસ એહ કરી જોર
ખેંચે મુજને, અવશ હું બન્યો કુસુમફળચોર. ૪

(ઉપોદ.)

અડકયો પાંખડી સુકુમાર,
ને જો ! કુસુમ તો તે વાર
થઈને શૂન્ય માંહિં વિલીન,
મુજને મૂકિયો અતિ દીન. ૫

ઉજ્જવળ ફળ અડતાંવાર
પામ્યાં લોપ તે તત્કાળ !
આશાભંગ થાતાં, મૂઠ
બાણું તત્ત્વ નાહિં ચૂઠ. ૬

* * * *
* * * *

(ઉપનિ. *)

અસંખ્ય તારામણિહાર ધારતી
નિશા રમે વ્યોમ-ઉછંગ લાડતી,
ત્હેને દઢાલિફળનથી ન છોડતું
વિશાળ વશ્ત્રે ધરી વ્યોમ કોડીલું; ૭

પ્રભાત તો દૂર રહું લપાઈને
જીવે ન બે કેલિનિમગ્ન કાંઈ તે;—
હેવા અમોલા સમયે હું એકદા
સારી દઈ વિશ્વની સર્વ આપદા ૮

* ઈન્દ્રવંશ તથા વંશસ્થવિલનાં ચરણોના મિશ્રણથી થયેલું ઉપ-
નિતિ વૃત્ત.

સૂતો ઊંચા પર્વતશ્રૃંગ એકલો
 સુણી રહ્યો શાન્તિ તણા ઊંડા સૂરો;
 નીચે પડી પર્વતમાળ કેટલી !
 વાંકી ચૂંકી ખીણ અસંખ્ય તેટલી; ૯
 આછો શશી ઓયોમનો ટોચ ટેકોને
 દીપાવતો ધુમ્મસગૂંછળાં નોંચે;
 અનન્ત તારા નિજ નિત્યકર્મમાં
 નિમમ્, દીપે તહિં ઓયોમમાર્ગમાં. ૧૦
 બન્યો હું શું અંશ જ દિવ્ય લોકનો !
 તારાતણા મંડળમાં હું એક કો !
 એ લાનમાં હું કમણો કરી રહ્યો,
 અપ્રાપ્ય એ લોક વિશે ફરી વળ્યો. ૧૧

(હરિગીત.)

તારાખચિત એ ઓયોમ કેરી રાણીને હું સોધતો;
 દીઠી મનોહર શુકતારા, ત્યહાં ધર્યો ધરો મોદ જો !
 મુજ હૃદય ધારું દિવ્ય મણિ એ પ્રેરિયો એ મોહથી
 કર ઝડપમાં પકડી, -અને જો ! સરો પડી ઝટ કર થકી ! ૧૨

(સોરઠો.)

સહસ્રકોટિ જાંડ આણુરેણુ સમ ખરો પડયા,
 શૂન્ય વિશે જ અનન્ત તારારેણુ ગર્ધ શમી. ૧૩

* * * *
 * * * *

(મન્દાકિન્તા.)

પ્રાચીમૂળે કનકપગલાં સાં ઉપા છાપતી જો !
 આછો આછો મધુર અળતો પૂરતી ત્થકાં રસીલો;
 ને સૂનેરી ઘનશકલ આ ભૂમિ ને વ્યોમ વચ્ચે
 બેઠું ચાલે, ચઢી ઝટ તહિં હું વહું વ્યોમપથે. ૧૪

(ગીતિ.)

હાંડા સરશી ધારું
 લાવણ્યનો પૂતળી ઉપાદેવી—
 એ લોલે મૃદુકરથી
 સ્પર્શી,—ને પીગળી ગઈ કે'વી !

*	*	*	*	*
*	*	*	*	*
	*	*	*	

(ઉપનતિ.)

ઉપા થકી એ અતિશે જ ઝીણી
 પાંખો સજી દિવ્ય અને નવીની
 ઊડયો જ ઊડયો મુજ આત્મપંખી
 અદૃશ્ય કે લક્ષ્ય સુદ્ધર ઝંખી. ૧૬

અસંખ્ય તારાગણ્યક લેદી,
 *તેજે ઘડયા ધૂમસમૂહ છેદી,
 ઊડયો જ ઊડયો ગગનો વટાવી,
 અન્તે ઊલો કે નવભૂમ આવી. ૧૭

ઊભો ત્યહાં કેા પરમસ્વરૂપ
 પ્રચણ્ડ દીપ્તિ ધરતો અનુપ;
 લીધો મ્હને પંજર માંહિં પૂરી,
 આન્વાસતો વાણી વદી મધુરી; ૧૮
 ઘડયું શશી-રશ્મિથો પાંજરું એ,
 અલક્ષ્ય ઝીણા શળિયાતણું જે;
 ન એ મ્હને બન્ધનરૂપ લાગે;—
 આલ્યો મહા પૂરુષ દિવ્ય માર્ગે. ૧૯

(સોરઠો.)

લઈ આલ્યો એ દ્વર, ઉજ્જવલ દેશેા જ્યહાં પડયા;
 અનુપમ જયોત્સ્નાપૂર રસતું ભૂમિ દિવ્ય એ. ૨૦

(ઉધોર.)

દર્શન દીઠું અદ્ભુત ત્યાંહિં,
 નયનો ઠારતું મુજ કાંઈ;
 કુસુમો દિવ્ય દેહ ધરંત
 ઊભાં સ્મિતસુધા વરસંત; ૨૧
 તારામંડળોની રાણી
 ઊભી દિવ્ય સળિયો આણી;
 અદ્ભુત દિવ્ય કાય જ ધારી
 દીડી જો ! ઉષા લટકાળી; ૨૨
 લજ્જાસ્મિત તણી મૃદુ છાય
 રેખા પળપળે પલટાય;
 દર્પણ અણુદોઠામાં જોઈ
 નિજ સૌન્દર્ય, રૂંટેતી મોહી ! ૨૩

જાણે વિશ્વ સઘળું ત્યાંહિં
કૌતુક પ્રેમભાવે કાંઈ
હેની રહ્યું નિહાળી ખૂળો,
લટકા એમ કરતી ઊભી.

૨૪

(અનુદૃષ્ટ.)

કાઢીને પાંજરામાંથી મુજને મૂકિયો તહિં;
દિવ્ય એ પુરુષે કીધી આજ્ઞા નેત્રો વડે કંઈ.

૨૫

(ખંડહરિગીત.)

દિવ્ય એ સહુ મંડળી
એકઠી તે ક્ષણ મળી,
સ્મિત મનોહર વેરતી
રચી રાસરચના ત્યાં ઠરી.

૨૬

શુકતારા સુન્દરી,
સાથ સખિયોનો વળી,
દિવ્ય કુસુમો સહુ મળી,
ઊભી ઉપા ત્યાં ઊજળી.

૨૭

(ઉપનતિ.)

અને મચી દિવ્ય જ રાસલીલા,
વાગ્યા સુરો વાદ્યતણા રસીલા;
એ સુન્દરીઓ નવ તાલ ચૂકે,
વિલાસથી શા ચરણો જ મૂકે !

૨૮

અનેક ત્યાં હું ધરોને શરીર
ભળ્યો મહારાસ વિશે સલીલ;
પ્રત્યેક એ સુન્દરોને ગ્રહંતો
રમી રમ્યો રાસરસે વહંતો.

૨૯

(વસન્તતિલકા.)

આનન્દ એ સ્થિર સનાતનરૂપ દેતી
 સૌન્દર્યભૂતિ નવ જો ! સરતી કરેથી !
 આશ્ચર્ય એ મુજ મને જોપન્થું, અને જો !
 સંદેહ એ અટ મહાપુરુષે જ છેલો. ૩૦

“હે વત્સ ! જે ખરો પડ્યા તુજ સ્પર્શે થાતાં
 સૌન્દર્યના કણ જ શૂન્ય વિશે સમાતા;
 દિવ્યપ્રભાવ થકો એ અણુરેણુમાંથી
 સૌન્દર્યસૃષ્ટિ રચો મહો જ નવીન આહિં. ૩૧

(અનુક્રુપ.)

સ્થાયી સૌન્દર્યની ભૂતિ અહતાં ન જશે ખરી;
 હૃદય આ ભાવનાસૃષ્ટિ અહિંયાં નિત્ય છે વરી.” ૩૨

મૃત્યુને પ્રાર્થના.

(તોટક.)

પળવાર જ મોત ! તું થોભ્ય લલા !
 મરવું મુજને હજી ના ગમતું;
 ખીલતી બધો આશ હજી ન લાણી;
 નિરખું તુજ ચક્ર શિરે લમતું. ૧

મુખકોશ હજી ભરિયા ન પૂરા;
 હજી ગાન બધાં મુજ છે અધૂરાં;
 મુજ અશ્રુ હજી સઘળાં ન ઢળ્યાં;
 પળવાર જ થોભ્ય તું મોત લલા ! ૨

મરણનો ભય.

(લાવણી. •)

લેખની મુજ મનક્ષેત્ર જ લણે,
જતું ઊભરાઈ તર્કના કણે,
અને પરિપકવ ધાન્ય-અંબાર
ભરે અન્થતણા ઢગ મોઝાર,
તેહ પૂર્વે મીઝાશે નેન,—
હૃદય મુજ ઘેરે જમ્હાં ભય એમ;

૧

ઉચ્ચ, અફભુત, અનુપમ કેા ગાન—
તણાં કંઈ ઝાંખાં ભવ્ય નિશાન
નિરખો તારકમય રજનીમુખે
ચિન્તતો હું કંઈ જમ્હાં કૌતુકે,—
અહેતુક કવિતબદ્ધથી કાંઈ
ભવ્ય એ નિશાન કેરી છાય
આંકવા લઈ પીછી સપ્રેમ
ભૂતળે હું નહિં થાભું, એમ;

૨

અને—એા ક્ષણભંગુર સુન્દરી !—
હૃદય મુજ ચિન્તા રૂહે ઊભરી,—
લાભ તુજ દર્શન કેરો ફરી
નહિં લઉં જીવન માંહિં ઠરી;
અને જે અનન્ય લયનો સાર,
પ્રેમ, રમતો તણે સર્વ વિચાર,

* મણિલાલ દ્વિવેદીના 'ઉત્તરરામચરિત'માં 'પ્રિયે રે તે તે ક્યમ
બોસરાય' ઇત્યાદિ લાવણીઓ છે તે ચાલતી.

મોહની માયા એ પ્રેમની—

તણે રસ ચાખી સર્કોશ નહિં ફરી; ૩

ચિન્તન આ મન ધૂમતાં,—વિશાળ આ ભવકંઠ
ભોલો હું એકલો વિમાસું, ને દેખું હું દૂબંત

પ્રેમ ને કીર્તિ ઉભય થઈ લીન,

શૂન્ય, ગમ્ભીર શૂન્યમાં લીન. ૪

મૃત્યુનું મરણ.

(ગરબી.*)

વ્યોમ ચઢી ઉજમાળી ઉપા મૃદુ બાળકો શી હસે રે લોલ !
હા ! પણ એ ક્ષણવાર પછી જ વિલીન થઈ જશે રે લોલ. ૧
માતમુખે નિરખી શિશું કાલુંશું હાસ કરી રમે રે લોલ,
ઝડપી લેશે કાળ કરાળ જ, બાળક કહિં શમે રે લોલ. ૨
સિન્ધુ—ઉરે રહ્યો પોઠો સુહાગણ સન્ધ્યા કોમળી રે લોલ,
સ્વપ્નમુખે રમતી રમતી જ જશે તિમિરે ઢળી રે લોલ. ૩
પ્રેમીયુગલ રમતાં આશ્લેષ વિશે અવિચારમાં રે લોલ,
હા ! પણ અન્તે મૃત્યુ કરાળ અસે પળવારમાં રે લોલ. ૪
મૃત્યુ રમે જગમાં અનિવાર, દયા ધરતું નહિં રે લોલ,
મૃત્યુતણે કરવા વધ કોણ સમર્થ હોસે અહિં રે લોલ ? ૫
કાં ભ્રમમાંહિં ભમો એ ભાઈ ? સુણો સાચું કહું રે લોલ;
તિમિરે જનમ્યું, તિમિર જતાં ક્ષણ, મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૬

* “જોરમા શિદ આખ્યા અવતાર કે નાગરી નાત્યમાં રે લોલ.”—એ ચાલ.

વ્યર્થ લયે રચ્યો મૂર્તિ લયાનક, જગં બહીતું રહ્યું રે લોલ; -
 જ્ઞાનતણી તલવાર અડકતાં મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૭
 યોગમ નાંખી નજર નિહાળું હું—મૃત્યુ ક્યહાં રહ્યું રે લોલ ?
 માયાદેહ ધરતું એહ જ, મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૮
 જોયું જીવનતત્ત્વ સનાતન, સત્ય પ્રકાશિયું રે લોલ;
 અમરપણું પ્રગટયું, પછી તત્ક્ષણ મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૯
 જીવન પરજીવન બે એક સરિતનું બહેણ છે રે લોલ;
 રૂપ બદલતું જીવન તે પરજીવનમાં ધસે રે લોલ. ૧૦
 જીવન-જ્યોતિપૂર વિશાળું જગોજગ રેલિયું રે લોલ;
 જોતાં દિવ્ય નયનથી નિશ્ચય મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૧૧

વિધુરનું માયાદર્શન.

(લાવણ્યમયી.*)

ઉપા અળકતાં કર પીંછી લઈ, આલેખી છબિ એક;
 રંગ અનુપ કંઈ ઉપાતણા માંહિ પૂર્યા આછા છેક,
 વિવેક વડે વીણેલા. ૧

ને જાડા કેા અકથ લાવથી હું જાણે રહું જોઈ;
 જાગ્રત સ્વપ્ન વિશે રૂખ્યો, ને જો ! સહસા આ કેાઈ
 ઝડપી છબિ લઈને નાઠો ! ૨
 વનવન ભમી સોધી વણિયો, નવ મળીઓ ! મૂર્તિ અમોલ;
 હૃદયભાર વહી મન્દગતિ હું લક્ષ્યહીન કરું ખોળ;—
 અને જો ! આ શું દેખું !—૩

* સ્વર્ગસ્થ ભીમરાવ લોખાનાથની લખેલી લાવણ્યમયી “ અરુણ તરુણ આ હૃદય થયો.” ઇ. ની પ્રમાણે.

સન્ધ્યાકેરા સુવર્ણમન્દિરશિખરે ઉજ્જવલદેહ,
 દિવ્ય મૂર્તિ ઊભી કેા અનુપમ; એહ નહિં; પણ એહ
 ગેહલક્ષ્મી મુજ પૂર્વે. ૪

મળી, મળી ફરો મૂર્તિ મનોહર; ક્ષણભર થોભ્ય તું આજ,
 ઉર સંઘર્ષુ કંઈ રહસ્ય ઊડું, તેહ અર્પવા કાજ
 તલપો રહું મન મુજ ઘેલું. ૫

દિવ્ય નિરાશાધુમસે રચિયાં અશ્રુખિન્દુ અણુમૂલ,
 તે થકો લીનાં અર્પે ચરણ તુજ, સ્વીકાર્ય તું સુમધુર
 સ્મરણકુસુમો કંઈ મોંઘાં. ૬

અભિહોત્ર.

(શિખરિણી.)

લવે વિશ્વે લોકો—‘ પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો;
 જવાનીએ ફૂંકયો ક્ષણ વર્ષો પછી અગ્નિ શમતો !—
 શું જાણે તત્ત્વોને જગજન લમે મોહવન જે ?
 મહા મોંઘો અગ્નિ દિન દિન નવી દીપ્તિ જ સજે. ૧

(ઇન્દ્રવજ્ર.)

ફૂળી જઈને ઘન અન્ધકારે
 શીતે ધૂણ સૃષ્ટિ સમસ્ત ત્વહારે
 સ્વર્ગે થકી ઊતરો હૂંફ દેતો
 આંચો અહિં દિવ્ય જ અગ્નિ એ તો. ૨

(શિખરિણી.)

ઉતારી સ્વર્ગેથી મુજ હૃદય સ્થાપ્યો સ્થિર વસે
 અમોલો એ વહ્નિ, દિન દિન વધાર્યો પછો રસે
 ધોમે ત્હે સંકેારી મૃદુ કર વડે, જીવનસખિ !—
 કદી એ ના ભૂલું સદય તુજ એ તો ઉપકૃતિ.

(ઉપજાતિ.)

રહી સદા એ સહધર્મચારે
આ વિશ્વયાત્રામહિં ભક્તિભારે
સંકેરો સંવર્ધો જ દિવ્ય વહ્નિ,
અપૂર્વ એ આપણ અગ્નિહોત્રી. ૪

એ વહ્નિને ભક્તિર્થો સંધરીને,
હવિષ્ય મોંઘાં મહિં હોમો પ્રીતે,
ચાલ્યાં જશું જીવનપાર ક્ષેમે,
પૂજશું ત્યાં એ સખિ ! અગ્નિ પ્રેમે. ૫

તદ્ગુણ.

પરિમાળિકા યશોધરા:—

(અદ્વૈતપ.)

અરહંતતણા ઉડા હૃદયે કેા સમે પડે
પૂર્વાવસ્થાતણી છાયા ? ભગવાન ! પૂછું આઠરે. ૧

છાયા એ અર્પતી કાંઈ લાગ-છનો ઉર શુદ્ધને ?
નિર્વાણશાન્તિમાં એથી પડતો ભંગ કેા ક્ષણે ? ” ૨

શક્કાઓ દીનભાવે એ જિજ્ઞાસુ પૂછતી સતી;
દયાસિન્ધુ મહાત્મા ત્યાં બુદ્ધ દે વિમલા મતિ. ૩

બુદ્ધ ભગવાન:—

(વસન્તતિલકા.)

“ સાધ્વી ! તું જો ! ઉદ્ધિમાં અતિ દૂર પેહું,
જ્યાં ચુમ્બતાં ઉદ્ધિવ્યોમ તહિં ઠરેહું,
એકાગ્ર ધ્યાન ધરતું શશિખિમ્બ શોભે,
લાંબો પટો પસરો કૌમુદીનો જલોધે. ૪

ને ધન્ય આ પળ વિશે સહસા જ પેલી
 નૌકા અલક્ષ્ય સરતી તિમિરોદરેથી
 આવી કરે મધુર કૌમુદીમાં પ્રવેશ,
 ધારે અલૌકિક છળિ ધરો શુભ્ર વેશ; ૫
 એ ચન્દ્રનો નવ કરંતો સમાધિલંગ,
 પોતે ધરે શર્શીનો શાન્તિતણે જ રંગ,
 નૌકાસ્વરૂપ ક્ષણ તેહ વિલુપ્ત થાતું,
 ને કૌમુદીજળ વિશે જઈ એ સમાતું.” ૬

પરિત્રાન્નિકા યશોધરા:—

(અનુષ્ટુપ)

“ સત્ય, એ જોઉં છું સર્વ, અર્થ ના સમજું કંઈ;
 લેદ હેનો બતાવો ને, ભગવન ! જ્ઞાનના નિધિ !” ૭

બુદ્ધ ભગવાન:—

(વસન્તતિલકા.)

“ સાધ્વી ! ત્હને કહું હું આજ નિગૂઢ એક,
 અજ્ઞાન પામર લહી સકશે ન લેદ;
 નિર્વાણનું અકલ રૂપ ન મન્દ જાણે,
 શાન્તિજલે લહરિને સ્થિતિલંગ માને ! ૮
 નિર્વાણસિન્ધુજલમાં કદો ના વિકાર;
 આભાસ થાય કદો, અન્ય જ એ પ્રકાર;
 મહારા અગાધ હૃદયે બનિયા બનાવ,
 ત્હેમાંથી એક વરણું, સુણ્ય ધારો ભાવ:— ૯

(અનુષ્ટુપ.)

મથનો મ્હેં કર્યા ઊડાં બોધિવૃક્ષતળે રહી,
 ચિત્રો નાના પ્રકારોનાં પ્રગટ્યાં ને ગયાં શમી. ૧૦

અન્તે આનન્દસિન્ધુના જળમાં યોગતું મ્હને
પ્રગટયું તીવ્ર કેા ઊંડું સંવેદન કડું ત્હને; ૧૧

પામ્યો હું સહસ્રા ત્હારે અપ્રમેય દશા નવી,
ખરેા નિર્વાણુનો સિન્ધુ રેલાયો હૃદયે રમી. ૧૨

(વસન્તતિલકા.)

નિર્વાણ એ અનુભવ્યો સતતપ્રવાહી
વર્ષો અનેક લગો, શાન્તિ રહી છવાઈ;
તો એ ઊડા અનુભવો કદો ભિન્નભાસી
એ શાન્તિમાં પ્રગટતા, પછો જાય નહાશી. ૧૩

જે એક બનિયું, ન બન્યું કદી જે:—
હું ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યો, નવ લક્ષ ખીજે;
ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યશોધરાની
એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતી જે ! પ્રગટી જ છાની. ૧૪

આભૂષણો વર્ણો હૂંફલ જ રાણીજેગાં
સર્વે ગયાં સરો, અને પ્રગટયાં જ ખીજાં,
સાદાં, તથાપિ કંઈ દીપિત દિવ્ય તેજે,
તે ધારતી મૃદુલ કાન્તિ નિહાળી મ્હં તે. ૧૫

(અનુષ્ટુપ.)

નૌકા પેલી સરે જ્યોત્સ્નાપૂર્વમાં તે સમી સ્થિતિ
દિવ્યતા પામતી ત્હારી મધુરી મૂર્તિની હતી. ૧૬

(વસન્તતિલકા.)

એ શુદ્ધ મૂર્તિ તુજ આ હૃદયે સ્ફુરતી
નિર્વાણકૌમુદીજે દોહો મ્હં સરંતી;
નિર્વાણમાં નવ થયો કંઈ તેથી ભંગ,
નિર્વાણકેરું બર્નો તું રહ્યો દિવ્ય અંગ. ૧૭

(અનુક્રમ.)

દિવ્ય સંવેદનો હેવાં, અરહંત વિના ઔજ
 લોગવે ના કદી, તો શી પૃથગ્જનતણી દશા ! ૧૮
 નિન્દે પૃથગ્જનો હેવા બાહ્ય નિર્વાણલંગને;
 તલકદમમાં ચ્હોટયા પામે શું ગિરિશૃંગને ? ૧૯

ધ્રુવડ.

(અંકરિગીત.)

રચી ભૂતાવળ કારમી
 તિમિરમાં તારક તરે,
 રજનિકુહરે ભમી ભમી
 માયાવૌ ચિત્રો ચીતરે. ૧

વિશ્વ દમતી શાન્તિ આ
 હૃદયને ક્ષેણે ભરે,
 ને અનુત્તર કારમા
 પ્રશ્નો રચી પીડા કરે. ૨

ધ્રુવડ ત્હાં તરુઝુંડમાં
 બેઠું આવી એકલું,
 ઊડી તારકવૃન્દમાં
 જે લેહ ઊડા દેખતું. ૩

પ્રક્ષવમળે ધૂમતું
 ચિત્ત મુજ યોગમ ભમે,
 શાન્તિમાં નવ શાન્ત એ,
 અંધારમાં ઊડું શમે. ૪

“ અણગણ્યા પ્રહ્લાદડના
 ગોળ નિજ પહ્લવ ભરી
 પ્રકૃતિ ઘન અંધારમાં
 ચાલી અનન્તપણા લણી; ૫
 કચ્છાંથી આવી ? કચ્છાં જશે ?
 હેતુ ઊંડો શો હશે ?
 વિસ્મયે પૂછું અહિં;
 ઉત્તર પૂરો મળશે કહિં ? ”
 ધ્રુવડ બોલ્યો:—“ કહોં નહિં ! ” ૬
 કહોં નહિં ?—એ શી સુણું
 વાણી કચ્છાંથી કારમી ?
 મૌન ફરો રજનીતણું
 વ્યાપી રહું મુજને દમી. ૭

(ખંડસિખરિણી.)

“ મધુર મૃગતૃણા જગતણી
 સતત લલચાવે નિજ લણી,
 અને દોડું વેગે અમૃતસમ પીવા જલ તહિં;—
 તૃષા મ્હારી શું ત્યહાં કહોં શમિત થાશે સુખ લહી ? ”
 —ધ્રુવડ વદતું ત્યહાં—“ કહોં નહિં ! ” ૮

(ખંડહરિગીત.)

“ ધ્રુવડ કાળા થા પરું !
 પ્રશ્ન નવ પૂછું તહને. ”
 વદી પાછો હું કરું
 ઊંડાં મનન ઘેરા મને.

(ખંડશિખરિણી.)

“કલહકપટો દુષ્ટ જનનાં,
વળી વિષમ અન્યાય જગના,
પૂરે મ્હાનિ મહારા હૃદયકુસુમે, મદ્દોજ દર્ધ,
ખોલે પાછું શું એ કુસુમ કુમળું આ ભવ મહિં ?
—ઘુવડ તહિં બોલ્યું—“કહો નહિં !” ૧૦

(ખંડહરિગીત.)

“ચૂપ ! ચૂપ ! ઉત્તૂક તું
અણુપૂછ્યો વચમાં ભવે ?”
એટલું વહો મૂક હું
બનો વ્યોમમાં નિરખું હવે. ૧૧

(ખંડશિખરિણી.)

“હૃદય તણી તન્નો તૂટી ગઈ,
મધુર મુજ વીણા મૂક થઈ,
નમેરા આઘાતો વિકટ જગના એ સહો સહી;—
ફરી શું સંગીતે મધુર સૂર લેશે રસ વહી ?”
ઘુવડ વદતું—“એ કહો નહિં !” ૧૨

(ખંડહરિગીત.)

“બસ ! હવે ઓ ધૂક ! તું,
તાનલંગ તું શિદ્ધ કરે ?”—
તાનલક્ષ્ય ન ચૂકતું
મુજ હૃદય પાછું ત્યાં ઠરે. ૧૩

“પ્રેમમય ઉદ્ધાસમાં,
પાપહીન વિલાસમાં,
મુગ્ધ નિર્મળ હાસમાં,
શુચિ બાલ્ય વીતી જો ! ગયું; ૧૪

લલિત પ્રેમવિકાસમાં,
 સુન્દરીભુજપાશમાં,
 ઉચ્ચ વિક્રમ-આશમાં,
 યૌવન અમોલું જો ! વહું.

૧૫

બાલ્ય એ, યૌવન શું એ
 દેખવું ફરો આ ભવે ? ”
 હૃદય સુજ છાતું રુવે;—
 ત્યાં—“કદો નહિં ? ”—ધ્રુવડ જ લવે.
 “મૌન ધર્ય ! ભૂંડા ! હવે.”

૧૬

“પ્રિય જનો હૃદયે વશ્યાં,
 સંગ રડિયાં ને હશ્યાં,
 ફૂર કાળે એ ગ્રશ્યાં,
 ફરો ભેટ એશું કે સમે ?

૧૭

પુણ્ય કર્મો મન ધર્યાં,
 કૃતિ વિશે નવ તે ઠર્યાં,
 સુપ્રસંગો જે સર્યાં,
 આ જીવને ફરો શું રમે ? ”
 —“કદો નહિં ! એ કદો નહિં.”

૧૮

ધ્રુવડવાણી ના ગણું
 ચિન્તને હું ફૂળિયો;
 પ્રશ્ન જાડો ફરો સુણું
 છળિ દિવ્ય કરતો ઊભો જો !

૧૯

(ખંડશિખરિણી.)

“ લલિત મૃદુ હાસે મલકતી,
વસન કંઈ આછું ઝળકતી,
ઉપા રંગીલી આ કનકમય પાંખે ઊડો જતી,
ધસે પ્રેમે પૂષા; ભુજયુગલ લેશે કર્હો સતી ? ”

(ખંડહરિગીત.)

ધ્રુવડ યોદ્યો—“ નવ કદી ! ” ૨૦

“ ધૂત ! છાનો રૂહે હવે !
તજ આત્મગૌરવ શું લવે ? ” ૨૧

(વસન્તતિલકા.)

“ મોઘી વિશુદ્ધ કર્ણો જો ! નવો માધવીની
વેરે સ્મિતો નવલ ચાંદનોશાં રસીલી,
તે ક્રીટદંશર્થો અજાણુ પડી વિનાશે,
શું એ પ્રકુલ્લ કરો જીવનમાર્ગ જાશે ? ”

(ખંડહરિગીત.)

“ કર્હો નહિં ! એ કર્હો નહિં !
ધ્રુવડ ધુરકે—“ કર્હો નહિં ! ” ૨૨

“ કર્હો નહિં ! શું કર્હો નહિં !
ભૂત નવ ભાવિ બને ?
સ્રોત નીચે ગયું વહી
તે પાછું નવ ઊંચે ચઢે ? ” ૨૩

“ પ્રેમગાનો રેડોને
મધુર મુગ્ધાકાનમાં,
યુવક વચ્ચનો ફેડોને
ચાદ્યો પૌવા જળ ઝાંઝવાં; ૨૪

યુવક એ સુખસેવને
 સાર્યો પ્રેમસુધા કંઈ
 ચાખશે આ જીવને ?
 —ધ્રુવડ બોલ્યો—“ કહોં નહિં ! ” ૨૫

“ અધર સંમુખ આવતાં
 મુખ ખશેડે સુન્દરી,
 ચુમ્બનો અણચુમ્બિયાં
 આસ્વાદવાં શું કહોં કરી ? ”
 ધ્રુવડ ક્રૂડે:—“ એ કહોં નહિં ! ”
 “ કહોં નહિં ! હા કહોં નહિં ! ” ૨૬

ગૂઠ કેાકિલા.

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

તિમિર તારક સર્વ ગયાં શમી,
 ભેઠો ઉવા કંઈ કેશ સમારતી,
 શશિકલા ગગનાગ્ગણમાં રમી
 નવલ શુકશું પ્રેમથો લાડતી ! ૧

કહિં ઉલ્લક ગયો વનમાં છૂપી,
 નિજ કઠોર સૂરો લઈ સંહરી;
 મધુર ગાનસુધા વરસાવતી,
 પરભૂતા સહકાર મહિં સુણી. ૨

(ખંડહરિગીત.)

શશિકલા નવયૌવના
શુક રૂડો વર વરી,
ગીત મંગલ લગ્નનાં
એ ગાય કોયલ રસભરી. ૩

ગીતસૂર શ્રવણે પડી,
હૃદયસૂર શા મુજ રકુરે !
કોકિલા તરુએ ચઢી
મુજ પ્રશ્ન-ઉત્તર ચીતરે. ૪

(ખંડશિખરિણી.)

“ મધુર મુજ તૃણા સુખતાણી,
વિમલ યશવાગ-છા રસભરી,
મહને પ્રેરે નિત્યે ઉલટભર કર્તવ્યપથમાં,
થશે સિદ્ધિ શું આ જીર્ણો વિવિધ વિધનો જ વસમાં ? ”
પરભૂત વદે-“ ધૈર્ય તજ માં ! ” ૫

(ખંડહરિગીત.)

કોકિલા આ ફૂજતી
હૃદય સુખ ઊડું પૂરે !
વાણી એ મન રચતી
મુજ હૃદયમાં ધ્વનિ શા ભરે ! ૬

(ખંડશિખરિણી.)

ગગન ઘન અંધારપટમાં
વિરચી અતિ જે ગૂઢ રચના,

લખી લેખો તારાગણ થકી ફેડા જ્યોતિ અરતા,
ઉકેલું હું કબ્હારે વિષમ કંઈ એ લેહ જગના ? ”
પરભૂત કહે—“દિવ્ય પળમાં. ”

૭

(ખંડહરિગીત.)

“ પ્રિય જનો મુજને તણ
ચાલિયાં નિષ્કુર બની,
મણુ ફેઝાયા નવ હણ,
એ ફેઝશે, ફેડો, કયમ કરી ! ”
“ દિવ્ય લોકે જઈ રહી. ”—
કોકિલાવાણી વહી.

૮

વિષમ સંકટધૂમથી
હૃદય મુજ આકુળ બને;
વિશ્વમાયા ધૂમતી
ભ્રમણે ચઢાવે જો ! મહને;
લોપશે કે ધૂમને ?
ભ્રમણ શમશે કે ક્ષણે ?
હૃદય નિર્મળ કંઈ બને ?
ને આત્મ મુજ શાન્તિ ભણે ? ”
કોકિલા ફેડે—“ જે ક્ષણે
દિવ્ય ગાનો તું સુણે. ”

૯

૧૦

(ખંડશિખરિણી.)

વિમલ સ્મિત પ્રાચીમુખ વિશે
ઉદિત રવિ પૂરે કંઈ રસે !

અને ગાનો ઊંડાં અનુપમ સુણ્યાં દિવ્ય ગણનાં,
અને આત્મા મહારો કંઈ તરી રહ્યા ગાનસરમાં. ૧૧

ફૂલ ઠહેચનારી.

કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો !
મીઠાં કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો !

(સાખી.)

દિવ્યભૂમિની વાડોનાં કુલડાં વીણી આજ,
અણમોલાં વણ મૂલ હું ઠહેચું પ્રેમ થકી જગમાં જ;
મીઠાં કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો ! ૧

શિશુનાં સ્મિત અનિમિત્ત જે વેરાતાં જગમાંહિં,
તહેની ખર્નો આ જૂઠ્ઠી આપું લલિત કળી, લ્યો ભાઈ !
મીઠાં કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો ! ૨

મુગ્ધા નિરખી કાન્તને મલકાવે મુખ કાંઈ,
ગાલે રમતી ગોળ ત્યહાં લહરી, તહેની મધુર આ જાઈ
આપું, રસિયા લ્યો ! રસિયા લ્યો ! ૩

આંસુ ઢાળી શિશુ ચુમ્બતી નૂતન વિધવા દીન,
એ ચુમ્બનસૌરભભર્યા આપું માલતિકુસુમ નવીન,
મીઠાં કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો ! ૪

વિશ્વપિતાના ચરણમાં અર્પું કુલડાં એહ,
 ને રહેતાં અવશેષ તે બહેચું વિશ્વ વિશે ધરી સ્નેહ;
 મોઢાં કુલડાં લ્યો, કુલડાં લ્યો.*

૫

કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ?

(તોટક.)

વિરહું અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધરી
 સઘળે સ્થળ પ્રેમ રહ્યો પસરી;
 અહિં જીવન હેવું મનોહર છે,
 તહિં કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ? ૧

લોધું ચુમ્બન એક ક્ષણે મધુરું,
 નવ લુપ્ત થશે, ન રહે અધુરું;
 સ્મૃતિમાં પૂરિયું સ્ફુરશે ચિર એ,
 પછી કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ? ૨

સ્મિત પ્રેમભર્યા નયનો વરસે,
 સ્થિર સ્નેહી-ઉરે સહુ એ ધરશે;

* સાખીઓને છેડે 'મોઢાં કુલડાં લ્યો' ઇ. પંક્તિ આવેછે તે આરમ્ભ-
 ની પંક્તિની પેઠે ગાવાની છે. 'મોઢાં ગોરસ લ્યો, ગોરસ લ્યો'—એ
 ગરબીના મથાળાની પેઠે.

। । । ।
 કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો !

। । । । ।
 મોઢાં કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો !

એમ તાલ છે. પ્રથમનો 'લ્યો' માંનો સ્વર ધ્રુત છે, ચાર માત્રાનો
 ધ્રુત છે.

હુખમાં સુખ એ સઘળાં તરશે,—
 પ્રિય ! કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ? ૩
 અહિં જીવનમાં અમોપાન પોંધાં,
 ડગલે ડગલે ફૂલ વીણી લોંધાં,
 રસ એહ સુગન્ધ જ એ સ્થિર છે,—
 જન અજ્ઞ કહે સુખ નશ્વર છે. ૪
 હૃદયે અતિ ગૂઢ રહ્યાં પૂરિયાં
 સુખ પેટીં સુવર્ણનીમાં ભરિયાં;
 કનકે ઘડીં ફૂંચીથીં ઊઘડશે,
 સુખ સર્વ જૂનાં ફરીથી જડશે;—
 પછીં કોણ કહે સુખ નશ્વર ? ૫

જૂના ધ્વનિ.

= (Songs my mother taught me.)

(ગરબી.*)

મુજ માડીએ શીખવિયાં જે ગીતડાં,
 ગાતાં મુજને હૃદયે કંઈ કંઈ થાય જો,
 સુર અનુપમ એ અમી ભરેલા મીઠડા
 ભૂત સમયમાં મુજને ખેંચી જાય જો;— ૧
 બાળકડી હું માડી-કંઠે ઝૂલતી,
 ચુમ્બન મોઘાં માડી લેતી બહાલમાં;

= આ પંક્તિથી શરૂ થતા Dvorakના રચેલા ગીતની છાયા.

* (આરો માસો શરદ પુન્યમની રાત્રે જો —એ ચાલ.)

ગીતતણી નવ સૂરધટના એ ભૂલતી,
શીખવતી કંઈ રસ સાચવવો તાલમાં. ૨

.....

.....

શીખવું મુજ ખાળકોને જૂનાં ગીત એ,
ને નયને છબિ જૂની તસ્તી પ્રીતમાં,
ને હૃદયે ંહે આંસુ છાની રીત્ય એ
શીખવતાં મુજ માડી-શીખવ્યાં ગીતડાં. ૩

ત્યહારે અને હવે.

(વસન્તતિલકા.)

સન્ધ્યા તણા ઉઠરમાં રવિમૂર્તિ ડૂબી,
ને આ કિરીટરચના કિરણોનો જલ્લી !
લાંબા પટા કંઈ ગુલાબી પિરોજી આછા
આરાવલીસમ કિરીટ વિશે વિરાજ્યા. ૧

ને એ કિરીટશિખરે મણિ શુક કેરો
આશાતણી કણી સમો ચમકે અનેરો;
નીચે ત્રિકાળતણું ગાન ગભીર ગાતો
આ સિન્ધુરાજ ધન શાન્તિ વિશે સમાતો. ૨

(સોરઠા.)

ગિરિટોચે રહ્યો આમ રચના જોતો સ્તબ્ધ હું;
હૃદય વિશે ઉદામ ઊંડા ભાવ રહ્યા ફૂદી. ૩
અદૃશ્ય જો ! ત્યહાં, ગાન, જીજ્ઞાસા, ઝીણાં જીપન્યાં,
સુણતો હું ધરો ધ્યાન ધ્વનિ ઊંડા અશરોર એ. ૪

(૧.)

(ખંડહરિગીત.)

“હૃદય તું મુજ પ્રાણ તું,
 કૌમુદી મુજ નેનની,—
 ચાહુ હેવાં ગાન તું
 ગાતો સુષ્પી ઘેલી ખની;
 ગાજ્યું યૌવન પ્રેમમાં—
 પ્રેમના આલાસમાં,—
 કાળ સરિયો ક્ષેમમાં
 હા ! ત્યાહરે સુવિલાસમાં !

૫

૬

* * * *

(ખંડશિખરિણી.)

હવે, થાતાં ખાલી મધુર રસખ્યાલો, શઠ અરે !
 તણ ચાલ્યો, ‘ બહાલી ’ વચન ઉચ્ચાર્યું વ્યર્થ જ ખરે;
 ભવ-અટવીમાં અન્ધ તિમિરે
 ભટકું;—કર હા ! કોણ જ ધરે ? ”

૭

(૨.)

(ખંડહરિગીત.)

“ ધનનદી મુજ રેલતી
 ક્ષેત્ર જુજવાં ભીજવે,
 મિત્રગણ ચોમેરથી
 જો ! ત્યાહરે પગ મુજ ધુવે.

૮

* * * *

(ખંડશિખરિણી.)

હવે એ સૂકાઈ સરિત મુજ સંપત્તિ તણી, ને
ગયા મિત્રો કયાંહિં સ્તુતિવચન જૂઠાં જીવરોને ?
ભવ-અટવોમાં એકલ ભમું,
અનુભવ નવા શા અનુભવું !” ૬

(૩.)

(ખંડહરિગીત.)

“ બાલ્યમાં સુખરંગમાં
ખેલું હું ઉદ્ધાસથી,
વિશ્વ સહુ મુજ સંગમાં
હસતું તદા ચોપાસથી. ૧૦

* * * *

(ખંડશિખરિણી.)

હવે છાયા ઘેરી વિષમ જગના વાદળતણી
મ્હને લેતાં ઘેરી, જગતરચના શ્યામ જ બની;
સકળ થળ ઘેરા સુર સૂણું,
સુણું રુદન હાસે પણુ ઊડું. ” ૧૧

(૪.)

(ખંડહરિગીત.)

“ યૌવને ધરો ગર્વને
અર્ધ જ્ઞાને મત્ત હું;
તુચ્છકાર્યા સર્વને,
ત્વહારે ન જોતો સત્ય હું. ૧૨

* * * *

(ખંડશિખરિણી.)

ગયા મોહો લાધી સ્મૃતિ, મન હવે જ્યોતિ ઝળકયો,
પ્રવેશી અંગારે દહતર થયું ચિત્તખળ જો !

મદ ધરો ન કોને અવગણું,
હૃદય ખનિયું દીન દ્વિગુણું. ”

૧૩

* * * *

(પ.)

(ખંડહરિગીત.)

“ વિષમ જગ-આઘાતથી
યૌવને ધરો ખેદને
ઓમતારકમાં મથી
વસવા હું વાગ-છું તે દિને. ”

૧૪

* * * *

(ખંડશિખરિણી.)

હવે સન્ધ્યારંગે, ઉડુ મહિં, વળી ઓમકુહરે,
સુણું તેડાં તહારાં જગજનનિ ઓ ! પ્રેમલ સૂરે;
વિષમ જગનું ગાન વિખરે,
પરમ કંઈ સંગીત પસરે. ”

૧૫

* * * *

* * * *

(વસન્તતિલકા.)

હાવાં અનેક, જુજવાં, અશરીર ગાન,
તારાગણે, ગગન, સિન્ધુ વિશે મહાન,
વાજ રહ્યાં સતત યોગમ વારવાર;—
ને જો ! પછી વિરલ શો ખનિયો પ્રકાર ! ૧૬

પ્રત્યેક ગાન બનિયું સ્વર એક એક,
ગૂંથાઈ એ સ્વર બધા અવિરોધો છેક,
જો ! ઊપન્યું અનુપ ગાન મહાન બીજું.
ગાજી રહ્યું પ્રકૃતિમાં સ્થિર એ સુરીલું ! ૧૭

સૌન્દર્યની દેવીને.

(ધોળ.)*

આ શો અદ્ભુત દિવ્ય પ્રકાશ આ !
દેવી ! રેલાવતી ચોપાસ,
નિરંતર રાસ
રમે દેવી ! વિશ્વમાં. ૧

દેવી ! સૌન્દર્યની અધિદેવતા !
સર્વ સૃષ્ટિ વિશે તુજ નૂર—
તણું વહે પૂર
અલૌકિક વેગથી. ૨

જાતા ગગડી અનંતતા-આંગણે
ગોળ બ્રહ્માણ્ડના અનાધાર,
સહુ તહેની પાર
ગાજે પૂર ઊજળું. ૩

અણુરેણુ અનંત આકાશમાં,*
સર્વ વિશ્વ વિશે, તરે જેહ,
તહિં પણુ તેહ
વહે પૂર ઊજળું. ૪

* ‘ રામલક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતાં ’—એ પ્રમાણે ચાલ.

* આકાશ = Ether.

શ્યામ રજનીતણા આવાસને
 ઘોળે કૌમુદીથી પૂર્ણચન્દ્ર
 ગાળે ત્યહાં મન્દ્ર
 અલૌકિક પૂર એ. ૫

તારાચમકિત તિમિરહુક્રલને
 ધારી વિશ્વ જે શાન્તિ-ઉછંગ
 પડયું, ત્યહાં અલંગ
 વહે ગૂઢ પૂર એ. ૬

જ્યહાં રજનીતણો વાસ ના વસે
 હેવા ભવ્ય જ જે સૂર્યલોક
 ત્યહાં વહે ઓઘ
 અમલ એહ પૂરનો. ૭

સૃષ્ટિ પૂર્વે નિખિડ અન્ધકારનું
 વ્યાખ્યું દશદિશ ગાહું પૂર,
 તહિં પણ નૂર
 વહે દેવી ! તાહરું. ૮

દેવી ! તું તો જીવનનું જીવન સાચું;
 તુજ તેજ વડે વિશ્વતેજ;
 પ્રગટ સત્ય એ જ
 નિરખ્યું તુજ નૂરમાં. ૯

ઊડે ગરુડ ઊડા નીલ વ્યોમમાં,
 રવિકિરણો કરંતો ભક્ષ,
 રોષે નિજ લક્ષ
 સતત તુજ નૂરમાં. ૧૦

ધન્ય જીવન, જો દીનદાસ હું
થઈ એક ગરુડ-આરૂઢ
નિરખું અતિ ગૂઢ
નિરન્તર પૂર એ.

૧૧

“ પ્રેમના સંદેશ કય્હાં ? ”

અશોકરા:—

“ તુજ પ્રેમના સંદેશ કય્હાં ? ”

બુદ્ધદેવ—

(ખંડહરિગીત.)

“ ઓમ ભૂરા હાસથી
હસે નિર્મળ વેશમાં,
લખ્યા કેમળ કર થકી
મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્હાં.

૧

ચન્દ્રિકા સાગરપટે
સૂતીં વેરી કેશ જ્યહાં,
લેખની દિવ્ય જ લખે
મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્હાં.

૨

મૃત્યુ ને જીવનતણા
તુફાન પ્રૌઢ તરફાન જે
જૂઝતા કંઈ કારમા,
પ્રિય નાથ નિજ તે મહિં ધૂજે;

૩

યુવતિ ભાવ અનન્યથી
સેવતી સ્થિર આશમાં,
આંસુ હૃદયે રોપતી,

કુસુમો બની જે ખીલતાં;—
મુજ પ્રેમસંદેશો ત્યહાં.

૪

ધન્દ્રધનુ-ખુરખો ધરી,
હિમશિખરના દેશમાં,
ઝાંખતી સ્મિત સુન્દરી
ગિરિદેવો—મુજ સંદેશ ત્યહાં.

૫

છાતી સરસું દાખતી
ખાળ નિજ નવયૌવના,
ચુમ્બનોમાં ઢાંકતી
કંઠ આંસુ ગૂઢા ભાવનાં;—
મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્યહાં.

૬

ગૂંથતી સરિતા રસે
શુકને નિજ કેશમાં,
નાચતી ઉલટે હસે;—
મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્યહાં.

૭

સ્વર્ગ સાથે જોડતું
મર્ત્ય જીવનને સદા,
શિશુ હસતું દોડતું;—
મુજ પ્રેમસંદેશો ત્યહાં.”

૮

આર્તનો પુકાર.

* ગીત

હરિતકૂપે પડ્યો હું હે જગન્નાથ !

લોભન લતા નૌરખી મુજ પાય ચૂક્યો.

હરિતકૂપે ૧

શ્રવણ ન ધરો તુજ વાણી મંગલ,

કૂપમુખ અંધ બની

ચરણ મૂક્યો.

હરિતકૂપે ૨

કરુણ રુહન સુણી તાત ! ઉગારો,

નૌરખવા દિવ્ય પ્રભા

હું અતિ ભૂખ્યો.

હરિતકૂપે ૩

નૂતન વર્ષ.

§ (ગરબી.)

આજ દિવસ અનુપ આનન્દનો રે લોલ,

ગાઓ સુરસ ગાન મધુર કંઠ,

ભગિની બન્ધુઓ રે લોલ !

ફર, ફર; વાદ્ય દિવ્ય વાગિયાં રે લોલ.

૧

મધુરરૂપે ચિરાજો હે વિશ્વરાજા એ બંગાળી ગીતની ચાલ. રાગ-જંગલો, સોરઠ, અને કાંઈક અંશે ગૌડસારંગ-એમ મિશ્રણ જણાય છે. તાલ, ટપ્પો, દીપચંદીમાં પણ લય બેસશે.

§ “ વ્યામમંડળેથી હમે ભતર્યા રે લોલ.”—એ ચાલ.

(સાખી.)

વાગે અનુપમ વાંસળી હેમાં એક અમૂલ,
વગાડનારો વિશ્વમાં સંતાઈ રહ્યો કે ગૂઢ;

(મૂળ ચાલ.)

ભગિર્નો બન્ધુઓ રે લોલ !

ફર, ફર, વાગતી એ વાંસળી રે લોલ. ૨

વાંસળી તણા સુરો ઉરે ભરી રે લોલ,

એકતાન થઈ મચાવી ગાન,

ભગિર્નો બન્ધુઓ રે લોલ !

દિવ્ય વાદ સાથ સૂર મેળવો રે લોલ. ૩

(સાખી.)

કાળી રજની જો ટળી, ઉષા હસે શાં હાસ !

પુલકાં વેરી આંગણે ઊભી રમવા અલૌકિક રાસ;

(મૂળ ચાલ.)

ભગિર્નો બન્ધુઓ રે લોલ !

દિવ્ય રાસ સંગ તાલ સાચવો રે લોલ. ૪

(સાખી.)

અણુગણુ યુગનાં પગથિયાં ચઢિયા આપણ કાંઈ,

ચઢવાં હજી બાકી ઘણાં, બળ અભિનવ પ્રેરે આંહિં,

(મૂળ ચાલ.)

ભગિર્નો બન્ધુઓ રે લોલ !

દિવ્ય વાદના સૂરો મનોહર રે લોલ. ૫

(સાખી.)

રગ રગ એ ઉત્સાહબળ બહેતું રહો ચિરકાળ,

ડગ ડગ તાલ ધરી રમો રાસ યુવતિ, યુવક, વૃદ્ધ, બાળ !

(મૂળ ચાલ)

ભગિની બન્ધુઓ રે લોલ !

દિવ્ય ગાન ઓ સમીપ આવિયાં રે લોલ. ૬

સુદિન આજ આ અકથ આનન્દનો રે લોલ,

એક સૂરે ગાઓ મધુર ગાન,

ભગિની બન્ધુઓ રે લોલ !

દિવ્ય વાદ્ય સંગ સૂરો મેળવી રે લોલ. ૭

અણકરમાયાં ફૂલ.

(ખંડહરિગીત.)

પ્રેમના ઉદ્યાનમાં,

મુગ્ધ યૌવનકાળમાં,

આપણે સખિ ! કેડથી

વીણ્યાં કુસુમ કંઈ અવનવાં. ૧

પૂર્ણ યૌવન જે સમે

પ્રેમપથ દીપાવતું,

આપણે સખિ ! તે સમે

પીધું અમૃત મન ભાવતું. ૨

મુગ્ધવયનાં કુસુમમાં

એ અમીજળ છાંટતો

પ્રોઠકાળે પ્રેમ જો !

તાનું કરી એ રાચતો. ૩

સિન્ધુના સંગીતને

સ્નેહથી સુણતાં, સખી !

આપણે ઊભાં અહિં
ક્ષિતિજે રહ્યાં કંઈ નીરખી; ૪
ગાન ઘેરાં ગાઈને
અંતરિક્ષે તે સમે
પ્રેમ ઊભો કુસુમની
વૃષ્ટિ કરે; તું ઝીલી લે. ૫

શૂન્યહૃદય મુગ્ધા.

ગીત. *

(સોરઠ, ત્રિતાલ.)

સુખદ આ વસન્તમાં ભૂંલોં ભાન, વિવશ તું કાં બની સજની ?
વીખરોં તુજવાળ રહ્યા ઠરોં ભાળ, વિવશ તું કાં બની સજની ? સુખદ૦૧
લહેરંતી જ્યોત્સ્ના આકાશે, ચંદા સ્મિત નિજ તેથી પ્રકાસે,
ઢાળંતોં મલ્લિકા ચોપાસે ઢગલિયો સુગન્ધની સજની ! સુખદ૦ ૨
જે શું બપેયા બોલ ઉચારે, પિઉ પિઉ કરોં શા મધુર પુકારે,
કુફ્ર કુફ્ર સહુ કુંજગારે વાણોં કોકિલા તણી સજની ! સુખદ૦૩
હસે ચંદ્ર જે મધુરે હાસે, આ મુખચંદ્ર મલિન કાં ભાસે ?
કરે ગાન પંખી ઉલ્લાસે, અબોલા તું કાં ઘણી સજની ? સુખદ૦
આલ્ય કુંજ વોળોં માલતિ ખીલી, માળા ગૂંથિયે ઊઠ્ય હઠીલી !
ગોતડાં ગાઈગાઈ રસીલી ! સુખે ગાળિયે રજની સજની ! સુખદ૦૫

* 'મેરે ઘર આજ રંગીલી રેન, પ્રીતમ પ્રાહુના મહારાજ.'—એ વાણ.

ગોપીઓનું સંમેલન.૬

ગીત. *

(ઝિંઝાટી, તાલ એકો, દાદરો.)

ગહન કુસુમકુંજમાં જ મૃદુલો મધુરો ઝંસો બાજે,
વિસરો ત્રાસ લોકલાજ સજનો ! આવો આવો રે.

ગહન૦

ધારો ચારુ નીલ વાસ,
હૃદય પ્રણયકુસુમરાસ,
હરિણનેત્ર વિમલ હાસ,
કુંજવને આવો રે.

ગહન૦ ૧

ઢાળે કુસુમ સુરભિ ભાર,
ઢાળે વિહગ સુરવસાર,
ઢાળે ઇન્દુ અમૃતધાર
રજતશી સુહાર્તો રે.

ગહન૦ ૨

મન્દ મન્દ ભુંગ ગુંજે,
અયુત કુસુમ કુંજ કુંજે,
ફૂટ્યાં સજનો પુંજ પુંજે
બકુલ યૂથો જાતિ રે.

ગહન૦ ૩

ભેઈ લ્યો સખો શ્યામરાય,
નયન પ્રેમ ભેછળો જાય,
અમૃતસદન વદન છાય

નિન્દતી શો ચંદ્ર ભે.

ગહન૦ ૪

૬ બાબૂ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના ઝંગાળીનું ભાષાન્તર.

* 'આજ શ્યામ મોઢે લોની બાંસરી બજાય કે'—એ ગીતની ચાલ.

આવો આવો સજનોવૃન્દ,
નિરખો લ્યો સખો શ્રી ગોવિન્દ,
શ્યામને પદારવિન્દ,
ભાનુસિંહ વન્દતો. ગહન ૦ ૫

કિસા ગોતમી.

(રાગ સોરઠ.)

એમ કરતાં સાથ સહુ આઁયો નદીકિનાર,
હેવે સમયે આવતી યુવતી કે તે ઠાર રે. ૧

(લલિત છંદ.)

યુવતિ તે મળી શાક્યનાથને, ચરણપંકજે જોડો હાથને
નમન નમ્રતાભાવથી કર્યું, વદન આંસુકે ભીંજિયું ઘણું. ૨
નયન છે શોળાં જો કપોતોનાં, નયન તેહવાં એહ રોતોનાં;
યુવતિ ત્યાં પછી દીન વાણીએ વચન ઉચ્ચરી ભાવ આણીને. ૩

(ઢાળ.)

ભાવ આણી બોલો વાણી વિનત વનિતા ત્યાં પછી:—
“ઓ નાથ ! આંહિં ત્હમે જ આઁયા ! દીનપર કરુણા કરી. ૪
પેલો તટતરુરાજિમાં મુજ પર્ણકુટોમાં હું વસું,
ને બાળ મુજ ભેરતી રહ્યો, દુઃખ બણ્યું નહિં કશું. ૫
નાથ એ વટરાજિમાં કરો ત્હે જ કાલ્ય દયા ઘણી,
દોષું વચન બાળ ઉગારવા,” બહુ દીન તે યુવતી લણી. ૬
“બાળુડો મુજ ખેલતો ચાલી ગયો તરુકુંજમાં,
કંઈ કુંપળપર્ણુ વિશે જ દીઠો કુટિલ એક ભુજંગ ત્યાં; ૭

વીંટી વળિયો નાગ એ મુજ ખાળુડાના કર પડે,
 ને ખાળ હેને ચોંઢવતો કંઈ હાસ ખડખડ શો કરે ! ૮
 તીવ્ર જિજ્ઞાસુગલ ધરતો શોતળ હેનો ગોઠિયો
 મુખ વિકસોને ફૂંકવાટ કરતો, ચોંઢવતાં જ્યહાં ભઠિયો. ૯
 પણ હાય ! એ મુજ ખાળુડો ક્ષણવારમાં પીળો થયો,
 નિસ્તબ્ધ પડિયો, મ્હોં ન જાણ્યું કેમ એ રમતો રહ્યો. ૧૦
 અધરપુટના બન્ધથી મુજ સ્તન તજ્યું વર્ગો તે ક્ષણે,
 કોઈ ફેલે 'વિષ ચઢ્યું હેને', 'નહિ' જીવે' વર્ગો કો ભણે. ૧૧
 પણ મ્હોં ગુમાવાએ નહિં મુજ ખાળ મોઢા મૂલનો,
 ને ફરો વિકાસ થવા ચઢીને કરમિયા એ ફૂલનો, ૧૨
 માગ્યું ઔષધ સહુ કને, જે ખાળુડાને લોચને
 ફરો ભોડો ગયેલું તેજ પૂરે, પૂરે મન મુજ મોઢને. ૧૩
 ચુમ્બનખિન્દુ એ સર્પતણું કંઈ જુતું ઝોલું અતિ ન્હાનું,
 વેર ન મુજ ખાળશું એ રાખે હું નિશ્ચય મન જાણું. ૧૪
 માયાળુ મુજ ખાળ હુતો અતિ, પ્રાણી વિશે ધરે પ્રેમ;
 રમત રમતમાં સ્પર્શ કરતાં સર્પ ફૂલે હેને કેમ ? ૧૫
 (વલણ.)
 કેમ ફૂલે મુજ ખાળને ? પ્રેમભર્યો એ ખાળ;
 માનું નહિં હું એ કદી સર્પ ડસે કો કાળ રે. ૧૬
 (ચોપાઈ.)
 પછી કો મુજને વદિયો વેણ, કહું ઉપાય તુજને ઓખેન !
 પુણ્યાત્મા કો ગિરિપર વસે,—જે ! ભગવાં ધરો આલ્યો ખહણે; ૧૭
 જા તું એ ઋષિજનને યાચ્ય ઔષધ કંઈ તુજ ખાળક કાજ.
 એહ સુષ્પી કાલે તુજ પાસ આવી હું ધરો મ્હોટી આશ. ૧૮

(વૈદર્ભી વનમાં વલવલે-એ ચાલ.)

આશ ધરી મ્હોટી નાથ હું આવી ત્હારી સમીપ,
કૂર અનિલે હોલવ્યો પ્રગટાવવા મોંઘો દીપ. આશ૦ ૧૯

દેવ સરીખું દીપતું તુજ ભાળ વિશાળ

નિરખી હું આવીને ઊભી કંપમાના તુજ બાળ. આશ૦ ૨૦

આંસુ ઢાળીને ખશેડિયું શિશુમુખપટકૂળ,

લગીં લગીં તુજને પૂછિયું, ‘ઔષધ કિયું અનુકૂળ?’ આશ૦ ૨૧

ને નાથ મ્હોટા ઓ ! ત્હેં મુને કાઢીં તરછોડીં નાહિં,

મીઠી મૃદુ નજરે રહ્યો નિરખીં પ્રેમે તું કાંઈ. આશ૦ ૨૨

ધીરા કોમળ કરવડે સ્પર્શ કરોને તે વાર

મુખપટ પાછું ઢાંકિયું, પછી કીધો ઉચ્ચાર:- આશ૦ ૨૩

‘ખેન ઉપાય બતાવું હું, જેથી દુખ તુજ રૂંચાય;

ને દુઃખ રૂંચે આ બાળનું;-પણ ઔષધ તું લાવ્ય. આશ૦ ૨૪

વૈદ્યે કહ્યું ઔષધ લાવતા વૈદ્ય સોધે જે બાઈ !

સોધીને લાવ્ય તું કાળીં કંઈ તોલો એક જ રાઈ. આશ૦ ૨૫

પણ જોજો બાઈ ! જે ઘર વિશે મૃત્યુ પામ્યું કેા હોય,

માત, પિતા, સુત કે સુતા, દાસ દાસી વા કોય; આશ૦ ૨૬

તે ઘરથી નવ લાવતી રાઈકણ તું એક;

હેવી મળે કદી રાઈતો,—ધન્ય તુજ કર્મરેખ.’ આશ૦ ૨૭

(આવી.)

હેવું નાથ ! વદા’તા તમો ખરે !-એમ યુવતી થઈ દીન ઉચ્ચરે;

અતિ મૃદુલાવે સ્મિત કરી નાથ ત્હાં દીધો ઉત્તર દયા

અગાધમાં;

‘સત્ય એ હું વદો કિસા ગોતમી! પણ રાઈ કયહાં જેમ્હનેગમી?’

• (ગરબી.)

“નાથ ! ભટકી હું ઘેર ઘેર, ઉટજ ઉટજમાં રે:
આ વનમાં અને ઠેર ઠેર નગરમારગમાં રે; ૨૬

દાબી હાંડા સરીસો બાળ, બન્યો શીત અંગે રે,
માગતી દીન હું દ્વાર દ્વાર, બહોલી સુખલંગે રે. ૩૦

‘કોઇ આપશો તોલો રાઈ, કાળી,—હું વૌનવું રે,
આણી હૃદય દયા આ ભાઈ!—કરમ્યું ફૂલ ખોલવું રે;’ ૩૧

અને ફૂતો જે’ને જે’ને ઘેર, સર્વે એ આપી રે;
રંક જન પર રંકની મહેર નિરંતર વ્યાપી રે. ૩૨

પણ પૂછ્યું મહે જેણી વાર—‘કદી આ ઘરમાં રે
ભાઈ ! કોઇ મૂંઝ ? નર, નાર, કે બાળચાકરમાં રે ?’ ૩૩

મળ્યો ઉત્તર તરત આ—‘ખડેન ! શો વાત આ પૂછે રે ?’
ઘણું વહ્યાં મરણને બેઠણ, રહ્યાં અદ્ય પૂઠે રે. ’ ૩૪

ભરી શોકે દઈ આભાર દઈ રાઈ પાછી રે
ચાલી આગળ બીજે દ્વાર, વિનંતિ ચાચી રે. ૩૫

પણ ત્યહાં પણ ઉત્તર મળિયો;—‘રહી આ રાઈ રે,
પણ દાસ હમારો પડિયો મરણમાં બાઈ રે. ’ ૩૬

કોઇ કૂહે વર્જી—‘લ્યો આ રાઈ, પણ આ સદનમાં રે
ગૃહનાથ ગયોછે બાઈ અકાલમરણમાં રે ! ’ ૩૭

કોઇ કૂહે—‘રાઈ આ જે’ણે વાવી તે વર્ષાવિરામે રે,
હજી લણવાવેળ નથી આવી, ને ખેંચ્યો સ્વધામે રે. ’ ૩૮

• ‘અમદાવાદ નામે આજ શહેર છે સાકં રે’—એ ચાલ.

(વલણ.)

નવ મળ્યું ઘર મુજને કહીં મૃત્યુ વિનાતું એક;—
થાકી પાછી હું વળી, પૂછવા સત્યવિવેક રે. ૩૯

(ઢાળ.)

સત્ય અર્થ હું સોધવા પાછો આવી તહારી પાસ,
નહોતટ દ્રાક્ષાકુંજ મૂકી શિશુ, ધાવે ન,ન કરે જે હાસ. ૪૦
દર્શન કરો તુજ ચરણ ચુખીને પ્રાર્થન કરવા કાજે,—
કચ્છાં મળશે મુજને રાધકિણુ જ્યાં મૃત્યુ કદી નવ ગાજે; ૪૧
પણ, હાય, મુજ આગુડો હાવાં તો પડિયો હશે મૃત્યુહાથ;
લોકે કહું,ભય મુજ મન જે રહું, સાચું પડયું તે નાથ!” ૪૨

(ચોપાઈ ત્રણ ચાલની.)

પછી નાથ બોલ્યાછે વેણુ—“સત્ય તત્ત્વ તું પામી ચો ખડેન !
જડયું જે નહિં કેઈ જનને, દેવા શાન્તિ મળ્યું તુજ મનને. ૪૩
કટુ અમૃત દિવ્ય જ એ તો, તુંને આપવા ધાર્યું તું મહું તો;
તુજ આળ વહાલો તુંને હતો, એ તો મરણશરણ થઈ સૂતો ૪૪
તુજ હૃદયશય્યા પર કાલે;—ફરી જીવન એ નવ કાલે;
આજે જાણ્યું ત્હેં જગ આ વિશાળ તુજ દુઃખે ઢાળે આંસુધાર. ૪૫
અન્ય હૃદયોએ ભાગ લીધેલો શોક થાયછે હળવો વહેલો;
મુજ રક્ત રેડયેથી રોકાય તુજ આંસુડાં, તો હું આંહ ૪૬
સઘ અર્પણ કરો દઉં ખડેન ! મુજ રુધિરનું રાતું વહેણુ;
અને સોધી કાઢું તત્ત્વ ઊંડું, જેથી ઊંકલે મહાદુઃખ ભૂંડું; ૪૭
જેહ દુઃખે કરી પ્રેમ મધુરો શોકરૂપ બની થાય અધૂરો,
અને જેહ મનુજટોળાંને હાકી લઈ જાયછે બલિસ્થાને; ૪૮

મૂક આ પશુયૂથને જેમ પશુના નાથ, મનુજને તેમ,
રમ્ય કુસુમ અને તૃણભૂમિ ઓળંગાવી હાકી બાય ધૂમ્મી; ૪૯
ખેડોચાડે મહાબલિસ્થાનમાં તે તીવ્ર દુઃખ, જડયું જન્મ સાથે;
હું એ ગૂઢ તત્ત્વ ગોતું બાળ !—હવે શિશુને સ્મશાન ખેડોચાડ્ય. ૫૦

રાજ્યારોહણ.

(શિખરિણી.)

હજારો વર્ષોના રવિ શર્શો ઊંચ્યા આથમો ગયા;
અખંડજ્યોતે એ હજી ગગનદીપો તપો રહ્યા;
અને તહે તો નાનાવિધ અનુભવો શા અનુભવ્યા,
દઢા દિલ્હી ! શા શા નૃપ તુજ ઉછંગે રમો શમ્યા ! ૧

*(નિશાણી પેદા.)

જે ! પાંડવ કૌરવ રમણ ચઢાવી,
ચન્દ્રવંશને બહુ દીપાવી,
ભ્રુમ કર્યા નિર્વાણ વિશે સહુ
ઉદય અસ્ત પલટાવીને.

૨

ને અનંગપાળ તુવાર ગવાયો
તે પણ તિમિરપટે જ સમાયો;
વંશ અનેક ગયા ભૂસાઈ
ચિત્રપટે ચૌતરાઈને.

૩

* આ છંદ માટે રણપિંગળ ભાગ ૩ ને, ડિંગલવિભાગ, પૃષ્ઠ ૧૩૨-૧૩૩ જુવો. સ્થૂલ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—પ્રથમ ચરણ ચરણાકુલના ચરણમાં આરમ્ભમાં ઉમેરેલી બે માત્રાવાળું (અર્થાત્-હેમાં ત્રીજી માત્રાથી તાલ); બીજું તથા ત્રીજું ચરણ ચરણાકુલ છંદનું કરવું; અને ચોથું ચરણ ત્રીજા સાથે બોલતાં સવૈયાનું ચરણ બને એમ કરવું; એ ચરણમાં છેવટે મગણ આણવો.

ને વીર અને શૂઝગાર રસોનો
 નાયક એક અબળયો કો'નો ?
 ચંદ કવિએ ગાયો પ્રેમે
 રસની રેલ મચાવીને;

૪

કચ્છાં ગયો આજ પૃથુરાજ જ શૂરો,
 સંયુક્તાનો પ્રાણ જ પૂરો ?
 ઘોરો મહમ્મદ હેનો જેતા,
 તે પણ ગયો તણાઈને.

૫

વળોં તુર્ક મુગલ ને તોળા મરેઠા
 વિજયે ચઢોંને પડિયા હેઠા;
 નાદિર કાળસરીખો નાર્યો
 રુધિરરેલ રેલાવીને.

૬

એ વિજયી નૃપ સહુ કેરી ભૂતિ,
 કાળસિન્ધુમાં તરંગસરખી,
 ઊંછળી ઊંછળી શમી ગઈ સહુ
 ક્ષણભર ભેર જણાવીને.

૭

(શિખરિણી.)

ગયા એ ઉદ્દેગો, તિમિરભરિયા એ દિન ગયા,
 પ્રસારી શાન્તિને અરુણ ગગને રંગ પૂરિયા;
 ફરી દિલ્હી ! તહે' તો વસન સજિયાં ઉત્સવતણાં,
 અને તું ઉત્સંગે લઈશ નવ સમ્રાટ હમણાં.

૮

(નિશાણી પેઢી.)

આ શુભ ટાણે આનન્દ વરસતાં
 વાળે વાદ્ય અનેક સુરસ, ત્યહાં

દીન જનોનાં રુદન જ છાનાં
સુણશે ભૂય દયાભીનો.

૯

આ વિશાળ ભારતદેશ વશેલા
કોટિ કોટિ જનહૃદય છૂપેલા
ભાવો ઊડા પ્રેમતાણા તે
વાંચી લેશે પ્રેમીલો.

૧૦

એ રાજતણે અધિરાજ આજે
ભારતસિંહાસને વિરાજે;
તેથી અધિક સિંહાસન રૂડું
પ્રજાહૃદયમાં સ્થાપીને;

૧૧

સામ્રાજ્યમુકુટ શિર ધારણ કરતો,
રાજવિભવ તે ક્ષણ વીસરતો,
હૃદય વશેલા પ્રજાજનોને
રીઝવશે સુખ આપીને.

૧૨

ને પ્રજાજનોની ઊંચી આશા
પૂર્ણ જ કરવા ઉત્સુક રાજ
કીર્તિ અચળ મેળવશે મોંઘી
પ્રેમસાંકળી સાંધીને.

૧૩

(પ્રમાણિકા.)

અસંખ્ય દીપમાળ, ને
ધ્વજ, કમાનહારય, ને
અનેક વાદ્ય સુસ્વરે
ઉરે ધ્વનિ જગાડતાં;

૧૪

પ્રચંડ તોપ ગર્જતી,
જવલંત વ્યૂહ સૈન્યના,
તુરંગમે ગળે ઘણા,
સજેલ સાજ મહાલતા;

૧૫

(સોરઠો.)

સ્વપ્રસૂષ્ઠિસમ સર્વ રચના એહ જશે ઊંડી,
ભૂપ ન ધરશે ગર્વ અચલ રહ્યા એ ધર્મમાં. ૧૬

(શિખરિણી.)

પરંતુ દીનોનાં હૃદયરુદનોને શમવતી
દયાનીતિ તહારી, નૃપવર ! અહો શાશ્વત થતી;
ખરી કૂંચી લાધી જનહૃદયની એક તુજને;
સદા તે સંભાળી ! સ્થિર ચલવજે રાજ્યરથને; ૧૭
અને રૂહેશે સ્થાયી હૃદય હૃદયે મૂળ ધરતો
ઘટા ઘેરી સર્વે દિશ પ્રસરતો પ્રેમવડલો;
ન ઝંઝાવાતો એ કદી પણ તરુને ડગવશે !
સદા શીળી છાયા મહિં ભરતભૂમિ સ્થિર વસો ! ૧૮

જીવન.

* (લાવણ્યમયી.)

રજનિ-ઉધાના પ્રદેશ મધ્યે ક્ષિતિજતટે લટકંત
તારક કેા, ત્યમ માનવજીવન ઉભયલોક ઉપકંઠ
ભમંતું જો કંઈ લાસે. ૧

* સ્વ. બીમરાવકૃત “અરુણ તરુણ આ ઉદય થયો.” એ ચાલ.

વર્તમાન નિજ સ્વરૂપકેરા જ્ઞાન વિશે સહુ અન્ધ,
ભાવિ વિશે વર્ગો વિશેષ કાંકાં!—ઠડેતો કાળ અનન્ત
લઈ નિજ પટ ઊભારાતો. ૨

* (લાવણી.)

લઈ જાતો એ તો અતિ દૂર
ઉઠધિ માનવબુદ્ધિ નિજ પૂર;

પામતાં જૂના બુદ્ધિદ લંગ
ઊગી નિકળે ખીજા નવરંગ,
જમાનાકેરી ફેનિલ છાળ
રહે પછડાઈ જમ્હાં ઉઘોલ;—

૩

(લાવણ્યમયી.)

અને વિનાશે પડિયાં મહોટાં રાજ્યતણાં ખંડેર
સહજ સરંતા તરંગ પેરે ઊછળે એ લઘુદંડેર
સિન્ધુ એ અસીમ માંહિં.

૪

ગોવર્ધનભાઈ.

(હરિણી)

ધુમસરજમાં આંખો ઢાંકયો ગભીર મહોદધિ
વિષમસુરનાં ગાનો ગૂઢાં ગભાવો રહ્યો અહિં;
રજનિતિમિરે આછા વેર્યાં અલૌકિક તારલા
જલધિજલમાં પેશી ઊંડા યથેચ્છ રમી રહ્યા. ૧

* સ્વ. મણિલાલ દ્વિવેદીના ‘ઉત્તરરામચરિત’ની લાવણીના આ-
રમ્ભની ચાલ.

ઉદધિસુરનાં આછાં બિમ્બો બની નભતારલા
 ધ્વનિત કરતા એ ગાનોને શું વ્યોમગુહા વિશે !
 ઉદધિનભને લેખાં ગૂંથે અલૌકિક શાન્તિ આ,
 જહિં શર્મા જતાં ગાનો સર્વે કરી ધ્વનિ કારમા. ૨

(ક્રુતવિલમ્બિત.)

તરતું શાન્તિતણા ધન પૂરમાં
 અનુભવું શું અપૂર્વ સ્વરૂપ હું !
 ગગન, તારક, સિન્ધુ સમગ્રમાં
 પસરો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જ જે રહ્યું. ૩
 નિરખું એ મુજ મિત્રનો મૂર્તિ આ
 સતત યોગમ વીટી લિયે મહેને;
 વિરલ એહ સ્વરૂપ અમૂર્તતા
 ધરો શું સ્પષ્ટ સહસ્રગાનું બને ! ૪

(અનુષ્ટુપ.)

સિન્ધુરૂપ મહેને મૂર્તિ લાસતી એહ સર્વદા,
 શાન્ત, ગમ્ભીર, ગાનોમાં વીટેલી ધુમસે ઝીણાં.

(હરિણી.)

અનુભવ દિયે મોંઘા આજે સ્વરૂપ શું રાત્રિમાં !
 મુજ હૃદયને બોળી પ્રેમે, રમે અહિં શાન્તિમાં;
 તુજ મધુરતા સ્નેહે લીની નિરન્તર વ્યાપતી
 સતત મુજને લેભે ઘેરી, ઊંડું સુખ આપતી ! ૭

મહાભિનિષ્ક્રમણ.

(દેશી+)

નાથસમીપ સૂતી હતી, મૃદુ શય્યામાં જેહ;
અર્ધ ઊઠી ત્યાં રાણી એ, તણ પ્રાવરણે દેહ. નાથ૦ ૧
કરતલ બે લાળે ધર્યાં, ઉર ઉછળે અવિરામ,
ગરગર અશ્રુ ઢાળતી, સુન્દરી ગુણધામ; નાથ૦ ૨
સિદ્ધાર્થકેરે કર પછી, ચુમ્બયો કંઈ ત્રણ વાર,
ત્રીજે ચુમ્બને કરુણરવ, કીધો મૃદુ ઉચ્ચાર. નાથ૦ ૩

(હરિગીત.)

“ નાથ ! જાગો ! નાથ ! જાગો !

વાણી ઘો આશ્વાસની. ”

“ શું છે ? પ્રાણ ! શું ? બહાલી ! શું છે ? ”

પૂછતો ઉદ્ધાસથી.

૪

(ગીતિ.)

તદપિ રુવે અવ્યક્ત જ, કંઠે વાણી રહી કાંઈ અટકી;
હ્રોમો હૃદય ભરાયો;—અંતે રાણી વહી સુદીન બની. ૫

(ક્ષિતવિલમ્બિત.)

“ સૂતી હું નાથ ! સુખે મૃદુ નીંદરે;

શિશુ વહું ઉદરે તુજ તે રકુરે;

જીવન, મોહ, અને વર્જી પ્રેમની,

દ્વિગુણ નારી વહી હૃદયે રહી; ૬

સુખદ ગાન જ તેતણું હું સુણી,

મધુર નીંદરમાં શમતી ઘણી;—

પણ અહો ! કંઈ સ્વપ્ન જ કારમાં
અનુભવી છળોં જાગોં હું તો હવાં. ”

૭

* * * *

(અનુદ્રુપ)

વઢે સિદ્ધાર્થ;—“ ઓ·મહારી મધુરી પદ્મની કળી !
સર્વ છે સ્વપ્ન એ રૂડાં, દીઠાં જે તહેં ફરી ફરી.” ૮
રાણી ક્રુદ્ધે;—“ સત્ય એ નાથ ! પણ એહ વિરામતાં;
ઘોર વાણી સુણી મહેં તો:—‘આવી એ વેળ’ એમ ત્યહાં. ૯

* * * *

સુણી એ ઝખકી જાગી, સ્વપ્નનો સાર શો હશે ?
મૃત્યુ પામીશ હું ? કે-તું મુજને છાડોંને જશે ? ” ૧૦

(ગીતિ.)

સન્ધ્યાનું સ્મિત અન્તિમ, હેવાં મધુરાં સુહાગોં લોચનથી
રડતી નારી લણોં તે સિદ્ધાર્થ નિહાળોંને કરે વિનતિ. ૧૧

(ગરબી.*)

“ધીરજ ધાર્ય તું પ્રાણ ! મધુરોં ! ઓ ધીરજ ધારે;
અવિચલ પ્રેમ છે સ્થાન સતત આશ્વાસનું તહારે.

ધીરજ ૦ ૧૨

(સાખી)

ભલે સ્વપ્ન તુજ ભાવિનાં ચિત્ર ચીતરે ગૂઢ,
ને દેવો ડગતા ભલે નિજ આસન આરૂઢ;
તદપિ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ ૦ ૧૩

“ * લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો. ” એ ચાલ.

વિશ્વ, શકે, ઉદ્ધારનો માર્ગ જાણવા આજ
તત્પર ઊભું લેઈ કંઈ ગૂઢ સમજવા કાજ;
તદપિ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ ૦ ૧૪

દશા આપણી પલટોને લલે તજે નિજ સ્થાન,
સત્ય વહુંછ, યશોધરા હૂતી ને છે મુજ પ્રાણ;
હૃદય એ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ ૦ ૧૫

દુઃખિત જગ ઉદ્ધારવા અવિરત કરતો ધ્યાન;
નિર્મિત સમય જ આવતાં, ભાવિ નિશ્ચય ફળશે મહાન;
ઠહાલો ! એા ધૈર્ય તું ધારે; ધીરજ. ૧૬

*	*	*	*	*
*	*	*	*	*

(અનુલેપ.)

રોતી રોતી પડી નિદ્રા-મહિં તોય નિસાસથી
ઊછળે ઉર, જાણે એ સ્વપ્નવાણી પ્રકાસતી;—

“વેળ એ ! આવી વેળ એ !” ૧૭

(વિષમ હરિગીત.)

એ સમે સિદ્ધાર્થ ઊઠ્યા વ્યોમ માંહિં નિહાળતો,
ને, જો ! શશી તહિં કર્કે રાશિમાં રહ્યોછ વિરાજતો,
ને ગ્રહો ચિરકાળ શૂં વે ભાખિયા કમમાં જોલા,
વહતા જ:-“આવી રજનિ એ ! ઉદ્ધારવા જન જે રૂખ્યા; ૧૮
માર્ગ વર્ય તું પુણ્યનો કે જગતકેરો વિભૂતિનો,
આ ક્ષણ જ નિર્ણય કઠિન કર્ય સુખદુઃખકેરો પ્રસૂતિનો;
રાજનો અધિરાજ ખર્નોને આણુ નિજ વર્તાવવા,
કે મુકુટગૃહ વિષ્ણુ શૂન્ય ભટકી જગતને જ બચાવવા.” ૧૯

(વલણ.)

વિશ્વ તારવા કાજ આ આવી પળ આણુમૂલ,
જોઈને સિદ્ધાર્થ એ સ્વગત વદે કંઈ ગૂઢ રે. ૨૦

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

“ પળ અમોલ જ આવો હવે પળું !
જગત ઉદ્ધરવા વ્રત આકરું
અધર આ સુકુમાર જ પ્રેરતા,
મધુર નીંદરમાં સૂતોં આ પ્રિયા ! ૨૧
વિષમ એ વ્રત આપણુ યુગ્મને,
કરોં વિયુક્ત વિશેષ રૂંડું બને;
ગગનમૌન વિશે ઝળકોં રહું,
નિરખું નિર્મિત શાસન ઊજળું. ૨૨
* * * *

(ગરબી. •)

મહને પ્રેરતા તારકવૃન્દ ! આ હું આવ્યો રે,
દુઃખડૂળ્યા આ જગજંન ! આ હું આવ્યો રે; ૨૩
તમ કાજ તળું મુજ રાજ્ય, સુખો ભદ્ર વિધિનાં રે,
રાજમન્દિર સુખમય સાજ, રજનિદિન સુખનાં રે; ૨૪

(સાખી)

તળું સર્વ એ આ ક્ષણે, સહુ થકોં દુસ્ત્યજ એક,
રાણો મધુરો ! તે તળું હવે તુજ ભુજવણોં બહાલી સુરેખ. ૨૫

(મૂળચાલ.)

તોય ત્હારો પણુ ઉદ્ધાર થશે જગસંગે રે,
અને તુજ ઉદરે આ વાર રકુરે જે ઉમંગે રે ૨૬

• “ જમુનાજળ ભરવું મહારે કુંવર કઢૈયા રે ”—એ ચાલ.

મુજ શિશુ, અંકુર એ આપણા પ્રેમનો ગૂઢો રે,
 થોભું આશિષ દેવા હેને, ડગું રખે હું તો રે; ૨૭
 ઉદ્ધરીશ હું એ પણુ બાળ; અરે સહુ થાલો રે,
 પત્ની ! પુત્ર ! પિતા ! ક્ષણવાર, અને જગલોકો રે ! ૨૮
 આ અવસરકેરું દુઃખ સહો મુજ સંગે રે,
 જ્યોતિ પ્રગટે ને શીખે વિશ્વ ધર્મ ઉમંગે રે. ૨૯
 કર્યો નિશ્ચય દૃઢ આ વાર, હવે હું ચાલું રે,
 નવ પાછો ફરું કેા કાળ, અચળ પથ આલું રે. ૩૦

(સાખી.)

સોધું સત્ય અતિ ગૂઢ તે મળતાં લગીં ફરું નાંહિં,
 અન્વેષણુ અતિ તીવ્ર ને તપ ઉગ્ર ફળે જો કાંઈ.” ૩૧

(ચોપાઈ ત્રણ તાલની)

કરી યશોધરાને પ્રણામ, સૂતી જે ભરનિદ્રામાં આમ,
 કાંઈ લાવ અવણ્ય લરેલાં, નાંખ્યાં નેનો વદન પર ઘેલાં; ૩૨
 હજી અશ્રુથી ભીનું વદન, લેવા છેલ્લી વદાયનું મન;
 કીધી પ્રદક્ષિણા ત્રણ વાર, શય્યાકેરી ધરી ભક્તિભાર; ૩૩
 જોડી ધડકતે હૃદયે પાણિ, બોલ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી:-
 “ફરો આ રમ્ય શય્યા માંહિં, કરું શયન કદી હું નાંહિં.” ૩૪
 ત્રણ વેળા ગયો રાજન, પાછો આવ્યો વળી વેળ ત્રણ;
 હેવું રાણીનું સૌન્દર્યપૂર, હેવો પ્રેમ હેનો ભરપૂર; ૩૫
 અન્તે બળ કરી છૂટ્યો શયનથી, ધાર્યો શોક પછી નવ મનથી;
 આલ્યો,-શ્યામ રજનિમાં આલ્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો આલ્યો. ૩૬

પ્રભાતમાં પ્રાર્થન.

(શિખરિણી.)

- ઊંડા અંધારાએ ભર્યો રજનિમાં સૃષ્ટિ શમતી,
જગાડે તું પ્રેમે મૃદુ કરવડે તે જગપતિ !
ધરી ધીરાં મીઠાં સ્મિત મૃદુ નિહાળે તુજ ભણી,
અને એ ઉદ્ધાસે વિહંગગણુગાનો ગજવતી; ૧
- કોંધી રક્ષા રાત્રે અવશ સ્થિતિમાં પ્રેમ થકી તહે,
સ્તુતિગાનો ગાતી ઉપકૃતિ ફેડી ત્હારો સ્મરો તે;
અને ચાલે પ્રેમે અડગ નિજ કર્તવ્યપથમાં,
જ્યહાં ફેડે પેલો રવિ તિમિરનાં વૃન્દ વસમાં; ૨
- દયાસિન્ધો ! ત્હારે શરણુ શિશુ આવી વિનવિયે,
હમે આ સંસારે અશરણુ રૂખ્યા મોહતિમિરે;
જગાડો નિદ્રાથી, ઉપકૃતિ કદી ના વીસરિયે,
ધરો દિવ્યજ્યોતિ, સ્થિર પદ ધરી માર્ગ સરિયે; ૩
- વહી આનન્દે આ જગતમહિં કર્તવ્યનો ધુરા,
જઈશું ઉદ્ધાસે પ્રભુચરણપાસે રસભર્યા;
તણ અસાનોને વિમલ હૃદયે ધર્મ ભરશું,
અને પ્રેમે ત્હારાં સ્તવનગુણુગાનો ગજવશું. ૪

વીણાનું સ્વરમેલન.

(અનુકૃત્.)

- શિલાપુર્ણ કિનારે આ તરંગો પછડાયછે;
સિન્ધુના સુરમાં કૂહો ને, કિયા રાગ ગવાયછે ? ૧

સન્ધ્યા આ સુષુતી ઊભો રાગ એ પારખી સકે;
અને નીરવ આ વ્યોમ ઊડા એ સ્વર ઓળખે. ૨

મહારી આ ઉરવીણાને ધરું એ સ્વર ઝીલવા;
તન્ત્રી ના કમ્પતી એછે કરું ચત્નો નવા નવા. ૩

(કુતવિક્ષમ્બિત.)

મથન વ્યર્થ બધાં મુજ એ ગયાં,
સૂરતાણા ધ્વનિ ના ઉર વાગિયા;
કળોં સકું નવ કારણ એતાણું,
અનુભવું મન દુઃખ જ એ ઘણું. ૪

(ગીતિ.)

“વીણાતન્ત્રી તહારી વણસાડી તહેં પ્રમાદથી વત્સ !
વ્યર્થ જશે શ્રમ ઊંધા, તન્ત્રીરચના ન સાધતો સત્ય.” ૫

(અનુબંધ.)

સુષ્પી આકાશવાણી એ, કૌતુકે દષ્ટિ ફેંકતો
બન્યો હું ખડાવરો પૂરો, મૂર્તિ ના કાંઈ દેખતો. ૬
સન્ધ્યાના મન્દિરે અન્તે આછી આછી વિકાસતી
આલેખાઈ છબિ ઊભી, રેખા સ્પષ્ટ થઈ છતી. ૭

(હરિણી.)

વિકસિત થઈ મૂર્તિ એ તો સુભવ્ય મનોહરી,
ગગન સઘળું વ્યાપી ઊભી અલૌકિક સુન્દરી;
સુરધનુતણે સાળૂ ગૌરીતણી તનુ દીપતો,
વિવિધવરણા તારા ગૂંથી ધર્યાં ઉર હાર જે ! ૮
લલિત કુસુમે નાનારંગી-તણી સુરમાલિકા,
અનુપમ વહે જે'માંથી, જે ! મુગન્ધ અલૌકિક,

અણુગણ કંઈ માળાઓ એ સહસ્ર ભુજે ધરી,
નિરખતીં મુને પ્રેમે દેવી, મોઠે સ્વર ઉચ્ચરી.

૯

(દેશી. •)

“અહો મુખ મનુજના બાળ રે ! ગૂઢ લેહ બતાવું;

તણ દે તું વૃથા જમજળ રે, ગૂઢ લેહ બતાવું.

વ્યાખ્યું અગાધ બ્રહ્માણ્ડ વિશે સહુ ગૂઢ સંગીતનું પૂર,

શ્રવણ કરે કેા ધન્ય જ વિરલા એહ મધુર સ્વરો રહ્યા દૂર રે;

લેહ હેનો બતાવું. ૧૦

ગદ્ગદ ગાતી સરિત શિલામાં, પંખી વનમાંહિં ગાય,

એ થકીં ઊડું સુરધનુના ને કુસુમોત્પ્લા રંગમાંદ્ય રે

ગાન ગૂઢ બતાવું. ૧૧

સિન્ધુતણું ગાન ગૂઢ ગણે તું, તેહ અરણ્યસમીર

નિજ વીણામાં ઝીલી ગજવતો, ને જળધોધ સુધીર રે;

હેના લેહ બતાવું. ૧૨

શ્યામ રજનિમાં ઓમપટે જે અણુગણ તારકવૃન્દ

ચમકી રહ્યાં, ત્યાં નાદ અનાહત નિત્ય વાણ રહ્યો અતિ મન્દરે,

તેહ આજે સુણાવું. ૧૩

સરિત, સમીર, અને પંખીગણ ગાન સનાતન ગાય;

સૂર તહેના બની નાદ અનાહત જગદીશચરણ રેડાય રે;

લેહ તે હું બતાવું. ૧૪

જીવનપંથ વિચરતાં મનુજ કંઈ નિત્ય સહે સુખશોક,

હસિતરુદિતનાં ગાન અમોલાં, જે'ના ધ્વનિ પડતા દિવ્યલોક રે,

લેહ તહેનો બતાવું. ૧૫

* ‘તહારું ગોકુળ જોવાને આવ્ય રે, મધુરાના ઓ વાસી !’—એ
આલ.

અનન્તકોટિ પ્રદ્યાહ્નતથો ગણુ જાતો અનન્તત્વ પાર,
અન્તિમ લક્ષ્ય લક્ષ્મી નૃત્ય કરતો ગૂઢ સંગીતને અનુસાર રે,
ગાન તે હું ગળાવું". ૧૬

(લલિત.)

અજબ વેણુ એ દેવી બોલતી,
મુજ કુતૂહલો તીવ્ર બોલતી,
સ્થિર રહી, ધરી મૌનભાવને;
પછો નવીન જો ! દૃશ્ય શું બને !

(વિપમ હરિગીત.)

બ્યોમના વિસ્તારમાં જો ! ચાંદનીના પટ પરે
દેવી રહી ઊભી અલૌકિક નૃત્યલીલા આદરે;
ફૂદડી દેવી ફરે વેગે, અને ઉરહાર જો !
ઊંછળી રહ્યો, ને ભુજસહસે ધૂમતી ફૂલમાળ તો. ૧૮
ને ધૂમે યોગમ કરતો ઘેર સાળૂનો ઝોણો;
તે વેળ હેના રંગ ઊંછળે હર્ષ ધરતા શું ઘણો !
નૃત્ય એ ચાલી રહ્યું ત્યાં નૃત્યમાંથી ઊપન્યું
અવનવું ગાન અસંખ્ય સ્વરના મેળ સાચવતું ખરું. ૧૯
તારલા ઉરહારના એ ગાનના સ્વર બર્નો ગયા,
ને કરકુસુમગણુ તીવ્ર કોમળ રૂપ ઝીણા ધારતા;
ધન્દ્રધનુના વિવિધ રંગો સાળૂમાં જે રાજતા
તે મૂર્છના સ્વરની રચી ક્ષણક્ષણ મનોહર વાજતા. ૨૦

(અનુક્રુપ્)

જોઈ આ રચના દેવી જન્મમાં ના દોઢી કદી,
સહસા હર્ષના વેગે યાચતો હું ઉલાસથી. ૨૧

(હુમરી, ખમાચ જિજ્ઞાસી.)

“અતિ અદ્ભુત આજ હોઠી લીલા શી દેવી ગાન મનોહરની;
ઓ દેવી ! પૂર્ય મનોરથને, ફળને મુજ આશ નિરન્તરની.

અતિ અદ્ભુત ૦ ૨૨

પ્રહ્લાદઉત્તણી વીણા વાજે, ને સૂર ભોપજે ત્યહાં જે છાના,
તે સૂર સંગે, ઓ દેવી ! આ સૂર મેળવ્ય મુજ ઉરવીણાના.

અતિ અદ્ભુત” ૦ ૨૩

(અનુક્રુપ)

વહી દેવી:—“અહો વત્સ ! થઈ આજે પ્રસન્ન હું;

આપું માગ્યું તહને પ્રેમે, મનુજે માંહિં ધન્ય તું. ૨૪

વીણા તહારી હતી સોંપી જગમર્કટને જ તહે;

અગાડી તાર નાંખ્યા એ કીડાશીલ જ વાનરે”. ૨૫

(સોરઠો.)

એમ વહીને હાથ ઉરવીણા મુજ લોંધીછે;

મેળવિયો શુભ ઠાઠ તન્ત્રી કેરો દેવિયે. ૨૬

(વસન્તતિલકા.)

વીણાવિશે અચલ ઠાઠ ફેડો જ સ્થાપી,

દેવી વહે વળતી એ મુજને જ આપી:—

“લે તું, રખે ફરીથી મર્કટને જ દેતો,

વીણા બની રહી હવે અતિ દિવ્ય એ તો.” ૨૭

(હરિણી.)

વચન વહીને હેવાં દેવી અદૃશ્ય થઈ ગઈ;

મુજ હૃદયમાં છાયા હેની અલોખ્ય રહી ગઈ;

ઉદધિસૂરશું વીણા મહારી ધરી ધ્વનિ ઝીલવા,

સ્વર મળી ગયા; ને ત્યહાં રાગો ગવાય નવા નવા. ૨૮

દિવ્ય યોગિની.

(ઉપનતિ.)

હિમાદ્રિનાં શ્વેત અસંખ્ય શૃંગો
ધરે રૂડા ઈન્દ્રધનુષ્યરંગો;
એ શૃંગમાંની અતિ ઉચ્ચ ટોચે
કો કન્યકા દિવ્ય ઊભી શી સોહે !

૧

અનન્ત આકાશ, દિગન્ત સર્વે,
ભરી પ્રભાથી રહી એહ ગર્વે,
લાવણ્ય ના ઢાંકતી અંગકેરું;
દિવ્યપ્રભા એ જ હ્રદય હેતું.

૨

જોતી દીસે એ અનિમેષ નેને,
સુદ્ધર કો ગૂઢ જ તત્ત્વ તહેને;
તથાપિ દૃશ્યો સહુ ઠામકેરાં
પ્રત્યક્ષ કન્યાનયને પડેલાં.

૩

એ સુન્દરી અદ્ભુત દર્શનોએ
તણીન રહેતી કંઈ ગૂઢ જોએ;
ઊંડાણ ખેડી જ અનન્તતાનાં
ગૂંથે અમોલાં કંઈ રત્ન છાનાં.

૪

અન્તઃસ્વરૂપે નિજ દૃષ્ટિ પ્રેરી
જોતી રહી આત્મછબિ અનેરી;
અદૃશ્ય કો દર્પણમાંહિં રૂખી
પ્રત્યક્ષ જોતી નિજબિમ્બખૂબી;
જે બિમ્બ કો અદ્ભુત શક્તિયોગે
અન્તર્ગુહાથી લઈ ખેંચી પોતે

૫

સુરુપદ મૂકે નિજ સંમુખે એ
ને જોતો રૂહેતી સ્મિતથી સુખે એ.

૬

(કૃતવિલમ્બિત.)

અલલ દર્શન સુન્દરો એ તણું
મથો રહ્યા કરવા મનુજો ઘણું;
ગિરિતટે ચઢતા શ્રમ કષ્ટથી,
તદપિ દર્શન દિવ્ય થતું નથી.

૭

(ઉપભતિ.)

ચઢી પ્રયાસે વિરલા જનો ત્વહાં
શૂઙ્ગોનો નીચે રહ્યો નેન પ્રેરે
ને સુન્દરીનાં સહુ અંગ મોંઘાં
સુવર્ણરંગી ધુમસો જ ઘેરે.

૮

(કૃતવિલમ્બિત.)

ધુમસમાં પડો છિદ્ર કદી કદી
નજર આવતો તેજતણી નદી;
વિકૃતરૂપ થતી તહિં કન્યકા,
પ્રગટ અર્ધ જ એમ થતી પ્રભા.

૯

(ઈદ્રવન્ના.)

માની લિયે દર્શન પૂર્ણ તહેને,
માને મનુષ્યો દીઠો સુન્દરીને;
વાંકાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બ ધૂમે,
કન્યા જ એ એમ ગણી શું ધૂમે !
એ ધૂમથી સુન્દરતા અનેરી
કન્યાતણાં અંગ વિશે ભરેલી
જોઈ સકે ધન્ય મનુષ્ય કોઈ,
ને તે ક્ષણે સ્તબ્ધ બને જ મોહી.

૧૦

૧૧

(મુતવિલમ્બિત.)

કવિતદેવી કદી પ્રિય ભક્તને,
નિજ વિમાન ચઢાવી, લઈ કને,
ઊડી જઈ ગિરિશૃંગ જ મૂકતાં,
અલભ દર્શન સુન્દરીનાં થતાં; ૧૨

(ઈન્દ્રવજ્રા.)

એ દિવ્ય ખાલાતણું પૂર્ણ તેજે
દીપ્ત સૌન્દર્ય ત્યહાં જ રહેજે
પ્રત્યક્ષ થાતું અચલ સ્વરૂપે,
ને ધન્ય ભક્તો રસમાંહિં હૂએ. ૧૩
ને દિવ્ય એ સુન્દરીની છબિને,
આ મર્ત્યલોકે લઈ આવી ધીમે,
આછાં જ આછાં પ્રતિબિમ્બ પાડે;—
તે જોઈ હું થાઉં કૃતાર્થ કચ્છારે ? ૧૪

વિયોગિની યશોધરા.

(ઢાળ.)

શોકભરિયાં હીઠ વર્ષ અનેક વીતીને ગયાં,
નિજ સુતતણાં મુખવચન દર્શનશ્રવણને હૃલેલ થયાં; ૧
શુદ્ધોદન રાજા હુખડૂખ્યો શાક્ય સામન્તના વૃન્દે,
ગાળતો જયમ ત્યમ કરી નિજ કાળ મન અતિ મન્દે. ૨
શોકભરી બેસી રહી, ને જીવનમુખ સહુ છાંડ્યું,
મધુર રાણી યશોધરાએ વૈધવ્ય વિરહું માંડ્યું. ૩

નાથ નિજ હઠડાતણો જીવંત પણ નવ જીવતો,
એ દોહડું વિધવાપણું, નવ થાય રાય હજી છતો. ૪

ઉપ્પૂથો આરનારા દેશ દેશ ભટકંતા,
કે લાભ-અર્થે વિષમ વાટે વૃષ્ટિકગણુ વિચરંતા, ૫

સાધુ ત્યાગી કે દેખતાં જઈ રાજને ય જણાવે,
ને રાય તત્ક્ષણુ હૃત પ્રેરે તે જઈ પાછા આવે; ૬

એકાન્તવાસી કહિં સંન્યાસી છોડયાં જે'ણે ઘરસૂત્ર,
હેવા અનેકતણી લઈ વાર્તા પાછા વળે સહુ હૃત; ૭

પણ ન મળે શુભ કુપિલવસ્તુકુલમૌલિતણી કંઈ લાજ,
જે'માં વશી નિજ કીર્તિ અને નિજ આશ ગણે જ નૃપાજ. ૮

હર ભમંત હશે આ ક્ષણુ, કે વીસર્યો નિજ જન,
કે ગાત્ર પામ્યાં પરિવર્તન, કે ખોડ્યો મૃત્યુસહન; ૯

મધુર રાણી યશોધરાના હૃદયતણો એ વિરામ;
નવ લાગે કંઈ લાજ હેની શોધ કરંતાં આમ. ૧૦

(વલણ.)

આમ વર્ષ વીતી ગયાં વાધ્યો દુખ-ઉદ્રેક,
પણ હેવે સમયે એક દિન કંઈ કૌતુક બનિયું એક રે. ૧૧

(ચોપાઈ.)

આવ્યો રમ્ય રમંતો વસંત, ધાર્યો ધરણીએ વસન હસંત;
આંખે જૂલે મોર રુપેરી, -રાણી યશોધરા શોકઘેરી. ૧૨

બેઠી ઉઘાનસરિતાને તીર, દીપે કાચશું નિર્મળ નીર;
પૂર્વે વીત્યા સુખના સમામાં, અહિં પ્રિય બે રહી સ્હામસ્હામાં, ૧૩
પદ્મકેશખચિત છે કિનાર હેવા જળદર્પણ મોઝાર,
નિરખંતાં નિજ પ્રતિબિમ્બે, મધુર અધર અધર જે ચુમ્બે; ૧૪

ગૂંચ્યા કરશું કર વળી નૌરખે જળખિમ્મિત જોડું હરખે;
 હેવી ઉઘાનસરિતાને કંઠ, બેઠી યશોધરા સોતકણ. ૧૫
 આંસુડે નેનપુટતેજ લીધાં, ગાલ સુકુમાર ક્ષામ જ કીધા;
 અધરૌષ્ઠતણી રમ્યરેખ શોકાનળથી સૂકાઈ છેક. ૧૬
 દિવ્ય કાન્તિ કેશતણી ડૂબી, એકવેણીધરા રાણી ઊભી;
 આંધ્યા સંસ્કારહીન સુકેશ, છાજે વિધવાજનનો વેશ. ૧૭
 શ્વેત શોકનું વસન જ જાડું નાંખ્યું ઉર ઉપરે જે આડું,
 નહિં મેખલામણિબન્ધ તહેને, છાંડયાં ભૂષણ સઘળાં હેણે. ૧૮
 સુણી પ્રિયનાં પૂર્વાશ્રમમાં પ્રેમાદ્વાનો ઊઠી સંભ્રમમાં
 પળતા ચપળ ચરણ જે હરણશા, પાટલપાંખડો પેર જે પડતા. ૧૯
 તેહ ન્હાનકડા ને સુરેખ, આજ ચરણ થયા મન્દ છેક;
 દુઃખભારે અલસગતિ જાય રાણી યશોધરા ક્ષીણકાય. ૨૦
 અરુણોદયકેરી જ્યોતે રજનીતણી શાન્તિ ઉદ્ઘોતે
 ઘેરા તિમિર મહિંથી નિકળતાં જે'વાં રવિકિરણો જળહળતાં, ૨૧
 હેવાં પૂર્વે હતાં જે લોચન, જ્યોતિર્હીન થયાં આ ક્ષણ;
 પ્રેમદીપ હોલાયા એ આજે, પૂર્વ દીપ્તિ ન તહેમાં વિરાજે. ૨૨
 પદ્મ રેશમ સરોખાં ઢળિયાં, નેનખિમ્મ ઉપર જઈ પડિયાં;
 લક્ષ્યહીન લોચન એ ભમંત, નવ નૌરખે વિલસંત વસંત. ૨૩
 એક કરમાંહિં મૌક્તિકદામ ધારી, સિદ્ધાર્થની અભિરામ;
 રાખી સંઘરી જેહ જતનથી, જેહ રાતે એ પળિયો ભવનથી;—૨૪
 અહા વિષમય કે'વી એ રાત્ર, અશ્રુપૂર્ણ દિનોતણી માત;
 પ્રેમપાત્ર ઉપર બન્યો ફૂર, પૂર્વે કેા દીઠો પ્રેમશૂર ? ૨૫
 હેવી નિર્દયતા પ્રેમકેરી કળી કોણ સકે જ અનેરી ?
 ઈહલવનબન્ધન માંહિં પ્રેમ પૂરવો રુચ્યો હેને નાહિં. —૨૬

અન્યકર-અંગુલીએ વળગ્યો, હાંડે દિવ્ય સૌન્દર્યે ઝળક્યો
 નિજ સુત ન્હાનકડો અદ્ભુતો, થાપણુ સિદ્ધાર્થનાથની એ તો; ૨૭
 નામ રાહુલ જે'નું રસાળ, વર્ષ સાતતણા દિવ્ય બાળ;
 હર્ષભરિયો નિજ માતની સોડે પગ ખેડાનિયે દડખડ દોડે. ૨૮
 રમ્ય વિશ્વ પડયું આપાસે, નિરખે ફૂટતી કળી મધુમાસે;
 પામે આનન્દ રાહુલ કુમાર, જે'ને હધડે નહિં દુઃખભાર. ૨૯
 આમ કમલિનીઓને કિનાર, મન્દ ભમતાં રાણી ને કુમાર;
 રાતાં ભૂરાં મીનને જળમાં નાંખીને તાન્દુલ કુતૂહલમાં ૩૦
 દુઃખહીન રાહુલ હસે કોડે, નિરખી મત્સ્ય જે જળમાં દોડે;
 રાણી ખિન્ન નયનથી નિહાળે, વેગે ભેડતી વલાકા તે કાળે; ૩૧
 નાંખી નિઃશ્વાસ દીનવચનની વિનવે વિહંગને રાહુલજનની;
 “ અહો ભુવન ભમતાં વિહંગ, તમ ગતિ ગગને છે અલંગ; ૩૨
 કદી જઈ ચઢે અકસ્માત, જહિં ધૂખ્યા રહ્યા મુજ નાથ;
 કૂંડેજો યશોધરાના પ્રણામ, પછી વીનવીને વદજો આમ:—૩૩
 ‘સુણુવા શબ્દ એક તમ મુખનો, લેવા દહાવો ક્ષણસ્પર્શમુખનો,
 મરણોન્મુખ ભૂવતી છે દાસી;’—કૂંડેજો એટલું આ નભવાસી.” ૩૪

(વધણુ.)

આમ નિસાસા નાંખતી રાણી કરે ઉચ્ચાર,
 ને રમતો મુદ્દમય કુંવર, ત્યાં અદ્ભુત બન્યું તે વાર રે. ૩૫

(વિષમ હરિગીત.)

તેહ વારે રાજદારે થકી આવી દોડતી,
 કેા અંગના સુખરંગના સંદેશ લાવી કોડથી:—

“ રાણીજી ! ઓ રાણીજી ! આવ્યા નર્વાન કેા આપણા
 પુર માંહિં દક્ષિણ દ્વારથી બે વણિક હસ્તિનપુરતણા; ૩૬

ત્રિપુષ ને ભલ્લુક હેવાં નામ એ ધનવાનનાં,
 ગર્જત સાગરકંઠથી અતિ દૂર આવ્યા બે જણા;
 વસ્ત્ર પ્રિયકર આણિયાં અહ્ભુત જરીનાં ચિત્રનાં,
 સૂને રશેલાં શસ્ત્ર, ને પિત્તળકટોરા કારમા, ૩૭

ખંડ હસ્તિહન્તના, તેજન, ઔષધ વનતણાં,
 કંઈ પંખિયો વળીં અવનવાં, ભંડાર દૂર જ દેશના
 લાવિયા, પણ એહ સર્વે રત્નને ઝંખાવતી
 લાવ્યા અમોલી એક વાર્તા, રાણી ! તમ મનભાવતી ! ૩૮
 ભાળ લાગી એહની, તુજ નાથની, અમ રાજની,
 આ ભૂમિકેરી બધી આશાતણા એ સિરતાજની;
 નિરખિયો સિદ્ધાર્થ નજરોનજર એ ંહેપારિયે,
 ને પૂજિયો ચરણે ઢળી, અભિવન્દિયો શિર નામોંને. ૩૯
 ભાખિયું હૂંતું ભવિષ્ય તે-અનુસાર બનિયો રાજ એ
 જ્ઞાની તણેા ગુરુ, ભુવનવન્દ્ય, પવિત્ર, અહ્ભુત આજ એ;
 યુદ્ધ બનિયો, મધુર વચને ને અગાધ દયાગુણે,
 જન તારતો, ઉદ્ધારતો, અહિં આવતો,-વણિકેા ભણે.” ૪૦

(વલ્લભ.)

નાથ આવતો સાંભળી હરખે ઘેલી નાર
 ઝટ ઊઠી તાળી વગાડતી હસતી તેણી વાર રે. ૪૧

(ગરબી.+)

તેણીવારે ઊઠી નાર હરખે ઘેલી રે,
 નેન જળખિન્દુની હાર્ય પાંપણ્ય રેલી રે; ૪૨

+ ‘અમદાવાદ નામે આ જ શહેર છે સારું રે’ એ ચાલ.

- રક્ત ઊછળતું આનન્દભેર શું રગરગમાં રે,
જે'વી ઊછળે ગંગાસેર પોંગળો હિમનગમાં રે. ૪૩
- બોલી વચન જ એ તત્કાળ ભર ઉત્કંઠે રે:-
“ઝટ બોલાવો આ ઠાર વણિક એ બંને રે; ૪૪
- મુજ શ્રવણ તૃપિત અત્યન્ત થયાછે આજે રે,
આણ્યો હેમણે શુભ જે ઉદન્ત તેહ-પાન કાળે રે. ૪૫
- જાવ અન્તઃપુરમાં લાવો ભલા ંહેપારી રે,
વળી આટલું હેમને ફાવો,-જે ‘વાત તુમારી રે ૪૬
- જો ઠરશે સાચે સાચી, એા ંહેપારી રે,
તો રાણી તમપર રાચી અન્થિ તુમારી રે ૪૭
- ભરશે સોનૈયે પૂર, વળી રત્નભારે રે,
નવ મળશે જે અણમૂલ રાજભંડારે રે. ૪૮
- અને ચાલો સહુ સાહેલી, વધામણી આપું રે,
મુજ હૃદયે અતુલ હર્ષહેલી કદી જો તે માપું રે. ૪૯
- (વશણ.)
- હર્ષ અને આભાર મુજ જો કદી માખ્યા જાય,
તો હેવાં આપું ઇનામમાં રત્ન અમોલાં આંહિં રે.” ૫૦

છાનાં અશ્રુ.

(અનુક્રમ.)

હેયાના ગિરિમાં ઊંડું એક ગૂઢ સરોવર,
આંસુડાંનાં અમીથી એ ભર્યું રહેતું નિરન્તર. ૧

(વસન્તતિલકા.)

અશ્રુતણા અમૃતનાં સ્તુતિગાન આજે
ગાઉં, મહુને પ્રિય ઘણું કંઈ અશ્રુ લાગે.
ઊંડું સરોવર કદી ઊભરાઈ જતાં
એ અશ્રુનાં પ્રગટ જો ! ઝરણું જ થાતાં. ૨
તો એ સરોવરતણું જળ નાંહિં ખૂટે,
જે સ્વર્ગના મધુર કાનનમાર્થો ઊઠે.—
છૂપાં રદ્યાં જગતથી અમો આંસુડાં જે
મોઘાં અને મધુર તે સવિશેષ સાચે. ૩

(અનુબંધ ૫.)

ગાઉં તે ગૂઢ અશ્રુનાં ગાન આજે ઉલાસથી;
એ આંસુમોતીડાં મોઘાં વિશ્વનાં મૌકિતકો થકી. ૪

(ગગલ)

“ પિતાની પ્રેમશિક્ષાઓ
નાહિં મહેં મેળવી મોંઘી;
મોંઠી માડીતણું મીઠાં
ન ચાખ્યાં ચુમ્બનો કોઠી; ૫
આઘ એ પ્રેમનાં બીજો
વવાયાં નાંહિં ઉરમાં આ;
કહો કચ્છાંથી લણું લહાવો
અમીનો શુષ્ક રણમાં આ ? ૬
જગતના લોકની ઠેશે
ચઢયો ભમું એકલો જો હું !
પિતા જગનો, ચરણ તહેના
છૂપાં આંસુડાં વડે ધોઉં. ”

(અનુક્રમ.)

નમાયાં ને નખાયાં જો એ પેરે ગૂઢ આંસુડાં
ઢાળે, તે ઝીલોને આજે અર્પું મૌક્તિમાળ આ. ૮

(મંત્ર.)

“ અમીનાં નીરથી ભરિયું
સરોવર ફરથી જોઈ,
અધીરી હું તૃષાપીડી
ધશી દોડી, મતિ જોઈ. ૯

કોંઘાં પાનો, નહિં કીધાં,
કટુ આસ્વાદ તો લાગ્યો;
શઠે લોળવી, ન જાણ્યું મહેં;
હવે મુજ આત્મ જો ! જાગ્યો. ૧૦

હૃદયમાં ઊપજ્યાં ઊડાં
અલખ આંસુડાં વડે કાંઈ
મલિનતા ઘોઊં હું છાની,
ન જોશો કેઈ, ઓ ભાઈ ! ” ૧૧

(અનુક્રમ.)

ભમાવી લોળોને ફુટે ઝીકી અંધારખાડમાં,
અમોલાં આંસુડાં હેનાં લઈ ગૂંથીછ માળ આ. ૧૨

(ઉદ્યોગ.)

છાના અશ્રુના લંડાર
અણગણુ છે જગત મોઝાર;
લઈને દિવ્યપ્રેમસુદીપ
ધીરે સંચરું હું સમીપ. ૧૩

અણુગણ રત્નમાંથી કાંઈ,	
થોડાં હું નિવેહું આંહિં,	
જે'નું મૂલ પરખે કોઈ,	
વિરલા જે ઝવેરી હોય:—	૧૪
નિષ્કુર જગતણા અન્યાય	
પ્રગટાવે ઊડી ઉર લાહ્ય;	
તેથી પીગળી ઉર જાય,	
છાનાં આંસુ ત્યહાં ઊભરાય.	૧૫
ધનથી મત્ત ધનિક અસંખ્ય	
પીડે દીન નિર્બળ રંક,	
હેવાં રંક-ઉર ધૂંધવાય,	
આંસુ ગૂઢ ત્યહાં રેલાય.	૧૬
જગમાં ઠામ ઠામ અપાર	
પ્રભુના નિરખતા ઉપકાર	
વિરલા સાધુજન અનિવાર	
રેડે ગૂઢ અશ્રુધાર.	૧૭

* * *

(વસન્તતિલકા.)

ઓ ! દિવ્યલોકજનમ્યાં મૃદુ આંસુડાં ઓ !	
આઘાત આ જગતના થકી ઊપન્યાંછો;	
છો દીન નિર્બળતણું બળ એક સાચું,	
આજે તહ્યમારું સ્તુતિગાન જગાવો રાચું.	૧૮
એ ગૂઢ આંસુતણી મૌકિતકમાળ લાવે	
ધારું ઉરે, જગતણી નજરે ન આવે;	

છો અન્ધ વિશ્વ મુજને અતિ રંક લેખે,
મ્હારું છૂપું ધન કદી નવ કોઇ દેખે.

૧૯

ગૂઠ દર્શન.

(ખંડહરિગીત.)

વિશ્વનાં ઊડાણમાં
ગાજતું સંગીત જે,
કવિજનો છાના સુણે,
જગજન સુણે શી રીત એ ?	૧
દિવ્ય હૃદયે ઊઠતાં
પ્રેમનાં કંઈ ચિત્ર જે,
જડ ફલક જીવનતાળું
ધારી સંકે શી રીત્ય તે ?	૨
સંત-ઉરમાં જે સ્પુરે
ભાવજરણાં નિર્મળાં,
મલિન હૃદયે તે ધરે
શી રીત્ય માનવ વિશ્વનાં ?	૩
વિશ્વજન સુખમાં રમે,
ભૂલો મોંઘાં તત્ત્વને,
દીન હૃદયે ત્યાં રુવે,
એ રુદન શ્રવણે ક્યાં પડે ?	૪
તિમિરમાં સહુ નાચતાં
ભૂતસમ જગજન હસે,	

જ્યોતિ ઝળકે દૂર જે તહેનાં કિરણ તહિં શું વસે ?	૫
હુષ્ટ નરપશુએ તણ, મુગ્ધ યુવતી છળ કરી, દાખતી ડૂમો મથી, ઉર હેનું વાંચે કેા, હરિ ?	૬
ગૂઢ સઘળી વાત એ તિમિરમાં લય પામતી; વિશ્વમાયા મોહની આગમ દૂમે શૌ ઢમામથી !	૭
એક દિન, તો પણ, અધું તિમિરપટ તૂટી જશે, સત્ય સુન્દર રૂપનું જ્યાતે ઝળકતું ઊગશે ?	૮
તિમિર લોપી વસ્તુ તે પ્રગટ થાશે ક્ષણ મહિં; ગીત દિવ્ય સમસ્ત તે સુષુપ્તું નિરન્તર સ્થિર રહી.	૯

સ્વેચ્છાસ્વીકાર.

(શિખરિણી.)

સજ્યાં શસ્ત્રા શૂરે, દૃઢ કવચ ને ટોપ ધરિયાં,
મહાબાહુ ઊભો અડગ પગ રાખી ખડકમાં;

ન જીતાશે કોથી સખળ દૃઢ એ વીર જગમાં,—
રહ્યાં ઊભાં જે આ સ્મિત અનુભવે પુણ્યમતિનાં. ૧

(વસન્તતિલકા.)

એ પ્રેમભીનો મૃદુ ભાવ ધરંતો દેવી
જો વીરને ભુજ વિશે લઈ ઊભો કે'વી!
એ પાંખ આછો કંઈ આંદનોશી સુહાતી
વિસ્તારો દિવ્ય લલના કંઈ મન્દ ગાતી. ૨

(પરબી. †)

“વસન્તે વીર ! અલૌકિક તેજભર્યા આવાસમાં રે,
નિરન્તર હાસમાં રે; વસન્તે ૦
સુન્દરતાનાં ઉપવન રૂડાં,
કોકિલ ગાન કરે જ્યાં ઊંડાં,
અમીઝરણુ જ્યાં રમતાં દિવ્ય વિલાસમાં રે,
નિરન્તર હાસમાં રે; વસન્તે ૦ ૩
જીવનપથમાં દૃઢ ચરણોથી
ચાલી, નવ તું ડરચ મરણોથી,
અન્તે વસવા આવ્ય અમરજન પાસમાં રે,
નિરન્તર હાસમાં રે; વસન્તે ૦” ૪

(દધાર.)

ગાતી દિવ્ય કંઠે એમ
દેવી પુણ્યમતિ સપ્રેમ;
હેના શીશને પરિવેષ
વીંટી દીપવે મૃદુ કેશ. ૫

† ‘કામણ દીસે છે અલબેલા ત્હારી આંખમાં રે’—એ ચાલ.

(અનુદ્વેષ.)

પણુ જો ! વીરને ખીજ નીચે ભલેલો સુન્દરી
વળગી, મોહપાશોમાં બાંધવા શી મથે વળી ! ૬

(પ્રમાણિકા.)

અપૂર્વ એહ સુન્દરી
વિલાસથી કરે ધરી
સમીપ ખેંચવા મથે
સુવીરને બળે કરી. ૭

(શિખરિણી.)

રસીલી એ રમ્ભાસરખો નયનોને નચવતી,
વિલાસી અંગોથી સુલટ-ઉરને એ ડગવતી;
વસન્તે ખીલતાં કુસુમ લઈ એ અંગ ઘડિયાં,
બન્યો ઘેલો પેલો સુલટ, નયનો ત્યાં જ જડિયાં. ૮

(ગીતિ.)

સહસા કિન્નરકંઠીકંઠથી ગાનધાર જો ! બહેતી,
રગરગ રુધિર ઉછાળે, વીરતણું ચિત્ત ચોરો એ લેતી. ૯

(ગરબી. *)

“ચાંદની શો રેલો રહી વ્યોમમાં રે લોલ !
સરિત સરવરો રસંતો આજ;
લાજ વીસરી રે લોલ
ચાલ્ય રસિક ! રાસ રૂંડા ખેલિયે રે લોલ. ૧૦
કુંજ કુંજ કુસુમગન્ધ રેલતો રે લોલ,
રસિક-ઉર હલાવતો સલીલ;

* ‘ગરબે રમવાને ગારી નીસરી રે લોલ.’—એ ચાલ.

ઢીલ કાં કરે રે લોલ ?

આલ્ય રસિક ! ખેલ રૂંડા ખેલિયે રે લોલ. ૧૧

જિંદગીનો જામ ભર્યો ઝેરથી રે લોલ;

પાઉં તહને મધુર મધુ અમોલ;

ખોલ્ય ભય તજી રે લોલ,

આજ રસિક ! રંગરેલ રેલિયે રે લોલ. ” ૧૨

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

વિવશ વીર બન્યો સુણ્યો ગાનને;

ધર્યું શુભાશુભનું નવ ભાનને;

ડગલું કાંઈ ડગ્યો ન ડગ્યો દીસે,

ઉર વિશે સ્થિરતા ન વસે વસે. ૧૩

(અનુબંધ.)

મોહની પાપવૃત્તિ એ વીરનો કર વેગથી

ખેંચીને પુણ્યવૃત્તિના આશ્રલેષો છોડવા જતી. ૧૪

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

સુભટ છોડવવા કર જો ! મથે,

તદ્દપિ મોહનોનું બળ ના ઘટે;

વદન લોભક સુન્દરોનું દીસે,

સુભટલોચન ત્હાં જડિયાં રસે. ૧૫

(અનુબંધ.)

તો એ ઊડા ઉરે હેના અન્તઃક્ષોભ થતો દીસે,

સ્પષ્ટ છાયા, ખરે, હેવી વીરને વદને વસે. ૧૬

(વસન્તતિલકા.)

આ યુદ્ધને સદય નેન થકી નિહાળે

જો ! પુણ્યવૃત્તિ, પણ વેગ કરી ન વારે;

લેવા બચાવી મથતી નહિં વીરને એ;
છૂટે જ આત્મબળથી, - કંઈ ઇચ્છતી એ. ૧૭

(અનુક્રમ.)

બંધાશે વીર શું અન્તે મોહનીભ્રુજપાશમાં ?
છૂટશે વા પ્રયાસે એ ? - કહી કોણ સકે હવાં ? ૧૮

(વસન્તતિલકા.)

ના, ના જીવો ! સદય પુણ્યમર્તિ જણાતી,
એ ! દિવ્ય પ્રેમછબિ એ વહને સુહાતી !
એ યુદ્ધમાં વિજય આત્મબળે જ પામી
દેવી-ઉરે સુભટ એ વસશે વિરામી. ૧૯

(સ્તવિકશ્રિયત.)

શિથિલ બન્ધન મોહતણું થશે,
મલિન પાપમર્તિમુખ લાગશે;
સુભટ પુણ્યપથે રમતો જશે,
વિજયદુંડુલિ દિવ્ય જ વાગશે. ૨૦

પુરૂરવ અને ઉર્વશી.

(બંને વિમાનમાં બેસી પ્રયાણ કરતાં)

પુરૂરવ—

(ઇન્દ્રવન્.)

“ આ મેઘકેરા ચઢોને વિમાને
આલ્યાં સખી ! આપણ બે પ્રયાણે;
કો વિશ્વમાં યુગ્મ હશે શું ધન્ય
હાલું, રમે જે રસમાં અખંડ ?

સ્વર્ગીય દીપ્તિ તુજ આ નિહાળી,
જે'ણે દિશાઓ સઘળી ઉબળી,
તજ બધો ગર્વ જ દીન થાતી,
તે વીજળી આમ લપાઈ જાતી ! ” ૨

ઉર્વશી—

(ઉધોર.)

“ વહ્નલ ! આજ ભૂલ્યા, ખેલ !
વિદ્યુત ખેલતી એ ખેલ;
દેખી આપણા આશ્લેષ,
ધીરજ ધારો ના સર્કો લેશ; ૩
પ્રિય નિજ મેઘના ઉર માંહિં
એ તો લાડતી જ લપાઈ;—
પણ એ દૂર પેલાં રમ્ય
દીપે ધવલ હિમગિરિ શૃંગ ! ૪
ચન્દ્રા ત્યહાં રમે સવિલાસ,
નિજ મુખ જોઈ ઠરતી હાસ;
હેવાં દર્પણોમાં લોલ
જેવા ચુમ્બનો મુજ કોડ. ” ૫

પુરુરવ—

“ બહાલી ! દૂર, નીચે દૂર !
જો, જો, સિન્ધુકેરું પૂર;
ઝળકે પટ વિશાળો કાંઈ
અદ્ભુત ચાંદની પથરાઈ. ૬

નીચે ઊતરી સખિ ! ત્યાંહિં
 નૌકા કનકની લઈ માંહિં
 આપણુ એ જશું અતિ દૂર,
 વહોંશું એમ સુખને પૂર. ”

૭

ઉર્વશી—(વિમાન નીચું ઊતારીને)

(વસન્તતિલકા.)

“ જો ! ગન્ધમાદન વને સરમાં ઝૂપેલા,
 પુષ્પોર્થો હાસ કરતા કંઈ કુંજ પેલા
 નીચે સુદૂર પડિયા; જહિં ખેલ ખેલી
 એ આપણે સુખતણી વરસાવો હેલી; ૮
 ઝાંચાં અશોકતરુ ડાળ હલાવો દહેરે
 પ્રેમેર્થો, જો, રસિક ! આપણને શું તેડે !
 ને મન્દ મન્દ ઝરતાં ઝરણાંની રેખા
 અંકાર્થ, ભૂમિ હસતી તહિં ચિત્રલેખા. ” ૯

પુરુરવ—

(ઉધોર.)

“ બહાલી ! નામ વનનું છોડય,
 મુજને લઈ ઊંચે દોડય;
 પાછી ખર્નો લતા તું જાય,
 એ તો ના ફરી સહેવાય. ”

૧૦

ઉર્વશી—

(ગીતિ.)

“ સંગમનીય મણિ ધર્યો કંઠે, કયમ વીસરે તહમે ભ્રમથી ?
 વિરહ ન ફરો ખમવાનો; કાન્ત ! હવે ગતિ ધરો જ મનગમતી. ” ૧૧

પુરૂરવ—

(અનુહટ્.)

“ કચ્છારે મોંઘો મણિ મહારો ખોવાશે—બાણું ના કંઈ;
પ્રતિષ્ઠાન લણી બહાલી ! સંચરાવ્ય વિમાનને.” ૧૨

ઉર્વશી—

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

“ નગર પેલું પડયું ઘન નીંદરે
પ્રિય ! જીવો કંઈ સ્વપ્નસમું તરે;
ધુમસનું પટ આછું ઉરે ધરે;
વિમલ ચાંદની ત્યાં રમતી ફરે.” ૧૩

પુરૂરવ—

“ સખિ ! તું જો ! યમુનાજળમાં ખહણે
નગરોની પ્રતિમા સ્થિર આ ક્ષણે;
મુજ ઉરે છર્ખો જેમ રહી જડી
લલિત સુન્દરો ઉર્વશીની ફેડી.” ૧૪

ઉર્વશી—

(વસન્તતિલકા.)

“ જો ! રાજમન્દિર ખહણે રમણીય ઊભું,
આ કૌમુદીજળ મહિં દીસતું જ ડૂબ્યું;
હેની અગાશી મહિં રમ્ય પડયા પલંગ,
વિશ્રાન્તિ ને સુખ તહિં મળશે અલંગ.” ૧૫

પુરૂરવ—

“ ઓ ઘેલો ! એ સુખ વિશે હૂબ ચૂઢ દેખું;
બાંધ્યું પલંગચરણે શિશુ મેષકેરું;

એ મેષ કેા હરો જશે—ભય એમ ભાસે,
ને ઉર્વશી મુજ સખી પછો ઊડો જાશે ! ૧૬

(અનુહટ્પ.)

સુખમાં ભાવિ દુઃખોની છાયા જોતો સદા ફરું,
ભયનો ભાર ધારીને સુખાસ્વાદ જ ના કરું. ૧૭

(ઉધાર.)

માટે આલ્ય, મધુરી ! આલ્ય,
જાંચો વ્યોમપથ તું આલ્ય,
જાઉં, આહિંથી હું જાઉં,
ઉરમાં ઉર્વશી સ્થિર સાહું. ૧૮
અથવા હું બનું ઘનરૂપ,
વિદ્યુત તું બને જ અનુપ;
અન્તરમાં લહે હું શમાવું,
ઝીણો ધૂમ બનો ઊડો જાઉં. ” ૧૯

તિમિરવિક્ષોપન.

*૫૬.

(રાગ કાફી જિહ્વો, તાલ એકતાલ, દાદરો.)

જગજગનનિ ! મોહરજનિ-તિમિર વ્યાપ્યું જો ! વિશાળ;
વિકટ અટવી મહિં અન્ધ બની ભમું દીન બાળ.

જગજગનનિ ! ૦ ૧

કૃપાકૌમુદો મુદ્દાચિનો તુજ વિકસતાં દયાળ !

અમૃતસિન્ધુતણે પન્થ વિશદ થશે તે જ કાળ,

જગજગનનિ ! ૦ ૨

રહે ખેંચી અન્ધકૂપ લણી મુને જગજ્જનન;
 દિવ્ય જ્યોતિ લણી ઊડવા તું શક્તિ દે કૃપાળ !

જગજ્જનનિ ! ૦ ૩

દોડો આવું જનનિ ! તુજ ઉછંગ, જે છ અમૃતસાર;
 પછી ભય ન ધરું, કેમ દહે પછી ભવ-અંગાર ?

જગજ્જનનિ ! ૦ ૪

મોંઘું પ્રેમ-અમૃત જનનો-હૃદયકેરું પોતાં વાર
 તુચ્છ જગતતણા અર્થ સર્વ લાગિયા અસાર.
 જગજ્જનનિ ! મોહરજનિ-તિમિર ઊડો ગયું ફર !
 રેલ્યું દિવ્ય કૌમુદીતણું વિશાળ શાન્તપૂર.

દિવ્યજનનિ ! ૫

ભક્તસંઘને સંબોધન.

*૫૬.

(રાગ ઝિંઝારી, તાલ એકો, દાદરો.)

આજ ભક્તસાથ નાથચરણ પ્રતે ધાધયે.
 વૌસરો વિષયવાસના જ ભક્તિગાન ગાધયે.

આજ ૦

ધારીને ગભીર ધ્યાન
 હૃદય પ્રેમભક્તિતાન;
 ઇશકૃપાસુધાપાન
 કરો કૃતાર્થ થાધયે.

આજ ૦ ૧

• “ આજ શ્યામ મોહે લીની બાંસરી બજાયકે ”—એ ગીતની ચાલ.

ઢાળે કુસુમ સુરભિ ભાર,
ઢાળે વિહંગ સુરવ સાર;
ઢાળે ઇન્દુ અમૃતધાર,
રજતશી સુહાર્તા રે.

આજઠ ૨

મન્દ મન્દ ભંગ ગુંજે,
અયુત કુસુમ પુંજ પુંજે,
ફૂટયાં મધુર કુંજ કુંજે
બકુલ યૂથિ જાતિ રે.

આજઠ ૩

જોઈ લ્યો પ્રભુકેરોં છાય,
મધુર પ્રકૃતિવદન માંહ્ય;
અમૃતસદન ભણી જાય,

ભક્તતણાં વૃન્દ જો.

આજઠ ૪

આવો આવો ભક્તવૃન્દ !
નિરર્જો લિયો પ્રેમસિન્ધુ;
તાતને પદારવિન્દ,
ભક્તસંઘ વન્દતો.

આજઠ ૫

અવસાન.

(વસન્તતિલકા.)

અંધારમાં ઝળુકોં વીજ વિલીન થાય,
ઉલ્કા સરે ગગનમાં ગગને સમાય,
ગીતધ્વનિ પ્રગટોં શૂન્ય વિશે જ દૂએ,
આનન્દ માનવ-ઉરે પળમાત્ર થોભે.

૧

એ ઇન્દ્રજલરચના ગમતી તથાપિ
ભારે ભર્યો હૃદયને ક્ષણ હર્ષ આપી;
મૌનેથી ભપર્નો વળી શ્રમિયા જ મૌને
અંકાર આ સુખ કરે કહ્યો બન્ધુઓને, ૨

ઝીલ્યા ગણું સફળ આ ઉર-ચન્ત્ર માંહિં
દેવીતણા મધુર નૂપુરનાદ કાંઈ;
છો ને પછી કવિતનૂપુર મૂક થાય,
અંકાર નૂપુરતણા નવ વ્યર્થ બાય. ૩

ને નાદ એ સર્વો જશે વહ્યો મન્દ મન્દ,
નિઃશબ્દ શાન્તિ-ઉરમાં લય પામ્યો ધન્ય;
તે નાદની સમ વિલીન થઈ હું બઉં,
ને મૌનના ગહન સિન્ધુ વિશે સમાઉં; ૪

તે વેળા આ રસિક બન્ધુ ! હું માણું એક,
માં વીસરી કંઈ જતો મુજને તું છોક;
જે એક અશ્રુ તુજ મહેં કહ્યો હોય લોહ્યું,
એકાદ અશ્રુતાણું દાન જ યાચું તો હું. ૫

ટીકા.

અવતરણ—પૃ. ૧—૨.

આ કાવ્યસંઘના નામનો ખુલાસો આ અવતરણમાં મળશે. એક બે શબ્દોમાં એ ખુલાસો આપી સકાય એમ નહોતું, માટે આ કાવ્યથી ખુલાસો આપ્યો છે. આ અશક્તિ માટે એક મિત્રે મ્હને કહેલું કે—“એટલી progressમાં ખામી જ કની ?”

આ પ્રકારના અરસિક પ્રશ્નનો ઉત્તર હા બળીને મૌન જ રાખવું ઠીક છે.

શ્લોક ૨ ચરણ ૩. દ્વંદ્વ=તદ્વપ; અરખીમાં હુમહુ=તેનું તે જ, તે જ જાણે, એમ છે. (આ શબ્દના ‘દ્વંદ્વ’ ‘આદ્વંદ્વ’ એમ અશુદ્ધ પ્રયોગો થઈ ગયાછે.).

શ્લોક ૪—૫. આ વર્ણનમાં પગથી આરમ્ભ કરી માથા સુધી જવાનો ક્રમ અણધાર્યો જ આવ્યોછે. બાકી, મનુષ્યનું વર્ણન કરતાં માથાથી શરૂ કરી પગ સુધી જવું અને દિવ્ય વર્ગનું વર્ણન કરતાં ઉલટો ક્રમ રાખવો એ પ્રાચીન સંપ્રદાયનું અનુસરણ અહિં આપોઆપ અને અજાણતાં થઈ ગયુંછે.

શ્લોક ૩ ત્રિભંગ—શરીરમાં ત્રણ ભાગમાં ભંગ—અંગી—વાંક આવે હેવી સ્થિતિ. કૃષ્ણનું ત્રિભંગી અવસ્થાન સુપ્રસિદ્ધ છે. દીંચણ, કમર, અને ડોક ત્રણ ઠેકાણે વારા ફરતી સ્હામસ્હામા આવતા વાંક રાખીને સ્થિતિ કરવી તે ત્રિભંગ.

શ્લોક ૫ પૂર્વાર્ધ—‘કેશભાર’ એ ‘વીંટી વળ્યો’ નો કર્તા છે, અને ‘મુખચંદ’ તે કર્મ છે.

ઉત્તરાર્ધ—‘નયનો’—એ ‘વાંચે’ નો કર્તા.

શ્લોક ૬ પૂર્વાર્ધ—તન્ત્રી=તાર.

હિમગિરિનાં વનોમાં દેવદારનાં ઝાડોમાં જમ વ્યોમમાં ઠરેલી પેટી ચંદા (ચન્દ્ર) પોતાનાં કિરણો નચવે તેમ એ દિવ્ય કન્યકાની આગળિયો વીણાના તારમાં રમતી હતી. વીણા વગાડતી આંગળિયોને ચન્દ્રકિરણની ઉપમા આપીછે; દિવ્ય કન્યકાને ચંદાની ઉપમા.

શ્લોક ૬—૭—૮—૯.

આ દિવ્ય કન્યકા તે કવિનાની દેવી (Muse). એ વીણા વગાડતી હતી અને ગાન ગાતી હતી; કેમકે હું મન્દ છું. (‘મન્દ’—શ્લો. ૭ ઉત્તરાર્ધ); એ સ્વર ઊંચે ચન્દ્રમાં જ વિલીન થઈ જતા હતા.

આંગળીઓ હાલતી જણાતી અને દેવી ગાતી જણાતી હતી (મુખની ચર્ચાથી) પરંતુ સ્વર સંભળાતા નહોતા, માટે ‘એ નવીન દર્શન’ હું જોતો હતો, એમ કહ્યુંછે. શ્રવણ થયું ને તો માત્ર નૃપુર-ધ્રુવરી વાગતી હતી તેનું જ. (શ્લો. ૯).

નૃપુર=પગનાં ઝંકાર.

શ્લો. ૧૦ કિંકિણી=ધ્રુવરી.

આ કાવ્યનો ભાવાર્થ આમ છે:—કવિનાની દેવીને હિમઃત્રયના શિખરમાં ઊભેલી કવિ દેખેછે; એ વીણા વગાડે અને ગાન કરેછે, પણ તે કવિ—મન્દબુદ્ધિ કવિ—સંભળી સકતો નથી.—કવ્ય કવિત્વના પ્રદેશમાં પેસવાનો આ મન્દ માનવ કવિનો અધિકાર જ નથી. એ દેવીને વગાડતી અને ગાતી માત્ર દીડી એટલી જ ધન્યતા. માત્ર સંભળાયું શું? દેવી નૃત્ય કરવા લાગી તે વખતે હેના નૃપુરનો ઝંકાર જ સંભળાયો. એ ઝંકાર કવિનદેવીના ગાન કે હેની વીણાના. નાદથી અસંબંધ નહોતો. એ ગાન અને વીણાના સ્વરમાંથી ઝરતાં અમૃતમિન્દુ એ નૃપુરની ધ્રુવરીઓ ઝીલતી હતી. એમ પરંપરાથી આવેલા મધુર સ્વરનાં કવિના હૃદયરૂપી નાદ્યન્ત્રમાં (ઓમોફોનમાં) પડેલા પ્રતિબિમ્બ ફરી જાગૃત કરીને આ કાવ્યસંગ્રહના આકારમાં રસિક વર્ગને અર્પ્યા છે. પછી એ ઓમોફોનના દોષથી માધુર્યમાં ખામી આવે તો તે માટે મૂળ ધ્વનિને—નૃપુરઝંકારને—દોષ દેશો નહિં.

ઉચ્ચતમ કવિત્વનાં તત્ત્વોનો અધિકાર વિરલ કવિને જ હોય એ તત્ત્વ કવિત્વદેવીના ગાન અને વાદ્યમાં જ સમાયલાં છે. તે પ્રત્યક્ષ શ્રવણગોચર નથી થયાં, પણ દેવીના નૃપુરજંકાર મારફત અળાઈને સંસ્કારરૂપે રહેલાં, કવિહૃદયના નાદ્યન્ત્રદ્વારા પ્રગટ કરાય છે. અર્થાત્, પરંપરાથી આવવાથી તેમ જ નાદ્યન્ત્રના જ દોષથી આ કાવ્યોમાં ખામી હોય તો તે ખાતે દોષ કવિહૃદયનો જ, કવિતત્ત્વોના માધુર્યનો નહિં જ.

ભારત જનનીની અશ્રુમાળા—પૃષ્ઠ ૩—૬.

આ કાવ્યનો ભાવાર્થ કાવ્યમાંથી રહેલાઈથી જ જણાઈ આવે એમ છે. થોડાક ઇશારા જ આપવા બસ છે. હિમગિરિ ઉપર તપ કરતી ઊભેલી દિવ્ય મૂર્તિ તે ભારત ભૂમિની અધિદેવી,—ભારત જનની. એ જનની પોતાનાં બાળ-ભારતવાસીઓ—ની અધમ દશા માટે શોક કરે છે અને પરમ પિતાની પ્રાર્થના—એ બાળકોના ઉદ્ધાર માટે—કરે છે. આમ કરતાં પડેલાં અશ્રુ ટંડા ઉર ઉપર ઠરી જઈને સ્ફટિક મણિની માળા બની રહે છે.

કવિ પણ આ શોક સાથે સમભાવ થઈ જનનીની જોડે જ તપ કરવાને ઇચ્છા બતાવે છે. પરંતુ ભારતજનની હોને વારે છે ને કર્તવ્યનો ખરો માર્ગ બતાવી કર્મવીર બનવાનું,—અન્ધુઓનો ઉદ્ધાર પોતાના પ્રયાસથી કરવાનું,—કર્તવ્યમાર્ગ સેવવો એ પણ ચિકટ છે માટે કર્તવ્યનું તપ કરવાનું,—કહે છે. અને કેટલાક દુઃખના ઉદ્ગાર કાઢી, છતાં નિરાશાવશ ના થઈ ને કવિને અશ્રુ ઠરીને સ્ફટિક બની ગયેલી માળા પ્રસન્ન થઈને આપે છે. એ માળામાં અદ્ભુત પ્રભાવ એ હતો કે કર્તવ્યમાર્ગમાં વિઘ્ન આવે તે વખતે આ માળા ફેરવે તો ભારત-જનનીનું પ્રાર્થનાતું ગીત ફરી સંભળાય, અને વિઘ્ન દૂર થાય. મતલબ કે કર્તવ્ય કરતાં વિઘ્નો આવે તે વખતે ભારતજનનીનાં અશ્રુથી ભરેલું ગીત સંભારવાથી—અશ્રુ ઠરીને સ્ફટિકમણિ થયેલાં, અર્થાત્

શોકની દશા તજીને હિસાહરૂપ પામેલા બાવ, હૃદયમાં ઘોળવાથી—કર્તવ્ય-
માર્ગ સરળ થશે.

કડી—૧ પૂર્વાર્ધ—હિમાવનનાં શિખરો ગગન સૂધી પહોંચતાં
જણાયછે તેથી તારાઓની માળા ત્યાં ચઢેલી હોય એમ કલ્પના છે.

ઉત્તરાર્ધ—ચાંદની શિખરો ઉપર પથરાય, તેથી ચંદ્રને બાલિકાની
પેઠે રમતમાં અમૃતલેપ કરતી કલ્પીછે.

કડી—૩ ‘લેખે’ નો કર્તા ‘દેવી’ અને કર્મ ‘કેશભાર’ છે.

કડી—૬ દેવદારનાં વન અને ઝરણો (શ્લો. ૪, ૫) એ દેવી
બોલેલા બીજા શિખરથી એટલાં દૂર, દૂર નીચે હતાં કે હેનાં ગાન ને
ધુધુરવના ધ્વનિ ફક્ત દેવીના ચરણ આગળ જ પડતા અને તે એ
સાંભળતી નહોતી; કાંઈક ધ્વનિની મન્દતાને લીધે, ને કાંઈક દેવી તપમાં
નિમગ્ન હોવાને લીધે;

અનેરું—

માટે જ એ તપને ‘અનેરું’ કહ્યુંછે.

અનેરું=જુદા જ પ્રકારનું, અસાધારણ પ્રકારનું. સં. અન્યતરત્
પ્રા. અન્નચરં-ગુણ.-અનેરું. (આ શબ્દનો ખરો અર્થ ના જાણવાને
લીધે, ‘અનેરી આશા’, ઇત્યાદિ વિચિત્ર પ્રયોગો જોવામાં આવેછે; તેમ
જ આ શબ્દ કેવળ કવિતામાં જ વપરાય હોવો છે તે વાત પણ બૂલી
જવામાં આવેછે.)

શ્લો. ૭ ચરણ ૨. વાંસે=પાછળ; પછાડી.

કડી ૨૪ રૂપ—બાળલગ્નને લીધે તીવ્ર દુઃખમાં બાળકીઓ પડે
તેથી રૂઢિ રાક્ષસી પોતે રચેલા ચત્રકુંડમાં જ હેમને હોમતી કલ્પીછે;
અને વિધવાઓ દુરાચારને લીધે દ્વિગુણ ત્રિગુણ પાપના ગર્ભમાં (ખાડા-
માં) પડેછે, તેથી હેમને એ રાક્ષસી (વિધવા તે મરણપર્યન્ત વિધવા
જ રહે એ કૃત ચાલ ચલાવનારી રૂઢિ રાક્ષસી) એ રીતે હોમેછે;
અને પોતે તો નિષ્કુર હૃદયવાળી હોવાથી એ ચત્રમાં હોમાતી

આળકીઓ તથા વિધવાઓને જોતી જોતી અટકાસ-ખડખડાટ હાસ—કરેછે.

ઉદ્દ્યોધન ૧—૨. પૃષ્ઠ ૭—૧૦.

ધ. સ. ૧૯૧૨ ના નોવેમ્બરમાં ‘આર્યન બ્રધરહુડ’ તરફથી અંબાઈમાં ‘આર્યન કોનફરન્સ’ ભરાયું હતું, તે પ્રસંગ માટે આ બે ગીત રચ્યાં હતાં. બંનેનો બાવાર્થ એક સરખો જ છે; માત્ર ગીતની ચાલ ફેરવીને રચના કરીછે.

ઉદ્દ્યોધન—૧ પૃષ્ઠ ૭—૮,

કડી ૧. પં—૨. નવ જીવન=નવું જીવન.

કડી ૨. નિદ્રિત દેખી આવી ત્હાં—૪.

અજ્ઞાન અને મોહની નિદ્રામાં પડ્યા હતા તેથી જ રૂઢિપી ચોર (ચોરટી)ને આવવાનો લાગ મળ્યો. જ્ઞાનમાં જાગૃત હોત તો ખોટી રૂઢિયો પ્રવેશ જ ના પામત. ચોર સલામતી ખાતર ગંધતા ધર-ધણીને બાંધી લેછે અને પછી હેની મિલકત ચોરી લેછે; તેમ રૂઢિયે પણ કર્યું. આપણી મિલકત—અમૂલ્ય જીવનનું તેજ.

કડી ૫. નીચેનાં વચનો જુવો:—

एकवर्णमिदं पूर्वं विश्वमासीद् युधिष्ठिर ।

कर्मक्रियाविभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितम् ॥

(મહાભારત, વનપર્વ, અ. ૧૮૦.)

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

(ગીતા, અ. ૪, શ્લો. ૧૩.)

આ પ્રકારનાં બીજાં અનેક વચનો છે.

કડી ૭—“सत्यमेव जयते गणवज्जे.”

અહિં સત્ય મેવ જયતે ગણવજ્જે—એમ તાલ આવશે. (સ ની બીજી માત્રા ઉપર અને મે તથા તેની પહેલી માત્રા ઉપર તાલ.)

ઉદ્દ્યોધન—૨. પૃષ્ઠ ૮—૧૦.

પ્રથમનું ઉદ્દેશોધન એ કોનફરન્સના આરમ્ભ વખતે ગવાયું હતું; આ બીજાનું ઉદ્દેશોધન એ કોનફરન્સના અંગે થયેલા સોશિયલ ગેવરિંગ-માં ગવાયું હતું.

આ ગીત ખમાયય રાગમાં ગવાયછે; તાલ દીપચંદી.

કડી ૫, પં.-૪.

સત્યમેવ જયતે; અહિં તાલ આ પ્રમાણે છે:—

સત્યમેવ જયતે (સ મે તે સર્વેની પ્રથમ માત્રા ઉપર; જની તો એક માત્રા છે; સ (પછીના સંયુક્તાક્ષરને લીધે) બે માત્રાનો છે, પરંતુ હેને ટૂંકાવી એક માત્રાનો લેતાં પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ એમ કહેવાની જરૂર નથી; બે માત્રાનો લેછે તો તો બીજી માત્રા ઉપર તાલ ગણવો.

મહારાં રમકડાં: પૃષ્ઠ ૧૦-૧૪.

આ કાવ્યની કલ્પના સ્પષ્ટ થવા માટે નીચેની મહારી નોંધ ઉપ-યોગમાં આવશે:—

“મહારા કવિત્વના બાલ્યકાળમાં તારા, ચન્દ્ર, મેઘ,—એ મહારી કવિત્વવૃત્તિનાં પરિચિત રમકડાં હતાં; ‘ચંદ્ર!’ કાવ્યમાં જેમ ચંદ્ર તારા વગેરે જોડે સ્વચ્છન્દ રમતી જોઈછે તેમ મહારી કવિત્વવૃત્તિ પણ નિર્દોષ, આનન્દમાત્રથી પ્રેરત, બાલ્યગુણથી એ ઉત્તમ લોકના પદાર્થો સાથે સમાનભાવથી રમતી હતી.

“આ ‘કુસુમમાળા’નાં કાવ્યોના સમયની સ્થિતિ હતી. પછી ‘હૃદય-વીણા’નાં કાળમાં હું ઊંચા, ઝીણા, આકાશમાર્ગમાંથી નીચે પડ્યો! પડ્યો કહું? શા માટે? કાંઈ જ નહિ. મહારી કવિતા જુદા પ્રદેશમાં વહી; ગમ્ભીર પ્રવાહમાં પડી; જે બાલ્યકાળમાં મહારાં રમકડાં હતાં,—જેને સ્વચ્છન્દ અડકતાં હું ડરતો નહોતો,—તે હવે મહને ગમ્ભીર ભાવની સૂચનાઓ કરનારાં જણાયાં, અને માન, ભય, વગેરે મિત્ર ભાવથી (awe થી) તે તરફ મહારી વૃત્તિ રહી. બાલક, (buoyant)

આલક, યુમ થયે; The still sad music of humanity નું ગમ્ભીર શ્રવણ કરનારો પૂર્ણાવસ્થાનો પુરુષ તે સ્થળે આવ્યો. ”

શ્લોક ૧, ચરણ ૧—૨

માતા પ્રેમથી ને મૃદુ બાવે પુત્રને સુમ્મન કરીને જગાડે, તેમ પ્રકૃતિયે મ્હને સુમ્મન કરીને (મહારા આત્મામાં કવિત્વભાવ પ્રેરીને) જગાડયો (સર્વ વિશ્વ અને વૃત્તાન્ત તરફ કવિત્વદષ્ટિથી જોવાની શક્તિ મહારામાં ઉદ્ભુદ્ધ કરી.)

શ્લોક ૩, પૂર્વાર્ધ.—

પાલણામાં સૂતેલું બાળક ઉપર લટકાવેલાં લખોટિયો જેવાં ખેત્ર-મણાં પકડીને રમે તેમ રજનિના પટ ઉપર લટકાવેલા તારાઓ ફેરવતો કવિ કલ્પ્યોછે.

શ્લોક ૪.

અન્દ્રનું ગિમ્મ ક્ષયવૃદ્ધિથી ન્હાનું મ્હોટું થાયછે તે પ્રકૃતિ ગૂઢ શક્તિથી કોઈક કળ દાખીને ગોળો ન્હાનો મ્હોટો કરતી હેય એમ કલ્પના છે.

કળ = (૧) ચાંપ કે હેવી યુક્તિની યોજના.

(૨) કલા; કળા.

એમ સ્વિષ્ટ અર્થ લઈ સકાશે.

શ્લોક ૫ પૂર્વાર્ધ.

સન્ધ્યાફેરી (સન્ધ્યાની) સરિતામાં મેઘની રેતીમાં (રેતી જેવાં પથરાયલાં વાદળામાં) રમું.

‘કુસુમમાળા’ માંના ‘અંદા’ કાવ્યની નીચેની પંક્તિ સરખાવો:—

“ ત્હાં ધને કો ઠામ વેરી ઝોણીં ફેપેરી રેત્ય તે ”

(પૃષ્ઠ ૯૩, કડી ૯, ચરણ ૧).

શ્લોક ૬.

સૂર્ય જગે એટલે તો ઉષા લુપ્ત થઈ જાય; ઉષાનું લગ્ન સૂર્ય જોડે

થાય એટલે એ વિલીન થઈ જાય; તે વિલીનતા થતા પહેલાં ઉપા એકલી હોય તે વખતે હેની સાથે હું રમું.

શ્લોક ૭. પૂર્વાર્ધ.

ધૂમકેતુના મૂળ ગોળ ભાગ (nucleus)માંથી લાંબા તેજના લીસોટાનો સમૂહ નીકળે છે તેથી રૂપેરી ડુવારો ઊઠાવતો ધૂમકેતુ કલ્પ્યો છે. એ દેખાવમાં કવિને આત્મા તલીન થાય છે માટે એ ડુવારામાં સ્નાન કરું છું એમ કલ્પના છે.

ઉત્તરાર્ધ:—ખાળક ડુવારા વગેરેમાં આનન્દથી ન્હાતું હોય તે દર ઊભી ઊભી માતા જોતી જોતી હસે, મલકાય, પોમાઈ જઈને સ્મિત કરે, તેમ કવિને ઉપર પ્રમાણે આનન્દ ભોગવતો જોઈને પ્રકૃતિ મનમાં મલકાતી કલ્પી છે.

શ્લોક ૮. ચરણ ૨

સિન્ધુ વેરાન જેવો શૂન્ય માટે સિન્ધુનું રણ. (desert seas એ વચન પરિચિત છે.)

ચરણ ૪.

એકલ તરંગ = દરિયામાં છૂટો એકલો જ પડેલો મોજો; તરંગ-માળમાંનો નહિ; પણ છુટો એક.

શ્લોક ૯ પૂર્વાર્ધ.—

ખડુ જ જોરવાળો પવન પર્વતનાં શિખરોને પણ જાણે ડોડાની નાંખતો હોય એમ કલ્પના કરી છે.

ઉત્તરાર્ધ.—વનમાં વૃક્ષોમાં વગેરેમાં પવનનો શ્વનિ થાય તે વેણુ-વાંસળી-વગાડી એમ કલ્પના છે.

શ્લોક ૧૨—૧૭ તથા ૧૯—૨૨, તેમ જ ૨૪.

ઉપર આ કાવ્યની ટીકાના અવતરણમાં સૂચવેલો કવિત્વના ખાલ્યકાળનો નાશ અને પ્રૌઢ કાળનો આરંભ અહિં આ વર્ણનમાં બિન્નિયત કર્યો છે.

શ્લોક ૧૬.

ગીતા અ. ૧૧, શ્લો. ૨૭ થી ૩૨ વાંચી જોવાથી ભગવાનનું
ઐશ્વર્ય (વિરાટ સ્વરૂપ) જણાશે. એ વિરાટ સ્વરૂપ વિશે કહ્યું છે કે,

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધો

લોકાન્ સમાદર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ

(ગીતા, અ. ૧૧, શ્લો. ૩૨.)

તેથી અહિં ભરણુરાક્ષસને વિરાટ સ્વરૂપવાળો કદખ્યાનું સરખા-
પાણું સમજાશે.

ભગવાનના ઐશ્વર્ય (વિરાટ સ્વરૂપ)નાં મુખોમાં સકલ વિશ્વના
પદાર્થો પેસતા બતાવ્યા છે (ગીતા, અ. ૧૧ શ્લો. ૨૭-૨૯ ખાસ જીવો)
તેમ અહિં ભરણુરાક્ષસના વિકાસેલા મુખમાં કવિનાં રમકડાં દેખાતાં
વર્ણવ્યાં છે.

કીડનદ્રવ્ય = રમકડાં; કીડન = રમતું; દ્રવ્ય = પદાર્થ; રમ-
વાની વસ્તુ.

શ્લોક ૨૦.

મૃત્યુ અને જીવનમાં મળતા અનેક દુઃખપ્રસંગો (હૃદયને આ-
ધાત આપનારા ક્ષોભ) ને પરિણામે કવિનાં રમકડાંની મૂળ વિલાસ-
મય છાયા લુપ્ત તો ન થયેલી પણ ત્હેના ઉપર ઘેરી છાયાનો પટ
બેઠેલો; (માટે કારમા રંગ અપેક્ષા કહ્યા છે;) આ પરિણામથી એ
પદાર્થોની સૂચકતા વધવાથી કીમત વધી છે; માટે ‘અમેલાં અદ્ધકાં બન્યાં.’
ઉપર ઊતારેલી મ્હારી નોંધના સંધાનમાં લખ્યું છે કે:—“આ રૂપાન્તર
થવામાં લાભ થયો કે હાનિ તે શું કામ તપાસું ? છતાં મ્હને તો લાભ
જ થયો લાગે છે. પ્રકૃતિ અને ઈશ્વરના જગતનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જોવા
માટે આ બંને અવસ્થાની જરૂર છે. અને સત્ય તે આ રીતે બહુરૂપી
જ છે. માટે આ લાભ જ ગણું છું.”

શ્લોક ૨૧—૨૨.

આ કારણથી એ રમકડાંનું દ્વિવિધરૂપ અને હેતી કીમત આ શ્લોકોમાં સૂચવ્યાં છે.

શ્લોક ૨૩—૨૪.

ગઝલ—આ શબ્દનો ફારસીમાં તેો અર્થ ode અથવા તેો sonnet, અમુક પ્રકારનું ગીતકાવ્ય, એમ છે; કોઈ છન્દનું એ નામ નથી. પરંતુ ગુજરાતીમાં રૂઢ થઈ જવાથી છન્દનાં કેટલાંક રૂપ માટે આ શબ્દ વપરાય છે તેથી સ્વીકાર્યો છે.

શ્લોક ૨૫, ઉત્તરાર્ધ.

પ્રૌઢ બાળ; રમકડાંના દ્વિવિધ સ્વરૂપને પ્રતિરૂપ કવિતું સ્વરૂપ દર્શાવનારા આ શબ્દો છે. બાલ્યકાળના સંસ્કાર તજ્યા વિના પ્રૌઢભાવની છાયા લીધી માટે પ્રૌઢબાળ.

શ્લોક ૨૬.

કેટલાંક બાળકો હેવાં હોય છે કે પોતાને પ્રિય રમકડાં જિંદમાં પણ હાથમાંથી છોડતાં નથી; એક બાળકી તેા હેવી જોઈ હતી કે જિંદમાં ને જિંદમાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં રમકડું બદલે, પણ દૃઢ પકડેલું છોડે નહિં.

શ્લોક ૨૫—૨૭.

પ્રકૃતિમાતની સંગતિમાં જ હમેશાં રહીને અદ્ભુત આનન્દ અનુભવેા, તથા મરણપર્યન્ત પ્રકૃતિની પ્રેરણા તથા બોધ આત્મામાં ઊતારવાં, તે જ પ્રકૃતિના ઉછંગમાં સૂઈ ને સ્વપ્નમુખ અનુભવવું, તથા પ્રકૃતિનાં મૃદુ ગમ્ભીર હાલેડાંનાં ગીત સાંભળવાં.

દિવ્ય આશા.—૫૪ ૧૫.

આ જીવનમાંની હ્રુદ આશાઓનું પરિણામ બહુધા નિરાશા, દુઃખ ધણાદિમાં આવે છે. પરંતુ પરજીવનની પારમાર્થિક આશા, તેમ જ આ જીવનમાંની ઊંચા દિવ્ય ભાવોની આશા કાયમનાં મુખ, આનન્દ, આપે છે. આ દિવ્ય આશાને સ્વર્ગમાં વસનારી, પણ મનુજ લોકમાં ઊતરી

આવીને સર્વને કુસુમો આપતી, સર્વને મધુર ગાન સંભળાવતી, અર્થાત્ સુખ આનન્દ આશ્વાસન આપતી દિવ્ય સુંદરી કદમ્બી છે, તે પોતે આ કાવ્ય બોલતી દર્શાવી છે.

કડી ૩, પં. ૧

આ જીવનના આઘાત, દુઃખ વગેરે તે કઠોર શોર.

કડી ૪.

જગત્ના મોહક પદાર્થો રજૂ કરનારી લોભાવનારી દુષ્ટ વૃત્તિ હેના હાથમાં બીન (વીણા) છે; પરંતુ એ લોભનોત્તું કૃત્રિમ માધુર્ય હેના ખેસરા ધ્વનિ, દિવ્ય આશાએ આપેલાં સુખના ખરા માધુર્ય આગળ, દિવ્ય વાદનાં તાન લેવાય તે વખતે, તદ્દન બંધ પડી જાય છે, મૂક થાય છે.

દિવ્ય આશા જગત્નાં પ્રલોભનોને બળહીન કરી નાંખે છે—એ તાત્પર્ય.

કડી ૫, પં. ૧.

‘ગભીર લોલ.’—બીજી કડીઓમાં આ ઠેકાણે આવતા ‘રે લોલ’ શબ્દોમાંનો ‘રે’ એક માત્રાનો જ ગવાય છે, એટલે ‘ગભીર લોલ’ માં ‘ગભીર’ નો ‘ર’ એક માત્રાનો કર્ણુક્ષતિ નહિં કરે.

સાચકાળે સિન્ધુ શાન્ત મઝીર ગાન કરતો હોય છે, અને આકાશ-માં સૂર્યાસ્તના વિવિધ રંગ પ્રગટે છે અને વિલીન થાય છે (માટે ‘રંગ રમે રાસ’), તે સમયે એકલી ઊગેલી તારાકણીનું રૂપ ધારણ કરતી દિવ્ય આશાને અહિં ચીતરી છે. એ શાન્ત પરિસ્થિતિમાં સુંદર તારાકણી કવિહૃદયમાં દિવ્ય આશા જેવા જ ભાવ પ્રેરે છે તેથી આ કલ્પના કરી છે.

હર, હર, સુહર એ.—પૃષ્ઠ ૧૬-૧૭.

શૂન્ય અસીમ સાગર, સન્ધ્યાનો વિલક્ષણ પડદો, તારા જડેલું રત્નિનું ઊંડાણ, સુવર્ણરંગી દિમાલયનાં બરફનાળાં શિખર,—એ સર્વ હર, હર રહેલી, અગમ્ય રચનાઓને જોતાં વાંત એ પદાર્થોની

પણ પાર, અતિ દૂર રહેલી કોઈ ગૂઢ વસ્તુ, વ્રાતો, કવિ દેખેછે; અર્થાત્ એ રચનાઓ ઉપર ધ્યાનસ્થ નજર નાંખતાં ગૂઢ સત્યો, સ્થિતિયો, આ જીવનથી અતિ દૂર રહેલી—ના બોધ ઊંડા થાયછે. અને મૃત્યુએ હરી લીધેલાં પ્રિયજનો, અને પરજીવનની ભૂમિ, એ આ ધ્યાનસ્થિતિમાં પ્રત્યક્ષવન્ થાયછે. આ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે.

શ્લોક ૨. જવનિકા = પડદો.

શ્લોક ૩. વિતાન = ચંદરવો; canopy.

શ્લોક ૫-૬-૭.

પાંચમા શ્લોકને અન્તે ભાવધટના કહીછે હેતું વ્યક્તરૂપ શ્લો. ૬ તથા ૭ માં બતાવ્યુંછે.

શ્લોક ૬.

‘દૂર તેમ અદૂર એ’; આ જીવનમાંથી ગયેલાં માટે દૂર; ભાવ-કલ્પનાખળે નયનસંમુખ સ્ફુરે (હાલે) માટે અદૂર. તદ્ દૂરે તદ્વન્તિકે એ વચનને અહિં નવા રૂપમાં મૂક્યુંછે, જો કે હેના મૂળ અર્થ તો હાના કરતાં અતિશય પ્રૌઢ કક્ષાનો છે.

શ્લોક ૭.

પરજીવનનું દર્શન આ જીવનમાં તો સ્વપ્નના પ્રકાશવાળું જ સંભવે. આ જીવનના સંકોચ જ હેવા છે. આ જીવન પાર ગયા પછી સ્વપ્ન તે પ્રત્યક્ષ થઈ સ્વપ્નનું દૂર તજી પોતાના સુગમ્ય તેજથી પરજીવન પ્રગટ થશે.

ચિત્રવિલોપન—પૃષ્ઠ ૧૭-૨૦.

રત્નાગિરિ જિલ્લાની ઉત્તરની હદ સાવિત્રી નદીની છે. હેના મુખ આગળ ઠેક સમુદ્રકિનારે પ્લાનકોટનો કિલ્લો-પર્વત ઉપર—તથા ગામ છે. અંગ્રેજી અમલ શરૂ થતાં ત્યાં લશ્કર રૂહેતું હતું. ત્યાં કબરસ્તાનમાં એક કબર ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખ છે:—

“Here lie the remains of Mary Sophia Marcia, aged 26 and Ellen Harriet, aged 32 days,

the beloved wife and daughter of Arthur Malet of the Bombay Civil Service. They, with thirteen boatmen and attendants, were drowned on the bar of the river Savitri on the night of the 6th, December 1853."

આ નદીના મુખમાંનો bar-દાંડો-જરાક વિષમ છે; સમુદ્રનું વહેણ અને નદીનું વહેણ એ સહામસહામાં મળી વિષમ તરંગો થાયછે.

ઉપરના ઊતારામાંના કરુણ વૃત્તાન્ત ઉપર આ કાવ્યની રચના છે; હેમાં કાવ્યનાયિકા નવી જન્મેલી પુત્રીને લઈને પતિ કને આવતી હતી; એ તો ઉઘાડી રીતે ખરી વાત છે; પણ પતિ કિલ્લામાં હતો, અને સમય સૂર્યાસ્ત પછી તરતનો હતો વગેરે કેટલાક ભાગ તથા બધાં વચન કલ્પિત છે, એ કહેવાની જરૂર નહિ પડે.

શ્લોક ૧.

શુકનો તારો અને સન્ધ્યા એ ચિત્રનાં અંગ કલ્પનાથી મૂક્યા પછી વિચાર આવ્યો કે તા. ૬ ઠી ડીસેમ્બર ૧૮૫૩ નો વૃત્તાન્ત છે તો તે અરસામાં શુક સાંજનો તારો હશે કે સહવારનો ? નહિ હોય તો પણ એ કલ્પિત રંગરેખા જરૂરની છે, માટે રાખવી. એ ચિત્ર-રેખામાં કાવ્યની નાયિકા અને હેન્દ્રી બાલિકાનું સામ્ય, એ નાયિકાના બાવનું પ્રતિબિમ્બ, અને તે વખતે થવાના કરુણ બનાવની પૂર્વચ્છાયા, વગેરે ધ્વનિ સમાયા હોવાથી એ અંગનો લાગ કરવો નહિ એમ ઠરાવ્યું.

પણ સુયોગે તપાસ કરતાં જણાયું કે, ઈ. સ. ૧૮૫૩ ના મેની તારીખ ૧૩ મીથી ૧૮૫૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮ મી સુધી શુક સાંજનો

* મહારા મિત્ર મિ. મંચેરજી ખરેઘાટને પત્ર લખીને આ બાબત પૂછેલું; હેમનું ખગોળશાસ્ત્રાદિકનું જ્ઞાન ઘણું છે; હેમણે તા. ૬ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૮ ના પત્રમાં આ બાબત પૂર્ણ માહિતી આપીને સદરહુ સ્થિતિ ખરી હતી તે જણાવ્યું હતું.

તારો હતો, (થોડા દિવસ સૂર્યની બહુ સમીપ હોવાથી અદૃશ્ય હોય તે બાદ કરતાં). એટલે ૬ ફી ડીસેમ્બર ૧૮૫૩ ને દિવસે એ સાંજનો તારો, અને હેવી સ્થિતિમાં, હતો કે સૂર્યાસ્ત પછી બહુ વખત થોભેલો નહિ; આ આકસ્મિક સંયોગ પણ વૃત્તાન્તના વર્ણન જોડે મેળમાં જ આવેછે; હોડી ડૂબી તે પહેલાં થોડીવાર શુક જણાતો હતો; ડૂબી પછી એ પણ તરત અસ્ત પામ્યો.

શ્લોક ૧, ચરણ ૪.

‘રવિનાથ’ એ ‘જેતી રહી’ નું કર્મ છે.

શ્લોક ૧.

સન્ધ્યા, શુક્રતારાકણી, અને રવિનાથ (પતિ રવિ)—એ ત્રણ દ્વારા આ વાર્તાની નાયિકા, હેની બાળકી, અને હેનો પતિ (કિલ્લામાં અદૃશ્ય રહેલો) ધ્વનિત થાયછે.

શ્લોક ૨.

સન્ધ્યાની વર્તમાન સુખમાં સંલગ્નતા, સમીપના ભાવિ-અનુભવ-વાનાં સુખો-નાં ગાન સાંભળવામાં નિમગ્નતા, અને તેથી પાર રહેલું લયકાળનું ચિત્ર તે તરફ અલક્ષ;—આ સર્વે વાર્તાનાયિકાની સ્થિતિનાં ધ્વનન કરેછે; પોતાની બાળકી તરફ પ્રેમમાં તણ્ણન, તરત જ પતિને મળવાની આશામાં ઉલ્લાસભરેલી, અને તે પછી ડૂબવાનો અકસ્માત થવાનોછે તે ભાવિથી અજાણી આ નાયિકા હતી.

શ્લોક ૨, ચરણ ૨-૪.

ભાવિ (ચ. ૨) તે સમીપનું આ જીવનનું ભાવિ. લયકાળનું ચિત્ર (ચ. ૪) તે દૂરનું ભાવિ.

શ્લોક ૬.

હવે ખલાસીઓને સંબોધનું મૂકી દઈને પોતાની બાળકી બણી વળીને સ્વગત બોલેછે;—

“લાડકી મુજ” ઇત્યાદિ.

એક માસની છતાં અગણ્ય દિવસની લાગવાનું કારણ ગાઢ પ્રેમ અને સતત લાલન.

શ્લોક ૭-૧૫.

આ બાળકાને સંબોધીને વચન છે, પરંતુ માંહિં માંહિં (શ્લો. ૬, ૧૧, ૧૪, ૧૫) સ્વગત વચન તેમ જ બાળકાને સંબોધીને એમ મિશ્ર રૂપ છે.

શ્લો. ૮, ઉત્તરાર્ધ.

પહેલ પહેલી જ લહેને ત્હારા પિતા જોશે તેથી ત્હેના ચિહ્નરૂપ ચુમ્બનો ત્હેને કરશે. ‘આંકતાં’ (= ૦નું ચિહ્ન પાડનારો) એ ‘ચુમ્બનો’ નું વિશેષણ છે.

શ્લોક ૧૦.

પતિપત્નીનાં હૃદયોને સાંધનારી પ્રેમસાંકળીને વધારે દૃઢ કરીને બીડનારી કડી-સુવર્ણની કડી (કીમતી)—એ બાળકી હતી; એમ તાત્પર્ય છે.

‘ઉત્તરરામચરિત’ નો નીચેનો શ્લોક સ્મરણમાં આવશે:—

અન્તઃકરણતત્ત્વસ્ય દમ્પત્યોઃ સ્નેહસંશ્રયાત્ ।

આનન્દગ્રન્થિરેકોયમપત્યમિતિ બદ્ધયતે ॥

સ્નેહના યોગથી રૂડી દંપતી-ઉરતત્ત્વની

આનન્દગ્રન્થિ બંધાયે એક મોઢી અપત્યની.

શ્લોક ૧૧.

બાનકોટના કિલ્લા ઉપર વાર્તાનાયિકાનો પતિ દૂરથી આવતી હોડીમાં રહેલી પત્નીની તરફ નિશાની તરીકે પોતાનો ઘોળો રમાલ જોયો પવનમાં હવાવેછે તે ફરફરતો નાયિકા દેખેછે. એ જોવાની સાથે હેના હૃદયમાં પણ ઉલ્લાસ, મળવાની આતુરતા, ઇત્યાદિ ભાવ સ્ફુરવાથી હૃદય ધબકેછે, થરથરેછે, અને પ્રેમના ચૂંદભાવ (મન્ત્રો) હૃદય અનુભવે-છે,—એ ભાવ હૃદયમાં વ્યક્ત, મૂર્ત, રૂપ જાણે પામતા તેથી પ્રેમમન્ત્રો ભણેછે; હૃદયમાં પ્રેમના ભાવ અનુકત વાણીમાં પ્રગટ થાયછે.

પવનમાં ફરફરતો રૂમાલ અને પ્રેમેલાસાદિક ભાવમાં થરથર હૃદય એ ઉપમાનોપમેય છે, કારણકાર્યનો સંબંધ છતાં. પવન તેમ ઉલ્લાસાદિક ભાવ વ્યંગ્ય છે; સ્પષ્ટ શબ્દમાં દર્શાવ્યા નથી.

શ્લોક ૧૨.—ચરણ ૧.

‘હા’ એ બે માત્રા વધારાની છે—ચોથા ચરણના માપનું જ પ્રથ ચરણ છે; તે સહેતુક છે. ‘હા’ એ ઉદ્ગારમાંથી પ્રગટ થતા ભાવ તીવ્રતા દર્શાવવા માટે આમ પધરચના જરાક ફેરવીછે.

બુદ્ધ્યુલ—કાલું મીઠું લવતી બાળકીને બુદ્ધ્યુલ કહ્યુંછે. ૨ માસની બાળકીના અવ્યક્ત ધ્વનિ જ ઉદિષ્ટ છે.

ચરણ ૨. ફૂજતું—પક્ષીઓના જેવા ગાનને ફૂજન કહેછે.

કલરવ—કાલો મધુર (કલ) અવાજ (રવ).

ચરણ ૩. એ અમી—ત્હારું કાલું ફૂજન.

શ્લોક ૧૩.

બાળકીનાં મીઠાં ફૂજનને લીધે જ આ લોકમાં સ્વર્ગનું તેજ ઝળક જેવો આનન્દ થાય એમ ભાવ છે.

શ્લોક ૧૪, પૂર્વાર્ધ.

માતાઓ બદાલના ઊભરામાં અણસમઝણાં બાળકને પોતે સમજે હેવી વસ્તુઓ બતાવી ત્હેમાં આનન્દ મેળવતાં કદપેછે સુપરિચિત છે.

પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાં એ શુક્રકણ્વી કરતાં પોતાની બાળકીને અર્ધ સુન્દર કહેવા માટે પૂર્વાર્ધમાંની વાતનો ઉપયોગ થયોછે.

શ્લોક ૧૫, ચરણ ૪.

આનન્દસિન્ધુમાં હું ખૂડી એમ કહેવાની સાથે જ નાવ ઊધ જઈને ખરેખરા સિન્ધુમાં પોતે તથા બાળકી ડૂબી જાયછે, તેથી : વચનમાં આગામિસૂચકતા છે.

શ્લોક ૧૭.

નાવ ઝડપથી ડૂબે છે તેને પ્રતિરૂપ ભુજંગી છન્દની ત્વરિત પદ્યગતિ છે.

શ્લોક ૧૮.

ચરણ ૩—સિન્ધુના ઉદ્ગરમાં સન્ધ્યા અને શુક્ર લીન થયાં અને આમ આ વાર્તાનાયિકા અને હેની બાળકા પણ સિન્ધુમાં ડૂબી ગયાં એમ વ્યન્નનાદ્વારા એ ચિત્રોનાં પ્રતિબિમ્બ સૂચવાય છે.

ચરણ ૪.—આ કરુણ બનાવનું ગૂઢ ધ્વનન કરતાં ગાન સિન્ધુએ ગાયાં એમ ધ્વનિત અર્થ છે.

વિરાગિણીની વીણા—૫૪ ૨૧-૨૬.

આ કાવ્યમાં જગત્ના અન્યાયમય આધાતોને લીધે વિરક્ત થયેલી ક્રોધક યુવતી વિજન સ્થળમાં નદીકિનારે બેસીને વીણા લઈને બેઠેલી કાંઈ ગાન કરતી દેખાય છે. વીણા એ યુવતીની એકલી જ સખી હતી; જગત્ હેને અન્યાયથી દૂભતું હતું, પણ વીણા હેની અચર મિત્રભાવથી રહેલી સુખદુઃખની ભાગિની હતી; સુખમાં આનન્દમય ધ્વનિથી વૃદ્ધિ કરતી અને દુઃખમાં સમભાવવાળા કરુણ ધ્વનિથી આશ્વાસન આપતી; સુખ અને દુઃખના ઝિસરા વીણાના ધ્વનિમાં કઢાતા હતા. તે છેક સૂધી સુસ્વર વાગતી હતી; અને આજ એકાએક સંગીત હેમાંથી નીકળી જ સકતું નથી. તેથી એ યુવતી પોતાની વીણાને સંબોધન કરીને અનેક ભાવ દર્શાવે છે.—હાવા અનુભવ કવચિત્ સંગીતકલાના સેવકોને થાય છે; ક્યમે કયું ધાર્યું સંગીત—કંઠમાંથી કે વાદ્યમાંથી—ઉત્પન્ન થાય જ નહિ; પ્રેરણાજનિત ઊર્મિ આવે જ નહિ. એ અનુભવ પણ અહિં પ્રસંગ-વશાત્ પ્રગટ કર્યો છે. આ વિરાગિણીને તો આ પ્રસંગ—પોતાની કરુણ વૃત્તાન્તની સ્થિતિને લીધે, એકલી એક વીણા જ હેના પક્ષમાં રહેલી તેથી—વિશેષ વિષમ અને દુઃસહ બન્યો છે. તેથી જ વીણાને કરેલા સંબોધનમાં અનેક અનેક ઉદ્ગારો આવે છે.

શ્લોક ૧, ૪.

અહિં ‘મધુર રવ,’ ‘ગીત-અમીરસ’ કહ્યા છે તે વીણાના ધ્વનિના નહિ; વીણા તો ‘સહસા મૂક’ થઈ છે (શ્લોક. ૬); એ રવ અને ગીત તે યુવતિના કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. વીણાને સંબોધન કરેલું તે લાંબું ગીત જ છે. આમ વિરોધ નથી તે જણાશે.

શ્લોક ૧.

‘પલાણીને’ નો કર્તા ‘રવ’ અને કર્મ ‘અનિલ’ છે.

શ્લોક ૨, ચરણ ૩.

આસન યોગમાં—યોગના આસનમાં.

શ્લોક ૩, ચરણ ૩, ૪.

ચીરમાં પૂરે—એમ અન્વય છે.

શ્લોક ૬.

વિપચ્ચી, પરિવાહિની—આ વીણાના વાચક શબ્દો છે; પરંતુ અમરકોશ પ્રમાણે સાત તારવાળી વીણા તે પરિવાહિની છે. હેમાદ્રિ પ્રમાણે નારદની વીણાનું નામ મહતી અને તુમ્બુરુની વીણાનું નામ કલાવતી. અહિં વિપચ્ચી અને પરિવાહિની શબ્દો વીણા સામાન્યના વાચક લેવાના છે.

શ્લોક ૯.

માત—લાડમાં ને બહાલમાં છોકરીને, સખીને, મા એમ સંબોધન કરવામાં આવે છે.

શ્લોક ૧૧ ઇત્યાદિ તેમ જ પૂર્વના શ્લોકોમાં પણ વીણાને સજીવ માનીને વ્યવહાર કરેલાં છે.

શ્લોક ૧૩. જેમ જીવન પામ્યાથી શરીરમાં રગેરગે લોહી વહે છે, તેમ વીણાની રગેરગમાં (તન્ત્રીઓમાં) ગાનનું (મધુરસ્વરનું) પૂર વહે, એમ કલ્પના છે.

શ્લોક ૧૬.

પુંડરીકના મરણને લીધે મહાશ્વેતા એકાન્ત વનમાં અચ્છેદ સરો-

વરના કિનારા ઉપર મહાદેવના દહેરામાં રહી વીણા સાથે ગાન ગાતી ચન્દ્રાપીડે સાંભળી એ વૃત્તાન્ત ‘કાદમ્બરી’ કથામાંનો સુપ્રસિદ્ધ છે.

‘બાંધ્યાં’—નો કર્તા ‘મહાશ્વેતાએ’—અધ્યાહત.

મહાશ્વેતાએ કરમાં અનુપમ વીણા લઈને, અને દિવ્ય ગાન રેલી રહીને, મોહમન્ત્રવડે કાંઈ બાંધ્યાં.—એમ અન્વય છે.

કર = કરમાં. સમમીનો પ્રલય ‘એ’ હ્રુમ.

શ્લોક ૧૭.

જયદેવની પત્ની પદ્માવતી પૂરેપૂરી પતિવ્રતા હતી. એકવાર રાખની રાણીઓ પાસે પદ્માવતી બેઠી હતી અને કોક સ્ત્રીના વર ગુજર્યાની વાત થતાં કોઈ બોલ્યું કે હેની સ્ત્રી સતી થવાની છે. આ સાંભળી પદ્માવતી બોલી:—“ એ સતી તે કેવી ? ખરી પતિવ્રતા હોય તો પતિનું મરણ થયું જાણવાની સાથે જ હેના પ્રાણ છૂટે. ” રાણીઓ આ વાત મનમાં રાખી રહી. કેટલેક કાળ ગયા પછી રાખ કને જયદેવ કવિને પ્રવાસે મોકલાવ્યા; બીજે દિવસે રાણીઓએ પદ્માવતીને પહોંચે એમ વાત ચણાવી કે જયદેવને રસ્તામાં વાઘે મારી નાંખ્યા ! તરત જ પદ્માવતી મૂર્છા પામી મરણોન્મુખ થઈ. રાણીઓને વાત જાણતાં ગનરાટ થયો, સવારો દોડાવી જયદેવ બહુ દૂર ગયા નહોતા તોને બોલાવી આણ્યા; પોતાની પત્નીને મરણમૂર્છામાં પડેલી દીડી એટલે હાથમાં વીણા લઈને જયદેવે પોતાની એક અષ્ટપદી ગાવા માંડી; એક એક કડી ગવાતી ગઈ તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે મૂર્છા ધટતી ગઈ, અને અષ્ટપદી સમાપ્ત થતાં પૂર્ણ બાનમાં આવીને નવું જીવન પામી પતિને બેઠી.

આ રસિક દંતકથાનો ઉલ્લેખ આ શ્લોકમાં છે. ‘ગીતગોવિન્દ’નો અનુપમ કવિ જયદેવ સર્વને જાણીતો હોવો જ બેઝયે.

“તજ સ્વમ જગી” — મૂર્છાવસ્થા તે એક પ્રકારની સ્વપ્નાવસ્થા જ માની છે.

શ્લોક ૧૮.

શ્લોક ૧૬ માં તથા ૧૭ માં મહાશ્વેતાની અને જયદેવની વીણા-

ઓનું વર્ણન મૂકવાનો હેતુ આ શ્લોકમાં જણાશે. એ વીણાઓ કરતાં પણ સોગાં અધિક માધુર્ય તહારમાં આજ હું પૂરીશ; એમ વીણાને કહે છે.

શ્લોક ૧૯.

આ વિરાગિણીના વિરાગનું કારણ હેના પૂર્વવૃત્તાન્તમાં છે; નિર્દોષ છતાં અન્યાયી જગતે દોષિત કરાવેલી એ પૂર્વવૃત્તાન્તનો સાર છે. આ હેના પૂર્વવૃત્તાન્ત તરફ ઇશારા શ્લો. ૭ મામાં તથા ૧૫માં છે; આ (૧૯ મા) શ્લોકમાં ‘ નિષ્કુર જગ-અપવાદ ’ અને ‘ કૂરા જગના ન્યાય ’ એ વચનોથી એ પૂર્વવૃત્તાન્તનું કાંઈક વિશેષ સ્પષ્ટતાથી દર્શન થાય છે.

શ્લોક ૨૦.

સુખઅન્ધ—સુખની ગૂંથણી; ખંતેના અન્યોન્ય હૃદયમાં વસવાથી જણાતો પ્રેમ-તે જ સુખઅન્ધ.

શ્લોક ૨૧, ચરણ ૨.

જગજન સાથે સંપ કરીને તું પણ મહને તજે છે કે શું ? મોન ધારે, બોલે નહિં—એટલે તજ જ ગણાય.

ચરણ ૩. અન્ધ. — સ્નેહનો અન્ધ; સ્નેહની અનિય.

શ્લોક ૨૧—૨૪.

વીણાને ગાવાનું સૂઝતું નહિં હોય; ધણીવાર ગાનારાઓને ‘ શું ગીત ગાઉં ? ’ એમ સંકેત થઈ આરમ્ભ કરી સકાતો નથી એમ અનુભવ થાય છે; તેમ વીણાને થયું હશે;—આમ માની હેને ગાનના વિષયો, અને ગીતના નમૂના, આ શ્લોકોમાં સૂચવે છે.

શ્લોક ૨૪, ચરણ ૨.

ભાવના (ideal)ના રસનો એ વિષયો ઉપર દોળ ચઢાવીને ગા; કેવળ ભાવનાહીન શુષ્ક વિષયમાં રસ ના હોય.

ચરણ ૪. “ હા ! એમ ! ” આ બોલે છે તહેની પૂર્વજ્ઞણે એકા-એક વીણામાંથી મધુર સ્વર નીકળે છે (અલગત યુવતીના વગાડવાને પરિણામે જ; પણ વગાડવાનો પ્રયત્ન કરતા છતાં અત્યાર સુધી તે સ્વર

હોતા નીકળતા ને હવે નીકળ્યા,—કોઇ ધન્ય ક્ષણની ઊર્મિ-પ્રેરણા-ને પ્રભાવે). અને પછી આગળના શ્લોકમાં કહેછે.—

“હા ! એમ ગા તું મધુરો ગા તું.”—છ.

શ્લોક ૨૫.

આ શ્લોકમાં વીણાને હેના સ્વર પ્રગટ થયા પછી થોડુંક પ્રેમ-સંબોધન કરેછે—અને પછી વીણા વાગ્યાનું પૂરું વર્ણન શ્લોક ૨૬ માં આવેછે:—“વાગી વીણા”—છ.

અર્થાત્, વીણામાંથી સ્વર-જોષતા મધુર સ્વર-પ્રગટ થવાની સાથે ક્ષણભર વગાડી, પાછી બંધ પડી શ્લોક ૨૫ મામાંનાં વચનો વીણાને કહેછે—તેટલી જ વાર બંધ રહી પછી તરત જ પૂર્ણ પ્રભાવે વીણામાંથી સંગીત જગાડેછે; એટલે ત્હારે

“વાગી વીણા”—છલાદિ.

ચરણ ૩. વિરાગિણીના પૂર્વજ્ઞતાન્તનો અહિં પણ નિર્દેશ થાયછે. જગત્ના આઘાતથી દર રહેવા, એ આઘાતની પીડા પણ ના સંભવે એમ, વીણાને લઈને ચન્દ્રમાં વસવાની વિચારણુ ધમ્મજા અહિં પ્રગટ કરાવેછે.

‘ગાય ત્યાંહિં અબાધ તું,’—ચન્દ્રમાં જઈ વશીશું એટલે ત્હને જગત્ની બાધા-મ્હને કે ત્હને—નહિં નડે; એટલે સ્વર બંધ પડી જઈ મૂક થવાની બાધા (પીડા) પણ ત્હને નહિં થાય.

ઉત્તરાર્ધ:—ચન્દ્રમાં નિવાસ કરવો ત્હાં વીણાને બાધા-પીડા-નહિં થાય એ શ્રદ્ધા, અને ચન્દ્ર એ વીણાના તારમાં અમી ભરવાથી અલૌકિક માધુર્ય સધાશે એ વિશ્વાસ;—આ સર્વ વિરાગિણીની ઉત્કટ દુઃખદશાને પરિણામે છે. પરવશી કાવ્ય હોવાથી અહિં અસત્ય ભાવારોપણનો દોષ પ્રવેશ પામતો નથી. આ વિશે રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દ્વેએ કરેલી ટીકા આ સ્થળે ઊતારવા લાયક છે:—

“ચન્દ્રમાં નિવાસ, અબાધિત ગાન, ચન્દ્ર ત્હારી તન્ત્રીમાં અમી ભરશે,—એ સંઘળી કંપનામાં શુષ્ક દૃષ્ટિએ અસત્ય જ છે. લાગણીનો

વેગ અત્યન્ત હોઈને બુદ્ધિની મર્યાદા ઉલ્લંઘી જવાય ત્યારે હેવા ચિત્ત-
ક્ષોભની દશામાં વિકારભરેલી દૃષ્ટિથી હાવાં ચિત્ર ચીતરાય એ સ્વાભાવિક
છે, પણ તેથી એ અસત્ય સત્ય થતું નથી, કવિ હેવી ચિત્તક્ષોભની
દશા પામે એ હેતુ કવિતામાં ન્યૂનતા છે, અને આ કાવ્ય જો આત્મ-
લક્ષી હોત,—પોતાના ભાવનું કથન થયું હોત—તો તે અસત્યભાવારોપના
દોષમાંથી બચી શકત નહિ પરંતુ કવિએ આ શબ્દો એક પાત્રના
મુખમાં મૂકેલા છે.

“નિષ્કુર જગ-અપવાદ ને કૂરા જગના ન્યાય”થી કંટાળેલી, દુઃખમાં
ડૂબેલી, એકલી પડેલી, વિરાગિણીને સુખદુઃખમાં ભાગ લેનાર, આ-
શ્વાસન આપનાર, જગતની પીડાઓ ભૂલાવનાર, આજપણુની મીડી સખી
વીણા શિવાય ખીજું કોણુ હતું? સંસારથી વિરાગિણી બનેલી સુન્દરી
વીણાની રાગિણી બની હતી, હેના રસમય ઝીણા સુર હેને આનન્દ
આપતા હતા.

“મર્દી એ આશાન સહુ, વળગીને તુજ કંઠ,

તુજ હૃદયે હું, મુજ હૃદય તું. એમ રચી સુખઅન્યઃ

ફેડી રસરેલ રચીશું.”

એમ તે ઇચ્છતી હતી. સૌન્દર્યની ભાવના હેનામાંથી નષ્ટ થઈ
નહોતી. અમૃતરસ ઝરતા ચન્દ્રની સુન્દરતા એ જોઈ શકે અને ચાહી
શકે હેમાં નવાઈ જોતું નથી. દુઃખમાં દિલાસો આપનાર, પ્રેમ રાખનાર,
જગતની નિષ્કુરતા વીસરાવનાર પોતાનો પ્રિય સખી વીણાને મૌન
ધરી રાખતી જોઈને એ વિકારવશ ચિત્ત કોમળ ચન્દ્રની સાથે પોતાનો
અંત પોતાની સખીનો નિવાસ થાય, અને ચન્દ્રનું અમી પોતાની
સખીના ઉપયોગમાં આવે, વળી ત્યાંનું ગાન આમ ફરીથી આધિત
થાય નહિં હેવી કલ્પના કરે હેમાં શી નવાઈ? વિરાગિણીના ક્ષોભ
પામેલા હૃદયના ભાવનું કથન આમ સંપૂર્ણ સત્યથી ભરેલું છે.”

(‘વસન્ત,’ જ્યેષ્ઠ. સંવત્ ૧૯૬૪, પૃષ્ઠ ૨૨૬).

સહૃદય તત્ત્વપરીક્ષા કરીને રસિક રીતે અને સામર્થ્યથી આ કાવ્યના આ અંશનું રહસ્ય ખતાવવા માટે રા. મોહનલાલનો આ સ્થળે પ્રસિદ્ધ રીતે ઉપકાર માનું છું. પરંતુ જરાક સૂક્ષ્મ ભેદ દર્શાવું ? આ કાવ્ય આત્મલક્ષી હોત તોપણ અસત્ય ભાવારોપણનો દોષ ના આવત; કેમકે હેમાં પણ કવિ પોતાના હૃદયના નખખાધવાળા ભાવનો આરોપરંગ પ્રકૃતિ ઉપર રંગ્યાની કૃતિ નથી થતી; માત્ર ગમ્भीર કલ્પનાને બદલે કવિએ ઉલ્લસિત તર્કલીલા કરી એ જ સ્થિતિ થાત; imagination તજીને fancy નો આશ્રય કર્યો એટલું જ થાત.

શ્લોક ૨૬.

(વિરાગિણીએ વીણા જોડે ‘શિશુપણ થઈ આંધ્રો સોદ’ (શ્લો. ૨૧, ચ. ૩); અર્થાત્, બાળપણથી જ વીણાનો અભ્યાસ હેને હતો; તેથી જ આ શ્લોકમાં વર્ણવેલી, પ્રકૃતિના પદાર્થો ઉપરની, અદ્ભુત અસર થાય હેવું સંગીત વીણામાંથી એ પ્રગટ કરી સકી-એમ હેતુ છે.

વીણા વાગી તે પહેલાં શાન્તિ પસરેલી હતી; એ શાન્તિમાં વીણાનો નાદ જાગ્યો; છતાં એ નાદે સર્વ પ્રકૃતિને હેરી તલ્લન કરી, કે પાછી શાન્તિ જ પસરી રહી; સર્વત્ર વ્યાપેલું ઊંડું ચૈતન્ય-શાન્ત ચૈતન્ય-સંગીતમાં પોતાની દીપ્તિ ખતાવીને શાન્તિરૂપ છતાં નાદરૂપે ચમક્યું-અને વળી અન્ને સંગીતની અસર તરીકે શાન્તિનું રાજ્ય સ્થાપ્યું;-એમ શાન્તિ, શાન્તિભંગનો આભાસ અને વળી શાન્તિ-એમ આ નાદસૌન્દર્યનો પ્રભાવ અદ્ભુત હતો. આમ આ શ્લોકની કલ્પનાનું કળ છે.

‘જળ ઘિર થયું,—ઈન્દુ ચોખ્યો, અનિલ-ઊમો,’—આ કલ્પનામાં પણ અસત્યભાવારોપણ જોવું વાજબી નથી, આ અસત્યભાવારોપણનો નિષય જ નથી; આ વિશે ‘અસત્યભાવારોપણ’ વિશેના મહારા લેખમાં—

ગર્જનો અટકી રહે, ધડો ધડો સિન્ધુ મહાન
ઊંડું, વિશાળું, નિર્ભળું સાંભળવા એ ગાન.

એ શ્લોક વિશેની ચર્ચા ખાસ જીવો. (વસન્ત; સં. ૧૯૬૨, પૃ. ૪૪૧ થી ૪૪૪).*

પ્રકૃતિ આ રીતે ગાનને સાંભળી રહેતી વર્ણવવાનાં દષ્ટાન્તો ધણે સ્થળે મળશે. પરંતુ જૂની પદ્ધતિનાં કાવ્યોમાં ભાગ્યે જડશે. માટે હેવા એક કાવ્યમાંથી નીચેનું દષ્ટાન્ત ધ્યાન ખેંચે હેતું છે:—

(કૃષ્ણની મોરલી સાંભળીને)

“ જતાં વળતાં ચંભિયાં નદોંઓ કેરાં નીર;

*

*

*

*

પવન રહ્યા મુરછાઈને..... ”

(લીંબડીના કવિ મીડા દાદીકૃત રાસ. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૦૪-૫).

તે જ પ્રમાણે એડવિન આર્નોલ્ડકૃત ‘ The Light of Asia ’ માંની નીચેની પંક્તિઓમાં પણ આ પ્રકારની કલ્પના છે:—

“ And round him came into that lonely place
Bands of bright shapes with heavenly eyes and lips
Singing in lovely words the praise of Love
To music of invisible sweet chords,
So witching, that it seemed the night stood still
To hear them, and the listening stars and moon
Paused in their orbits while these hymned to Buddha
Of lost delights. ”

(Book VI, p. 164.)

આ કલ્પનાના સંસ્કાર મહારા મનમાં અતિ નિગૂઢરૂપે વખતે રહ્યા હશે તે આ કાવ્યમાં આ રીતે પ્રગટ થયા હોય એ અસંભવિત નથી, જો કે મહત્તે એ રચતી વખતે હેતું જ્ઞાન નહોતું.

* આ લેખ ‘ મનોમુકુર ’, પૃષ્ઠ ૨૦૧-૨૫૦ માં દાખલ થયો છે.

દીન બાળક—૫૪ ૨૬-૨૭

જગજગનનીને સંબોધીને કરેલી આ પ્રાર્થનાનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાશે. આ જીવનમાં પાપપુણ્યનો સ્વીકારત્યાગ માનવની સ્વેચ્છા ઉપર છે; તો પણ દયામય પ્રભુ હેને વિપથ જતો રોકેછે, અથવા તો વિપથ ગયેલાને હેનાં પાપ ધોઈ નાંખીને પાછો સુપથે ચઢાવેછે, એમ પ્રભુની ન્યાય અને દયાના મિશ્રશુભાગી નીતિના પ્રકાશમાં આ કાવ્ય વાંચવાનું છે.

શ્લોક ૩, કોકિલકૂજન-ઇત્યાદિ.

પ્રલોભનનું પ્રતિરૂપ કોકિલકૂજન છે, પાપનું પ્રતિરૂપ ગર્ત (ખાડો) છે; ઇત્યાદિ જોઈ લેવું.

ઉત્સવ પ્રસંગે—૫૪ ૨૭-૨૮

મુખાબતના સેવાસદનના એક વાર્ષિકોત્સવ માટે આ ગીત રચ્યું હતું.

શ્લોક ૩. ભારતભગિની—સેવાસદનની ભાવિ સેવિકાઓ; અથવા તે ભાવનાને અનુસરતી સર્વ સમાજસેવિકાઓ.

ભાવનાસૃષ્ટિ—૫૪ ૨૮—૩૪.

આ જીવનમાં મનુષ્યની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થવા માટે ઉત્તમ ભાવનાઓ (ideals) નિર્માણ થયેલીછે. એ ભાવનાઓની સમીપ મનુષ્ય જેમ જેમ જાયછે તેમ તેમ તે દૂર ખસતી જાયછે, અથવા તે સિદ્ધ થઈ તો પોતાનું ભાવનાસૌન્દર્ય તજી દઈને સિદ્ધ થયેલી ભાવના તે ભ્રંશ પામતી જણાયછે. (“ ઉચ્ચભાવનાધ્વંસ ” (Decline of High Ideals) એ વિશેનો મરહૂમ મણિલાલ દ્વિવેદીનો લેખ ઈ. સ. ૧૮૯૦ ના ફેબ્રુઆરીના “પ્રિયવંદ”ના અંકમાં આવેલો સર્વેના સ્મરણમાં હશે. એ લેખ “ સુદર્શન ગદ્યાવલિ ” ૫૪ ૨૫૪-૨૫૬ માં સંગ્રહાયોછે. હેમાંના સિદ્ધાન્તને સ્પર્શ કર્યા વિના અત્રે ઉપરની કલ્પના મૂકીછે.)

આ કાવ્યમાં એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન છે કે આ જીવનમાં ભાવનાઓનો સ્પર્શ કરતાં વાંત તે મનુષ્યના હાથમાંથી સરી જતી જણાય-

છે; પરંતુ આખરે ભાવનાઓનું સ્થિર સૌન્દર્ય આત્મજીવનમાં કોઇ ક્રમે ગયા પછી સાધ્ય છે. માનસસરની સમીપનાં કુસુમ, ફળો, શુક્રતારા અને ઉષા—એ આ ભાવનાઓનાં પ્રતિરૂપ તરીકે લીધાં છે.

શ્લોક ૪.

કુસુમફળચોર—કુસુમ અને ફળનો ચોર (બન્યો);—એ ચોરી લીધાં, (શ્લોક ૫ તથા ૬ માં એ ચોરી અને હેનું પરિણામ વર્ણવ્યાં છે).

શ્લોક ૬ ઉત્તરાર્ધ—

ગૂઢ તત્ત્વ તે એ જ કે આ જીવનમાં ભાવનાઓની શાશ્વત પ્રાપ્તિ નથી થતી, સ્પર્શ થતાં સરી જાય છે, પણ અંતે આત્મજીવનમાં સ્થિર-ભાવનાના સૌન્દર્યનો લાભ મળશે જ.

શ્લોક ૭-૧૧.

પર્વતના શિખર ઉપર રહીને તારામંડળ વગેરેનો દેખાવ વસ્તુતઃ હેવા જ પાછલી રાત્રના સમયમાં જાતે અનુભવેલા ચીતર્યો છે. અને તે વખતની કેટલીક વૃત્તિયો પણ અનુભવ્યા પ્રમાણે એ વર્ણનમાં પ્રતિબિમ્બિત કરી છે.

શ્લોક ૭ થી ૧૦ સૂધીનું વર્ણન આ પ્રમાણે વાસ્તવિક દીકેલા દેખાવનું છે; શ્લોક ૧૧ ના પૂર્વાર્ધમાં કહેલી વૃત્તિ તે વખતના અનુભવનું પ્રતિબિમ્બ છે; ઉત્તરાર્ધમાંથી કલ્પનાસૃષ્ટિ શરૂ થાય છે, અને શારીરિક નહિં પણ આત્માનું જ ક્રમણ અને પ્રવાસ આગળ ઉપર ચાલે છે. પૂર્વાર્ધમાંની વૃત્તિ તે વાસ્તવિક દશા અને કલ્પનાપ્રવાસની વચ-માંનું પર્ગથિયું છે; શ્લોક ૧૨ માંના પૂર્વાર્ધની વાત માત્ર વાસ્તવિક અનુભવની છે—“ તે તરફ ધસ્યો ” એટલા ભાગ શિવાય.

જે સ્થળકાળના સંસ્કાર વાસ્તવિક અનુભવના અર્હિં કહ્યા તે સ્થળકાળની મહારી નોંધપોથીમાંથી ઉતારા આપ્યાથી સમગ્ર ભાન થશે એમ ધારી તે આપું છું:—

“પાલગઢ# તા. ૧૫-૧૨-૦૮ મંગળવાર.

આજ સ્થવારે પાલગઢના કિલ્લા ઉપર ચઢીને ડુંગરની પેલીપાર તકાતીની જમીનો તપાસવાની હતી તે માટે હું ગયો. ચઢાવ એકાદ ઠેકાણે લપસણો છે. બાકી કંઈ નથી. પેલી મર ઉતરવાનું બહુ જ વિષમ ક્રેટલેક ઠેકાણે છે.

*

*

*

સ્થવારે પૂણાપાંચે ઊપડ્યો હતો, ચન્દ્ર હતો-વદ ૬-૭ મનો, કિલ્લા નીચે ઝાડોનો ભાગ હતો તે શિવાય અજવાળું હતું. કિલ્લાની પર્વતમાળની ટોચ ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે ૬ વાગ્યા, પેલી મર ઉતરવાનું લપસણું હતું તેથી સૂર્યનું અજવાળું ઘટ હતું. તેથી અહિં ક્ષણિક થોમનું પડ્યું.”

(અહિં લાંબી ખુરશી—મજૂરોએ ઊંચકીને લઈ જવાની sedan chair જેવી—માં હું પડ્યો પડ્યો ઊંચે જોતો હતો.)

“ આ જગા અદ્ભુત હતી; એ બાબૂ પર્વતનાં શિખર—એક ઉપર પાલગઢનો કિલ્લો; બેની વચમાં—જ્યાં હું હતો ત્યાં—લાંબી તળાવની પાલ્લ જેટલી જ પહોળી અને આશરે બસે કદમ લાંબી પર્વતની ટોચની ધાર; એ બાબૂ નીચે શીધી, ઢળતી કરાડો, ઉપર ચન્દ્ર ખરેખર માથા ઉપર હતો; આકાશમાં તારા હેમનું નિત્યકર્મ—પ્રકાશ રેડ્યે જવાનું—કરતા હતા. અને અત્યાર સૂધી હું સોધતો હતો તે—પૂર્વમાં—પ્રભાતના તારાજડિત આકાશની રાશ્મી, શુક્રતારા, હતી. શું હેનું પ્રયત્ન તેજ હતું! ચન્દ્ર અને શુક્રનું તેજ, નીચેની પર્વતમાળાઓ ગૂંચ-વાયલી પડેલી, માંહિં ધ્રુમસ આછું પથરાયલું, બધી ખીણોમાં—સર્વત્ર વિલક્ષણ શાન્તિમાં રહેલી સૃષ્ટિમાં—છવાયું હતું. અને આ ઉત્તર સ્થાન-માં રહેલો હું પણ જાણે આ આકાશના તારામંડળનો જ એક હોઉં, એ જગતનો એક અંશ હોઉં, એમ લાગતું હતું. ”

* રત્નાગિરિ જિલ્લાનું સહ્યાદ્રિના પર્વતપાદ નીચેનું એક ગામ.

શ્લોક ૮ ચરણ ૪.

સારી દધ—સરાવી (ખશેડી) દધને; દૂર કરી દધને; ‘સર’નું
પ્રેરક ‘સાર.’

શ્લોક ૧૬-૩૨

શુકતારા અને ઉષા એ સૌન્દર્યની મૂર્તિઓના પરમાણુ શૂન્યમાં
ગયા પછી, કવિના આત્માને પરમ પુરુષ દિવ્ય પાંજરામાં પૂરેછે.
(શ્લોક ૧૮), તે પાંજરું સૂક્ષ્મ અથવા ત્રિહૂગ દેહને સ્થાને છે.
(શ્લોક ૧૯). અન્તે દિવ્ય ધામમાં સ્થિર ભાવનાઓનો પરિચિત
સંપર્ક થતા રહેલાં આ પાંજરામાંથી પણ આત્મા છૂટો થઈ (શ્લોક
૨૫), ભોગાયતનની અપેક્ષા વિના જ, છતાં કેવળ આધ્યાત્મિક પણ
વ્યક્ત સ્વરૂપે, રહેલો બતાવ્યોછે. પૂર્વે વેરાઈ ગયેલી ભાવનાઓના પર-
માણુમાંથી પાછી એ જ ભાવનાઓ, પણ સત્ય રૂપે, ઘડાઈને ઉપસ્થિત
થયેલી આલેખીછે (શ્લોક ૨૧-૨૪; શ્લોક ૩૧-૩૨); તે આત્માને
એ અતિપૂર્ણ શુદ્ધ સ્થિતિમાં અનુભવગોચર થાયછે (શ્લોક ૨૬-૨૯).

શ્લોક ૧૧ ઉત્તરાર્ધ:—કલ્પના કરતાં વધારે તીવ્ર સંવેદનથી
આત્મા તારાગણોના અપ્રાપ્ય લોકમાં પણ ક્રમણ કરીને ફરી વળ્યો
એમ તાત્પર્ય છે.

શ્લોક ૧૪, ચરણ ૩.

પર્વતટોચ ઉપર રહી તીવ્રસંવેદનબળે તારામંડળમાં ફરી વળીને
પણ શુકતારાને અડકવા જતાં આણુરેણુ હઝાર કડકા થઈ શુકતારા
હિન્નભિન્ન થઈ; તે સાથે જ ઉચ્ચ ઉર્જાનની અશક્તિ થઈ. પણ
વળી ઉપાને જોતાં, ત્હેની પાસે રહ્યાંયવાના સાધન તરીકે ધનશકલ
(વાદળાનો કડકો) વાપર્યો. તે ઉષા પણ પીગળી ગઈ, પછી અધઃ-
પતન થવાને બદલે આત્મા ગગનો વટાવી ઊડ્યો. (શ્લોક ૧૬-૧૭).

શ્લોક ૧૯, ચરણ ૩. સ્થૂણદેહરૂપી પાંજરું આધ્યાત્મિક સંવેદન-
વાળા આત્માને બંધનરૂપ લાગે; પણ આ ત્રિહૂગદેહનું પાંજરું હેતું

સૂક્ષ્મ હતું, શશિકિરણોના શળિયા હેવા અલક્ષ્ય હતા,—કે એ પાંજરું બન્ધનરૂપ નહોતું લાગતું.

શ્લોક ૨૨, ચરણ ૧.

તારામંડળોની રાણી—શુકતારા.

ચરણ ૨. દ્વિત્વ સખિયો—બીજી તારા સખીઓ; બીજા તારા.

શ્લોક ૨૩-૨૪. અણુદીકા દર્પણમાં પોતાનું સૌન્દર્ય જોઈ પોતે જ પોતાના ઉપર મોહી રહેતી (શ્લોક ૨૩ ઉત્તરાર્ધ). પોતાના અ-સાધારણ સૌન્દર્યનું પોતાને બાન હોય હેવી સુન્દરીના મુખ ઉપરની બાવચ્છાયાનું આ ઉત્પ્રેક્ષાગર્ભ વર્ણન છે. વગર દર્પણે પોતાનું મુખ જોતી હોય એમ મક્કલા મક્કલા કરે; એમ લટકા કરે, જાણે બધું જગત્ હેના સૌન્દર્ય ઉપર મોહી જતું હોય. હાવી આત્મમાનમાં લીન થયેલી સ્ત્રીઓની જોડે સરખામણી અહિં કરી છે. એક દક્ષણી નાટકમંડળીમાં સ્ત્રીનો વેશ લેનાર એક નટ આ પ્રકારના હાવભાવ અને મુખચર્યાવાળો મહેં જોયેલો છે.

શ્લોક ૨૯, ચરણ ૧. કૃષ્ણ ગોપીઓમાં પ્રત્યેક એ ગોપી વચ્ચે એક કૃષ્ણ એમ અહુતા કરીને રાસ રમ્યાની કથા છે તે ઉપરથી આ કલ્પના મૂકાઈ છે.

મૃત્યુને પ્રાર્થના. પૃષ્ઠ ૩૪.

સૌ. સરોજિની નાયકુત The Golden Threshold
નામના કાવ્યસંગ્રહમાંના નીચેના કાવ્યનું આ ભાષાન્તર છે:—

Tarry a while, O Death, I cannot die
With all my blossoming hopes unharvested,
My joys ungarnered, all my songs unsung,
And all my tears unshed.

ભાષાન્તરમાં કેટલીક છટ લીધેલી છે તે આ જોડે સરખાવવાથી

જણાઈ આવશે, ઉદાહરણ—પ્રથમ શ્લોકનું ૪ થું ચરણ ગાંઠયનું ઉમેરેલું છે; અને ૨ ના શ્લોકના ૪ થા ચરણમાં સમાહારરૂપે આરંભના ચરણનું પુનરાવર્તન છે.

મરણનો ભય. પૃષ્ઠ ૩૫-૩૬

“ Terror of Death ” એ નામ આપીને Palgrave ના Golden Treasury નામના સંગ્રહમાં કીટ્સ (Keats)- નું એક sonnet છે* હેતું આ ભાષાન્તર છે. એ ‘ સોનેટ ’ નીચે ઉતારું છું:—

When I have fears that I may cease to be
Before my pen has gleaned my teeming brain,
Before high-piled books in charact'ry
Hold like rich garners the full-ripened grain;
When I behold, upon the night's starr'd face,
Huge cloudy symbols of a high romance,
And think that I may never live to trace
Their shadows, with the magic hand of chance;
And when I feel, fair creature of an hour !
That I shall never look upon thee more,
Never have relish in the faery power
Of unreflecting love,—then on the shore
Of the wide world I stand alone, and think
Till Love and Fame to nothingness do sink.

કડી ૨ પંક્તિ ૧—મૂળમાં romance શબ્દ છે હેતો ભાવાર્થ અર્થે ‘ગાન’ શબ્દમાં પૂરો ઊતારી સકાતો નથી. આપણી ભાષામાં જ romance શબ્દનો એક સુશ્રિષ્ટ શબ્દ જડવો કઠણ છે. કેમ

* Book IV, CCXLIII.

આ ઠેકાણે સુધારો સારો કરે તો સ્વીકારવાને તૈયાર છું.*

પંક્તિ ૫—અદ્ભુત કવિત ગદ્ય—Magic hand of chance
નું આ સારરૂપ ભાષાન્તર છે. કવિતાની પ્રેરણાને chance (અણુ-
ધાર્યા બનાવ) નું નામ કવિએ આપ્યું છે તે એ માટે જ કે કવિત્વની
પ્રેરણા કવિની ઇચ્છાને વશ નથી, આવી જાય ત્હારે આવી જાય.
માટે ‘અદ્ભુત’ શબ્દ યોજ્યો છે.

પંક્તિ ૭—પીંછી—મૂળમાં આ શબ્દને પ્રતિરૂપ શબ્દ નથી.
કવિની તો લેખની જોઈએ પરંતુ ચિત્રકળાના સાધનનો રૂપકદ્વારા ઉપ-
યોગ અહિં કર્યો છે; trace શબ્દ ચિત્રકળાનો છે તેથી ખાસ.

કડી ૩ પંક્તિ ૫—અનન્ય લયનો સાર—

આ ‘પ્રેમ’ નું વિશેષણવચન છે. મૂળમાં આ મતઙ્ગનું વચન
છૂંદું નથી. પરંતુ unreflecting (રમતો તજી સર્વ વિચાર) એ
અર્થમાંથી—એ વિચારનું નિદાન—પ્રેમી યુગલની અનન્યસીનતા તે
ઉપરથી—આ વિચાર વિકસાવ્યો છે. પ્રેમપાત્ર શિવાય અન્ય કોઈનું ભાન
ના રૂંદે હંવા લય (તલ્લીનતા-હૃદય, આત્માની પરસ્પરમાં દૂરવાની
સ્થિતિ) નો સારરૂપ—પ્રેમ. પ્રેમનું તત્ત્વસ્વરૂપ આ અનન્યલય. આમ
ભાવાર્થ છે.

પંક્તિ ૭—મોહની માયા—faery power નો ચરિતાર્થ આ
શબ્દોમાં મૂક્યો છે; faery શબ્દનું યથાર્થ ભાષાન્તર થવું ટકણુ છે.

કડી ૪—પ્રેમ અને કીર્તિ ઉભય ગન્ભીર શૂન્યમાં (નાસ્તિપણામાં
વિનાશમાં, શૂન્યકારમાં) દૂખી જતાં હું દેખું છું;—આમ અનવય છે.

* જ્ઞાનવાલ સંજ્ઞાધારીની વિવર્તલીલા નામની લેખમાળામાં Romance
શબ્દ માટે એક સ્થળે ‘રસિક ઉદાત્તભાવના’ શબ્દો યોજ્યા છે (‘વસન્ત’
જ્યેષ્ઠ ૧૯૭૭, પૃષ્ઠ ૧૭૧, વિ. લી. ૮ મી); બીજે સ્થળે કીટ્સના આ
કાવ્યના ભાષાન્તરમાંથી ઊતારો આપતાં ‘અનુપમ કો ગાન’ ને સ્થળે
‘અદ્ભુત અનુપમ ઉદાન’ એમ યોજના કરી છે. (વસન્ત, માર્ગશીર્ષ
૧૯૭૮, પૃષ્ઠ ૪૦૬, વિ. લી. ૧૦ મી).

મૃત્યુનું મરણ. ૫૪ ૩૬-૩૭

Marie Corelli (મારી કોરેલી) નું છેલ્લું નોવેલ, નામે Life Everlasting, વાંચ્યા પછી એક મિત્રે કરેલી સૂચનાથી આ કાવ્ય પ્રેરાયલુંછે. એ મિત્રે ‘ મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ ’ એ ધ્રુવપદ સૂચવ્યું અને કહ્યું કે એ બીજા લઈને કાવ્ય રચાય તો ઠીક. થોડા દિવસ પછી મહાબળેશ્વરના પ્રેરણાજનક સ્થાનમાં આ કાવ્ય તરત રચાયું.

આ કાવ્ય વિશે દક્ષિણમાં એક મિત્રની સુશિક્ષિત પુત્રી જોડે વાત કરતાં મ્હને હેણે નીચેનો તુકારામનો અભંગ બતાવ્યો;—

મરણ માઈ મરોન ગેલેં । મજ કેલેં અમર ॥ ૧ ॥

ઠાવ પુસિલેં બુડ પુસિલેં । વોસ વોસલેં દેહભાવા ॥ ૨ ॥

આલા હોતા ગેલા પૂર । ધરિલા ધીર જીવનીં ॥ ૩ ॥

તુકા મ્હણે બુનાદીચેં । જાલેં સાચેં ડજવણેં ॥ ૪ ॥

(તુકારામાચી ગાથા, ભાગ ૨, અભંગ ૩૫૮૦)

આ અભંગની પ્રથમ પંક્તિમાં મૃત્યુના મરણની કલ્પના છે તે અહિં સરખાવવા લાયક છે.

તમેવ વિદિત્વા અતિમૃત્યુમેતિ । શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ, ૩.

“ તુને (= બ્રહ્મને) જાણ્યા (પછી) મૃત્યુની પાર જાયછે,

આ સંબંધમાં ‘ રમરણસંહિતા. ’ ની પ્રો. આણંદશંકરની ટીકામાં ટાંકેલાં વચનો જુવો; (૫૪ ૬૮, ૬૯, ૭૦).

કડી ૧—૨. ૩-૪.

પહેલી કડી અને બીજી વચ્ચે, તેમ જ ત્રીજી અને ચોથી વચ્ચે, અંદર જણાવેલા પદાર્થોનો ઉપમાન અને ઉપમેયનો સંબંધ કંઈક ગૂઢ રીતે વ્યૂત્પન્ન છે. બોમમાં ચઢેલી ઉષા અને માતાના બોળામાં રહેલું બાળક, એ વચ્ચે સામ્ય છે; તેમ જ સિન્ધુના ઉર ઉપર સૂતેલી સન્ધ્યા અને પ્રેમીયુગલ એ વચ્ચે સામ્ય છે. આ રીતે ઉપમાના પ્રદેશ-માં જ ઉદ્દેશ અટકતો નથી; પરંતુ મૃત્યુનો પ્રભાવ જડ ચેતન સર્વની ઉપર છે એ દર્શાવવા બંને જગત્માંથી પદાર્થો લીધાછે,—ઉષા, શિશુ, સન્ધ્યા, પ્રેમી માનવ.

કડી ૪, પંક્તિ ૧.

અવિચારમાં—ભૂતભાવિના વિચાર ભૂલી જઈને માત્ર વર્તમાનમાં જ સુખ માનીને; purereflecting એ શબ્દ પાછલા કાલ્યના મૂળમાં છે અને જેનો ભાવાર્થ “ રમતો તણું સર્વ વિચાર ” એ વાક્યથી પ્રગટ કર્યો છે તે ભાવ અહિં છે.

પ્રથમ ૧ થી ૫ કડીમાં મૃત્યુની દુર્જયતા બતાવનારા વિચારો છે. પછી કડી ૬ થી ૧૧ માં હેનો ઉત્તર આપી મૃત્યુને જ મારી નાંખ્યું છે.

શ્લોક ૬-૭

“તિમિરે જનમ્યું તિમિર જતાં ક્ષણ—ધ.”—અજ્ઞાનરૂપી અન્ધ-કાર જઈ જ્ઞાન પ્રગટતાં મૃત્યુ નાશ પામે; ભયથી અન્ધકારમાં જેમ ન્હાનાં છોકરાં બાથોડ જુવે છે તેમ માણસો વ્યર્થ ભયથી અજ્ઞાનના અન્ધકારમાં મૃત્યુની ભયાનક મૂર્તિ ચીતરે છે; પણ જ્ઞાનની તલવાર અડકતાં વાંત (મારવાની જરૂર જ નહિ, અડકતાં વાંત) જ એ બાથોડની મૂર્તિ ઊડી જાય છે, મૃત્યુ મરી જાય છે.

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥

(ગીતા, અધ્યાય ૪, શ્લોક ૪૨.)

આ વચનમાં અજ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંશયને જ્ઞાનની અસિ-નસવાર પડે છેદવાનું કહ્યું છે, તે સંશયને બદલે મૃત્યુ (સંશયથી જ ઉત્પન્ન થયેલા) મૃત્યુને લાગૂ પાડતાં આ કડીઓના અર્થ ઉપર વિ-શેષ પ્રકાશ પડશે. આ કડીઓ રચ્યા પછી આ શ્લોક જોયો એ સ્વીકારવું જોઈએ.

કડી ૭, પંક્તિ ૧.

વ્યર્થ ભયે રચ્યો મૂર્તિ ભયાનક —

Cf :

Death is neither friend nor foe,

'Tis but a sound, and nothing more;

× × × ×

A spectre whcih dull fear hath wrought. ”

(From a poem entitled “The Great Delusion,” by Dr. Stuart Close, “The Homeopathic Recorder ” of April 1927).

કડી ૮ પંક્તિ ૨.

માયાદેહ—ખરો દેહ નહિં પણ illusion, ખોટી માયામળની રચનાથી રચાયેલો દેહ; બ્રમણથી રચાયેલો દેહ.

કડી ૯-૧૧.

માનવનું જીવન તે અમરપણાથી ભિન્ન છે જ નહિં; અમરપણું એ વ્યાપક સ્વરૂપ છે, તેમાં આ દુનિયાનું જીવન તે એક ખેટરૂપ છે, અને હેને પરજીવન સાથે જોડનાર મૃત્યુ છે, તે માત્ર અવસ્થાન્તર જ છે. જીવનનું આ તત્ત્વ જોયાને લીધે અમરપણું પ્રગટ થાયજે; એટલે મૃત્યુ વસ્તુ લુપ્ત થાયછે. આમ જીવનરૂપી જ્યોતિની રેલ સર્વત્ર વ્યાપેલી દિવ્ય નયનથી જોતાં વાંત મૃત્યુ લુપ્ત જ થાયજે.

કડી ૧૧.

જગોજગ—દરેક જગાએ; કામકામ. અથવા અસંખ્ય, સર્વ જગતોમાં, બ્રહ્માણ્ડમાં.

વિદ્યુરનું માયાદર્શન—૫૯ ૩૭-૩૮

ઈ. સ. ૧૮૯૬ ના પછીના શુભારમાં ‘અપહૃત કુમુદ’ નામની વાર્તા પ્રગટ થઈ હતી; તેના કર્તાએ તેમાં ખોતાની મૃત પત્નીને માટે અર્પણકાવ્ય રચી આપવાની માગણી મૂકને કરી હતી. આમ કૃત્રિમ રીતે ભ્રમિ ઉત્પન્ન થવાની અશક્યતા લાગવાથી મૂંઝવાર વારંવાર ના કહી; અને એ વાત મનમાંથી કાઢી નાંખી. પછી કેટલેક મહિને એકાએક એ સ્થિતિની કલ્પના મનમાં જોરથી સ્ફુરી આવતાં સમભાવની વૃત્તિ પ્રગટ થઈ અને એ સ્થિતિમાં આ કાવ્ય રચાયું. તે ‘અપહૃત કુમુદ’માં અર્પણ તરીકે પ્રગટ થયુંછે. આ સ્થિતિને પરિણામે આ કાવ્યમાં ગુણ-દોષનો પ્રવેશ થયો હોય તો, નવાઈ નહિં.

કડી ૨ પંક્તિ ૨-૩. કોઈ નાહો;-મૃત્યુ તે આ-કોઈ.

કડી ૩ પંક્તિ ૧. ઓ-આ સંબોધન શબ્દ નથી; પણ દુઃખો-
દૃગાર દર્શાવનાર શબ્દ છે.

કડી ૪ પંક્તિ ૧. સન્ધ્યાકાળનાં સુવર્ણમય વાદળાંવાળું આકાશ-
તે સન્ધ્યાનું સુવર્ણમન્દિર.

ત્યાં પોતાની મૃત પત્નીનું સ્વરૂપ ભાવપૂર્ણ કલ્પનાત્મકે જુવેછે,
તેથી એ માયાદર્શન.

પંક્તિ ૨-૩. જોતાં વાંત પ્રથમ તો એ માનવદેહમાં હતી તે
નથી તેથી ‘એહ નહિ’-એમ ભાસ થાયછે; પરંતુ તરત જ ઓળ-
ખાયછે તેથી ‘પણ એહ ગેહલક્ષ્મી મુજ પૂર્વે’-મ્હારી પૂર્વ સમયની
ગૃહલક્ષ્મી એ જ એમ જ્ઞાન થાયછે.

કડી ૬ પંક્તિ ૧. મરણ પછી આ જીવનમાં તો ફરી સમાગમ
નહિ જ એ નિરાશા, પરંતુ પરકાળમાં મળવાની આશાની સેર હેમાં
વહતી તેથી દિવ્ય નિરાશા.

અગ્નિહોત્ર—પૃષ્ઠ ૩૮-૩૯.

આ કાવ્ય વર્ષમાંડયને પ્રસંગે ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં તે નિમિત્તે ભેટ
તરીકે લખી મોકલ્યું હતું.

હમણાં ટેનિસનના In Memoriam માંની નીચેની પંક્તિયો
જોતાં એમ ફાળુભર થાયછે કે આ કાવ્યના મથાળા તરીકે એ મૂકી
હોત તો ઠીક:—

“I long to prove

No lapse of moons can canker Love,

Whatever fickle tongues may say.”

(xxvi—st. 1.)

પણ આ પંક્તિયોમાંના વિચારનું સરખાપણું માત્ર—‘લવે વિશ્વે
લોકો પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો’ એ ભાવ જોડે સાહજિક છે, અને
કાવ્યનું તે મુખ્ય હાર્દ નથી. મુખ્ય હાર્દ તો “અગ્નિહોત્ર”ની કલ્પના

કાવ્યના ઉત્તરાર્ધમાં છે તે જ છે. તેથી કાવ્યને મથાળે ટેનિસનની પંક્તિયો ના મૂકતાં અહિં પ્રથમ શ્લોકના પૂર્વાર્ધની સાથે વિચારસામ્ય નોંધવું જ બસ ગણું છું.

શ્લોક ૨. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયે અગ્નિ પ્રગટતા પહેલાં જે ભૌતિક સ્થિતિ હતી તે સાથે પ્રેમની સ્વર્ગીય દ્રંશ વિનાની માનવહૃદયની સ્થિતિની સરખામણી આ શ્લોકમાં રહેલા રૂપકમાં ઉદ્દિષ્ટ છે.

શ્લોક ૩-ચરણ ૩. સંકારી મૃદુ કરવડે=અગ્નિને હાથવડે સંકારવામાં મૃદુતા હોય તો હોલાઈ ના જાય; આ પ્રેમને સંકારવામાં પણ હેને વૃદ્ધિંગત કરવા માટે મૃદુ હૃદયભાવની અપેક્ષા છે.

શ્લોક ૪-૫ અગ્નિહોત્રીનો અગ્નિ સતત રાખવાનો, નિત્ય યજ્ઞન કરીને હવિષ્ય હોમવાનો, ધર્મ છે, અને ત્વેમાં હેની પત્ની પણ સહાય-ભૂત હોયછે. એ પૂજ્ય અગ્નિ કરતાં પણ આ પ્રેમરૂપી અગ્નિનું યજ્ઞન વધારે મહત્વવાળું છે માટે “અપૂર્વ એ આપણુ અગ્નિહોત્રી.”

અગ્નિહોત્ર એ પ્રકારનાં છે; કામ્ય અને નિત્ય; કામ્ય અગ્નિહોત્ર અમુક ક્ષણ માટે અને અમુક મુદત માટે જ હોયછે, નિત્ય અગ્નિ-હોત્ર જીવનપર્યંતનું છે. આ કાવ્યમાંનું અગ્નિહોત્ર નિત્ય અગ્નિહોત્ર કરતાં પણ વધારે કાળનું છે; કેમકે, જીવનાન્ત થયા પછી પરકાળમાં પણ એ પ્રેમના અગ્નિની પૂજા કરાશે એમ મને રથ ખતાવ્યોછે.

અગ્નિહોત્રીના અવસાન પછી એ જ ગાર્હપત્ય અગ્નિ વડે અન્ય સંસ્કાર થાયછે; આમ આ જીવનમાં જ લૌકિક અગ્નિહોત્રનું નિયંત્રણ છે; પરંતુ, આ અપૂર્વ અગ્નિહોત્રનું અલૌકિક સ્વરૂપ હેતું છે કે—

ચાલ્યાં જશું જીવનપાર ક્ષેમે,

પૂજશું ત્વંદાં એ સખિ ! અગ્નિ પ્રેમે.

શ્લોક ૫-ચરણ ૨. હવિષ્ય—અગ્નિમાં હોમવાના પદાર્થ; પ્રેમના અગ્નિને અંગે પરસ્પર સુખાર્થે પોતાનાં ગૌણ બનવેલાં સુખ ઇત્યાદિ હવિષ્ય, બલિ.

ચરણ ૪. ત્વંદાં-પરજીવનમાં.

તદ્ગુણ—૫૪ ૩૬-૪૨.

આ કાવ્યનું પૂર્ણ હાર્દ પ્રગટ થવા માટે અપરહંત, નિર્વાણ, ઇન્દ્રિયાનાં ઐશ્વર્યને શાં શાં સ્વરૂપ છે તેના વિવેચનની કાંઈક અપેક્ષા રહે છે. માટે એ મતના તત્ત્વજ્ઞાનમાં થોડુંક ઊંડરવું પડશે.

ઐશ્વર્યને મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ પાંચ સ્કન્ધ (સંઘા) વડે બંધાયેલું છે:—

(૧) રૂપ:—ભૌતિક શરીર, આકાર;

(૨) વેદના:—એટલે sensation;

(૩) સંજ્ઞા (સજ્ઞા):—એટલે Perception;

(૪) સંસ્કાર (સંસ્કારો):—એટલે Discrimination;

અને (૫) વિજ્ઞાન (વિજ્ઞાણ):—એટલે Consciousness.

રૂપ તે શરીરના ભૌતિક અંશ તથા ગુણનો સમુચ્ચય છે; અને વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તે ચાર માનસિક સ્કન્ધનો ગણ છે અને તેને 'નામ' એ સંજ્ઞા છે; અને મળી 'નામરૂપ' એમ સંજ્ઞાથી મનુષ્યનું વ્યક્તિરૂપ દર્શાવાય છે.

આ પાંચ સ્કન્ધ શિવાય મનુષ્યમાં બીજું કંઈ સ્વરૂપસાધક તત્ત્વ નથી એમ મનાય છે. હવે મનુષ્યને પુનર્જન્મ લેવાનો સિદ્ધાન્ત તો ઐશ્વર્યને સ્વીકાર્યો છે; તો માત્ર આ સ્કન્ધમય મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ મરણ પછી પાછું શી રીતે ઉત્પન્ન થાય એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. મરણની સાથે પાંચે સ્કન્ધનો વિનાશ જ થાય છે, તો નવું નામરૂપ શી રીતે બંધાય છે? આ માટે ઐશ્વર્યનાં કર્મનું તત્ત્વ સ્વીકારાયું છે. કર્મમાં* સારાં, નહારાં, તેમ જ બંનેમાંથી એકે નહિં હેવાં નાન્યતર-

* સુકલં સુક્લવિપાકં (શુક્લં શુક્લવિપાકં)—સારાં કર્મ, સારાં ફળ આપનારાં; કણ્ઠં કણ્ઠવિપાકં (કૃષ્ણં કૃષ્ણવિપાકં) નહારાં કર્મ, નહારાં ફળ આપનારાં; અને અકણ્ઠં અસુકલં અકણ્ઠસુક્લવિપાકં (અકૃષ્ણં અશુક્લં અકૃષ્ણશુક્લવિપાકં) નહારાં નહિં તેમ સારાં પણ નહિં, અને કશાં ફળ (નહારાં કે સારાં ફળ) ન આપનારાં કર્મ; એમ ત્રણ વિભાગ બતાવ્યા છે.

રૂપનાં કર્મનો સંગ્રહ થાયછે. મનુષ્યના જન્મમરણની પરંપરા તે કાય-
કરણની શૃંખલા છે—એ અવશ્યભાવિતાવાળી શૃંખલામાં એક
અંકોડો ઉપાદાન છે; ઉપાદાન એટલે જીવનને વળગી રહેવાની
વાસના; તળંદા (તૃષ્ણા)—જીવનની તૃષ્ણા—થી ઉપાદાન ઉત્પન્ન થાય-
છે અને ઉપાદાનથી જન્મપરંપરા (મવ) બંધાયછે. આ ઉપાદાનને
સાધનરૂપ લઈને કર્મ માનવના પુનર્જન્મનું સ્થાયી કારણ બનેછે; અર્થાત્
મરણ વખતે સ્કન્ધ બંધા વિનાશ પામેછે, પરંતુ મનુષ્યના કર્મના
પ્રભાવથી તત્કાળ જ નવા સ્કન્ધ બંધાયછે અને નવું જીવન ચાલેછે;
નવા બંધાયલા સ્કન્ધ અને પૂર્વજન્મના સ્કન્ધ જુદા જુદા હોવા
છતાં બંનેને સાંકળનારા કર્મવડે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ એનું એ જ છે એમ
એકતા સચવાયછે.

આમ સ્થિતિ છે, તો એ કર્મનો જ નાશ થાય, તો પછી પુન-
ર્જન્મનો સંભવ જ તૂટે. આ કર્મનાશ અને તે દ્વારા નિર્વાણસિદ્ધિ એ
બૌદ્ધમતે પરમ લક્ષ્ય છે. આ સિદ્ધિ માટે માર્ગ (મગ્ગો) ચારક્રમનો
(અથવા પેટા-વિભાગ લેતાં આઠ ક્રમનો) કહ્યોછે.

(૧) સોતાપત્તિમગ્ગો—(સ્રોતસ્+આપત્તિ=પ્રવાહમાં પડવું);
એ માર્ગમાં પડેલો તે સોતાપન્ન એટલે સ્રોતમાં પડેલો; વિશુદ્ધિના
પ્રથમ ક્રમમાં પડેલો;

(૨) સકદાગામિમગ્ગો (સકૃત્=એક વાર, આગામિન્=આવનાર);
આ માર્ગમાં પડેલો માણસ મર્ત્યલોકમાં એકવાર જ પુનર્જન્મ
લેછે, તેથી સકદાગામી;

(૩) અનાગામિમગ્ગો (અનાગામિમાર્ગઃ)—આ માર્ગમાં પડેલો
માણસ ફરીથી મર્ત્યલોકમાં જન્મ લેવાનો નહિ, માત્ર એકવાર
અક્ષયલોકમાં જન્મ લેવાનો અને ત્યાંથી નિર્વાણ મેળવવાનો;

(૪) અરહત્તમગ્ગો (અર્હત્ત્વમાર્ગઃ)—અર્હત્પણું મેળવવાનો માર્ગ;
અરહા—અરહન્તો—એટલે યોગ્યતાવાળો, નિર્વાણની યોગ્યતાવાળો.

આ પ્રત્યેક માર્ગના બળને ક્રમવિભાગ છે—(૧) મરગો-માર્ગ, અને (૨) ફલ-ફળ-સિદ્ધિ. પ્રથમના માર્ગમાં પ્રવેશની સ્થિતિ, બીજામાં તે માર્ગના ફળની સિદ્ધિની સ્થિતિ-એમ બેદ છે. આ માર્ગોમાં પ્રવેશ જ ના કરેલા માણસોને પુથુજ્જન (પૃથગ્જન=સામાન્ય જન, અજ્ઞાન જન) કહે છે.

માણસને જીવનતૃણાથી જીવન સાથે જોડનારી વાસનાઓનું નામ સંયોજન (=મન્ધન) છે. એ સંયોજનોનો ત્યાગ થવા માટે માર્ગના ચાર ક્રમમાં થઈને આખરે નિર્વાણસિદ્ધિ મેળવાય છે. સક-દાગામી માણસે અત્તવાદો (= આત્મવાદઃ) અહંતા, વિચિ-કિચ્છા (વિચિકિત્સા) સંશય, અને સોલઠ્ઠવતપરામાસો (શીલ-વ્રતપરામર્શઃ) કર્મક્રાણ્ડનો દમ્ભ-એ તણુનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, અને રાગ, દેસ, મોહ (રાગ દ્વેષ, મોહ) એ તણુ વિકારોને પોતાનામાંથી બહુધા લુપ્ત કર્યા હોય છે.

એ રીતે ક્રમે ક્રમે દરેક માર્ગમાં વિશુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ થાય છે; અને અને અરહત્ત માર્ગમાં પેડા પછી પૂર્ણ વિશુદ્ધિ મળે છે; અરહત્ત-માર્ગસ્થનામાં આરમ્ભ થાય છે અને અરહત્તસ્થનામાંથી સર્વ વિકારો લુપ્ત થાય છે (લોતરાગ એ બને છે). એ નિર્વાણ પામેલો ગણાય છે. એ સ્થિતિ ઉપાદિસેસ નિઠ્ઠવાન (ઉપાદિ=પાંચ સ્કન્ધ) સર્વ સ્કન્ધ હજી રહ્યા છે એ નિર્વાણની સ્થિતિ; અને એ મરણ પામે ત્યારે હેનું અસ્તિત્વ લુપ્ત થાય છે; કર્મનો નાશ થવાથી ફરી જન્મ થતો નથી; તૃણા અને જીવનને ઉત્પન્ન કરનારા સર્વ વિકારો સાથે જોડાયેલું કર્મ જ લુપ્ત થાય છે એટલે પુનર્જન્મ નહિ, અને માનવ તે સ્કન્ધનો જ સમુચ્ચ એટલે સ્કન્ધ લુપ્ત થયા એટલે ફરી જન્મ નહિ, એટલું જ નહિ પણ અસ્તિત્વ જ નહિ; આ શૂન્યરૂપ નિર્વાણનું નામ—સ્કન્ધપરિનિઠ્ઠવાન (સ્કન્ધપરિનિર્વાણ) અથવા અનુપાદિસેસ-નિઠ્ઠવાન (અનુપાદિશેષનિર્વાણ), સ્કન્ધ અવશિષ્ટ ન રહેનારું નિર્વાણ.

નિર્વાણની ભાવના વિશે બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તમાં આમ બે ક્રમ છે; તેથી એ શબ્દના અર્થ વિશે અને એ ભાવના વિશે યૂરોપીય પંડિતો-માં (બૌદ્ધમતના અભ્યાસી પંડિતોમાં) મતભેદ થયેલો ચાલ્યો આવ્યો-છે. એક મત નિર્વાણ એટલે શૂન્યમાં વિધીનતા, અસ્તિત્વનો નિવાન્ત નાશ-એ અર્થ લેછે; બીજો મત નિર્વાણ એટલે સર્વ વિકાર, તૃષ્ણા ઇત્યાદિનો નાશ થઈ કેવળ શાન્ત, સમાહિત, અવસ્થા-એ અર્થ લેછે; ઉપરના વિવેકથી બંને અર્થની સ્થાનવ્યવસ્થા સમજાય એમ છે. Rhys Davids આ બંને અર્થ સ્વીકારેછે, પણ એકને નિર્વાણ કહેછે ને બીજાને પરિનિર્વાણ કહેછે; Childersનો મત ઉપરના ભેદ તરફ દૃઢ જણાયછે, અને Max Muller ના મતમાં બિનતા શી હતી તે એઓ બતાવેછે. (Max Muller-નિર્વાણનો શૂન્યકારનો અર્થ છે જ નહિ, છે તો પાછળના ગ્રંથોમાં જ છે-એમ માનેછે). પરંતુ આ મતયુદ્ધ સાથે આપણે સંબંધ નથી. આ કાવ્યમાં તો નિર્વાણ નો અર્થ મરણની પૂર્વે જ મેળવેલી વિકારનાશ તથા અલૌકિક શાન્તિની સ્થિતિનો જ લીધોછે.

આ નિર્વાણુદ્દેશાનું અલૌકિક શાન્તિનું સ્વરૂપ આલેખવાનો હેતુ આ તદ્દગુણ કાવ્યનો છે. બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તમાં ધ્યાન (જ્ઞાન) અને સમાધિ એ શબ્દોના અર્થ વિશેષ રૂપના છે. સમાધિ અને ધ્યાન એ બે એક જ છે એમ કેટલીક વાર ભ્રમ થાયછે. પરંતુ સમાધિ એ અલૌકિક શાન્તિ છે, અને અરહન્તનું વિશેષ લક્ષણુ છે; ધ્યાન કરતાં વધારે અર્થ સમાધિનો છે, ધ્યાન સાંધવા માટે સમાધિની શાન્તિ એ આવશ્યક પ્રાથમિક સ્થિતિ છે; તેમ જ ધ્યાનની સાથે પણ એ સ્થિતિ ચાલુ રહી, અરહન્તનો સ્થાયી ગુણ સમાધિ છે. ધ્યાનની ઉચ્ચ કક્ષામાં આ શાન્તિ તે નિવિકલ્પ સમાધિનું રૂપ લઈ બાહ્યભાન-રહિત અવસ્થાનું રૂપ લેછે, અથવા તો, અરહન્તને વિશે બનેછે તેમ, પૃથગ્જનને અસર કરનારા રાગદ્વેષાદિક વિકારો ઉપર પ્રભુત્વ અને સર્વ વિકારોના ઉચ્છેદનું રૂપ લેછે.

આ નિર્વાણની સમાધિદશાની શાન્તિમાં કદી પણ ભંગ થાય ખરો ? એ દશાના વિરોધી નહિં તો એ દશાથી ભિન્ન જણાતા વિલેપ-કારી અનાવોથી અરહન્તની નિર્વાણશાન્તિમાં વિકૃતિ સંભવે ખરી ? આ શક્કા અને હેનું સમાધાન આ કાવ્યમાં છે. યશોધરા બુદ્ધની પ્રથમમાં પ્રથમ શિષ્યા-પરિવાજિકા (મિક્કલ્લુની)—થઈ હતી; તેની કને આ શક્કા આ કાવ્યમાં પૂછાવી છે: અરહન્તની પૂર્વાવસ્થાના કોઈ પણ વૃત્તાન્ત હેના મનમાં છાયા પાડી હેના નિર્વાણમાં ક્ષતિ પમાડી સકે કે કેમ ? એ છાયાથી નિર્વાણને ઊનતાનું, સ્વરૂપભંગનું લાગ્નન વળગે ખરું ? એમ એ પ્રશ્નનું રૂપ મૂકાયું છે.

બુદ્ધ મહાત્મા, Parables (રૂપકાદિદ્વારા દર્શાવત) થી સમાધાન કરવાની હેતી પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતો અહિં દર્શાવ્યો છે. (યશોધરાની શક્કા, બુદ્ધનો આ દર્શાવતદ્વારા ઉત્તર—એ સર્વ કવિકલ્પના જ છે; બુદ્ધચરિતમાં કોઈ સ્થળે વર્ણન કરેલું નથી.). ક્ષિતિજમાં લટકતા ચન્દ્રનો ચાંદનીનો લાંબો વિશાળ પટો, સમુદ્ર ઉપર પડેલો, યશોધરાને બુદ્ધ બતાવે છે; અને તે ક્ષણે એ પટાની બહારથી આવીને કૌમુદીમાં પ્રવેશ કરતી, એક નૌકા—સફેદ શદ્બાળી નૌકા—તરફ હેતી નજર ખેંચે છે. આ નૌકાથી ચન્દ્રની કૌમુદીરૂપ શાન્તિમાં ભંગ નથી થતો, ઉલટી એ નૌકા કૌમુદીની સાથે એકરૂપ બની જાય છે. * તે જ રીતે અરહન્તની નિર્વાણશાન્તિમાં ગમે તે વિલેપનો ભાસ આણનારા વૃત્તાન્ત આવે તો તે પોતાનો શાન્તિવિરોધી ગુણ તણ નિર્વાણદશાની જોડે એકરૂપ થઈ વિલીન થઈ જાય છે; નિર્વાણને કશો વિકાર અર્પતા નથી. આર માર્ગમાંના એકમાં પ્રવેશ થયો તો પછી તો માણસને પાછા ફરવાનું કદી થતું નથી, હેનો મોક્ષ નિશ્ચિત જ છે, અન્તે એ નિર્વાણને પામવાનો જ;—એમ ઐશ્વર્યમત છે; તો પછી નિર્વાણ સધાયા પછી તો કદી પણ હેમાં ભંગ પડે જ નહિં. આમ તાત્પર્ય છે.

* આ પ્રકારનું સુન્દર દૃશ્ય મ્હેં વાંદરાના દરિયાકિનારે પાછલી રાત્રે જોયેલું તે સંસ્કાર ઉપરથી આ ચિત્ર આલેખ્યું છે.

નિર્વાણના અતિ ઉજ્જવલ ગુણનું સ્વરૂપ બીજા સર્વ બનાવો, પોતાનો ગુણ તજીને, પ્રાપ્ત કરેછે એ સિદ્ધાન્ત x આ કાવ્યમાં ઉપજાવ્યોછે, માટે કાવ્યનું નામ તદ્દગુણ પાડ્યુંછે;— અતત્ [તે નહિં, અન્ય વસ્તુ] તે તત્ [તે, પ્રધાન વસ્તુ] નો ગુણ સ્વીકારે માટે તદ્દગુણ. કાવ્યશાસ્ત્રમાં તદ્દગુણ નામનો અલંકાર છે તે ઉપરથી આ નામ લીધુંછે. તદ્દગુણ અલંકારનું લક્ષણ

સ્વમુત્સૃજ્ય ગુણં યોગાદત્યુજ્જ્વલગુણસ્ય યત્ ।

વસ્તુ તદ્દગુણતામેતિ મળ્યતે સ તુ તદ્દગુણઃ ॥+

એમ મમ્મટે આપ્યુંછે. ઉદાહરણ આ આપ્યુંછે:—

વિભિન્નવર્ણા ગરુડાગ્રજેન સૂર્યસ્ય રશ્મયાઃ પરિતઃસ્ફુરન્ત્યા ।

રત્નૈઃપુનર્યત્ર રુચા રુચં સ્વામાનિન્યિરે વંશકરીરનોલૈઃ ॥

[(દ્રુતવિલમ્બિત.)

પ્રકૃતિનીલતુરંગ રવિતણા

અરુણસંગથી લાલ બન્યા ધણા,

રુચિર નીલમણિતણી ક્રાન્તિથી

જહિં ધરે નિજ વર્ણુ ફરી થકી.]

મેરુ પર્વતનું આ વર્ણુન છે. સૂર્યના અશ્વ નીલ રંગના હોય છે, તે સૂર્યના સારથિ અરુણના સંયોગમાં આવતાં લાલ બન્યા,—આ એક તદ્દગુણ; અને મેરુ પર્વત ઉપરના નીલમણિની લીલી ક્રાન્તિ જોડે સંયોગમાં આવતાં એ લાલ રંગ અદ્વાઈ ફરી નીલ રંગ બન્યો. એ બીજો તદ્દગુણ.

x નિર્વાણના સ્વરૂપ ઉપરથી અને બીજા ઐશ્વર્ય સિદ્ધાન્તોના સ્વરૂપ ઉપરથી આ સિદ્ધાન્ત મહેં કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢ્યોછે.— ઐશ્વર્ય ધર્મગ્રન્થમાંથી મહેં લીધો નથી.

+અર્થ—અતિ ઉજ્જવલ ગુણવાળી વસ્તુની જોડે યોગમાં આવવાથી પોતાનો ગુણ તજીને કોઈ વસ્તુ ત્હોનો (અતિ ઉજ્જવલગુણવાળી અન્ય વસ્તુનો) ગુણ લેછે—તે તદ્દગુણ અલંકાર.

આ તદ્દગુણ કાવ્યમાં આ અલક્ષ્યકારનું ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી. પરંતુ એ અલક્ષ્યકારનું તત્ત્વ વિશિષ્ટ રૂપે વપરાયું છે; નિર્વાણની શાન્તિમાં અન્ય અનુભવો આવતાં પોતાનું સ્વરૂપ તજી નિર્વાણરૂપ બને છે એ સત્ય ઉકટ રૂપે બતાવાયું છે, માટે તદ્દગુણ નામનો ઉપયોગ કર્યો છે. શાન્તિવિરોધી અનુભવ આવતાં હોતો ત્યાગ કરે એ જ્ઞાનની દશામાં કાંઈક શ્રમને અને કાંઈક જ્ઞાનમાં ક્ષણિક વિકારને પ્રવેશ મળે છે; નિર્વાણમાં તેમ ના થતાં અન્ય અનુભવને પોતાના રંગથી રંગી દેવાનું વિલક્ષણ કાર્ય થવાથી એ દશાની અતિ ઉચ્ચ કક્ષા બતાવાય છે.

કૌમુદીપટમાં તદ્દગુણતા પામી નૌકાના દષ્ટાન્તને આધારે બુદ્ધ ભગવાન પોતાની નિર્વાણશાન્તિ વિશેનો એક જનિ-અનુભવ વર્ણવે છે: પોતે જાંઝાં મથતો કરી ઓધિવૃક્ષ તરે અતે નિર્વાણસુખ મેળવ્યું, તે સ્થિતિ કાયમની થઈ; છતાં એક વાર ધ્યાનમાં પોતે નિમગ્ન હતા,

ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ ચશોધરાની

એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતોં જો ! પ્રગટી જ છાની;

પરંતુ એ મૂર્તિ પૂર્વાવસ્થાના માનવ પ્રેમસંસ્કાર જગાડી સકી નહિ; રાણીને જાણે હેવાં આમૂષણો અને વસ્ત્રો ધારેકાં હતાં તે લુપ્ત થઈ એ મૂર્તિ ખીજાં સાદાં પાણુ દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણો વડે આચ્છાદિત થઈ, અને

નિર્વાણમાં નવ થયો કંઈ તેથી ભંગ,

નિર્વાણ દેહું બનોં એ રહ્યો દિવ્ય અંગ.

આમ મહાન પ્રેમની મૂર્તિ—પ્રેમને ખાતર પ્રેમપાત્ર પત્નીનો ત્યાગ કરનાર અલૌકિક પ્રેમી—આખરે નિર્વાણ અનુભવતો હતો તે જ શાન્ત સમાહિત દશામાં પૂર્વાશ્રમની પ્રેમમૂર્તિ ચશોધરાની છબિ નિર્વાણકૌમુદીમાં પ્રગટ થતાં સમાધિનો ભંગ ના થયો, પરંતુ નિર્વાણ-શાન્તિયે એ પ્રેમમૂર્તિને પોતાનામાં પચાવી લીધી—એકરૂપ કરી લીધી. આ અલૌકિક પ્રેમીનો ઐદિક પ્રેમ લુપ્ત થયા પછીનો અલૌકિક પ્રેમાનુભવ પોતાને જ મુખે ગવડાવ્યો છે; મહાન પ્રેમીનું નિર્વાણમાં પ્રગટેલું

પ્રેમસ્વપ્નદર્શન પ્રગટ કરાવ્યું છે; અને એ સ્વપ્નદર્શનને નિર્વાણના દિવ્ય રંગમાં ખેળ્યું છે.

શ્લોક ૪, ચરણ ૨. ઉદધિવ્યોમ—ઉદધિ (સાગર) અને વ્યોમ (આકાશ); ઇન્દ્ર સમાસ. જ્યાં યુગ્મતાં ઉદધિવ્યોમ—અર્થાત્, ક્ષિતિજમાં.

ચરણ ૪. જલોધે—જલ + ઓધ (= સમૂહ, પ્રવાહ), જળના સમૂહમાં, પ્રવાહમાં.

શ્લોક ૫, ચરણ ૨. તિમિરોદરેથી—તિમિર + ઉદર = અન્ધકારનું પેટ; અન્ધકારનું ઊંડાણ.

ચાંદનીના પટાની બંને બાજુ કાળી અંધારાની છાયા લહેમાંથી એકબાજુથી આવીને ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરતી નૌકા વર્ણવી છે.

ચરણ ૪. શુભ્રવેશ—ધોળો વેશ; શઢ ધોળો તેથી.

શ્લોક ૮, ચરણ ૪.

શાન્તિના જળમાં લહરી થાય (મોઝ ઉત્પન્ન થઈ ચલતા જેવો ભાસ થાય) લહેને અજ્ઞાન જનો શાન્તિની સ્થિતિમાં ભંગ થયો માને છે.

પરંતુ, વસ્તુતઃ

શ્લોક ૯ પૂર્વાર્ધ—

નિર્વાણના સિન્ધુના જળમાં કદી પણ શાન્તિમાં વિકાર થતો નથી; વિકારનો આભાસ થાય કદી, તો તે જુદી જ વસ્તુ છે (અન્ય જ પ્રકાર);

આ અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે—

ઉત્તરાર્ધમાં યુદ્ધ મહાત્મા પોતાની જ નિર્વાણદશામાં બનેલા અનુભવોમાંથી એક કહી બતાવવાનો આરમ્ભ કરે છે.

શ્લોક ૧૦, પંક્તિ ૧ યોધિવૃક્ષ—યુદ્ધ અનેક થઈ ગયા કંડેવાય છે; તે દરેક યુદ્ધને યુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ અમુક વૃક્ષની તળે ચિન્તન, તપ, કર્યાંથી મળે છે; તે પછી તે વૃક્ષનું નામ યોધિવૃક્ષ કહેવાય છે

(યુક્તવતું ઝાડ); એ ઝાડ ઔદ્યોમાં પૂજ્ય ગણાય છે. શાક્યમુનિનું ઔધિવૃક્ષ અશ્વત્થ હતું; હેની પૂર્વના યુદ્ધ કશ્યપનું ન્યગ્રોધ વૃક્ષ હતું. પંક્તિ ૨.

ઔધિવૃક્ષ તળે તપ કરતી વખતે અનેક વિદ્વે, લાલચો, વગેરે પ્રગટ થાય છે; માર(પાપનું મૂર્તરૂપ) પ્રલોભક રૂપે આવી યુદ્ધ થનારને કસોટીએ ચઢાવે છે, મારનું સૈન્ય પ્રલોભનાદિકનું માયારૂપો ધારીને ચલિત કરવા મથે છે; અન્તે હેના ઉપર વિજય મેળવીને સમ્મા-સંબુદ્ધો (સમ્યક્સંબુદ્ધઃ) સારી રીતે પ્રકાશ પામેલો બને છે, નિર્વાણ ભોગવનારો યુદ્ધ બને છે, અર્હત(અરહન્ત) થાય છે.

શ્લોક ૧૧, ૧૨.

આ યુક્તવના નિર્વાણની સિદ્ધિનો છેવટનો ક્રમ અહિં આ-લેખ્યો છે.

શ્લોક ૧૧, પંક્તિ ૨. સંવેદન-અનુભૂતિ; આન્તર અનુભવ; ચિંતા હૃદયમાં અનુભવ.

શ્લોક ૧૨, પંક્તિ ૧. અપ્રમેય=તર્કના પ્રમાણથી સાબીત કરાય નહિં હેવી (અપ્રમેય દશા); કેવળ માનસ પ્રત્યક્ષથી જ અનુભવાય, બીજી રીતે પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી બતાવાય નહિં, માટે અપ્રમેય.

શ્લોક ૧૩, ચરણ ૩. ભિન્નભાસી-નિર્વાણથી ભિન્ન ભાસતા; નિર્વાણના સ્વરૂપના વિરોધી જેવા જણાતા.

શ્લોક ૧૫, ચરણ ૧. દુકૂલ = રેશમી ઝીણું લૂગડાં.

શ્લોક ૧૬. ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરીને સરતી નૌકા તરફ નિર્દેશ કરીને યુદ્ધ કહે છે-એ નૌકાના સરખી ત્હારી મધુર મૂર્તિની સ્થિતિ હતી; જેમ શ્લોક ૬ માં નૌકા વિશે કહ્યું છે કે એ ચન્દ્રની સમાધિનો ભંગ કરતી નથી, પણ ઉગ્રટી પોતે જ ચન્દ્રની શાન્તિથી રંગાય છે, પોતાનું નૌકારૂપ ક્ષણવાર હ્રુમ થઈ જઈને ચાંદની જેડે એકરૂપ થઈ વિલીન થતી જણાય છે; તેમ ત્હારી મૂર્તિ મ્હારા નિર્વાણમાં પ્રવેશ કરતાં

દિવ્યતા પામી એકરૂપ થઈ ગઈ. આ એકરૂપતા, નિર્વાણુનો ગુણ પ્રાપ્ત કરી તદ્ગુણુતા પામવાની સ્થિતિ, નીચે સ્પષ્ટ કરેછે:—

શ્લોક ૧૭. નિર્વાણુરૂપી ચાંદનીના સિન્ધુજળમાં ત્હારી મૂર્તિ સરતી જણાઈ તેથી નિર્વાણુમાં ભંગ ના થતાં, તું જ નિર્વાણુનું દિવ્ય અંગ બની રહી. નિર્વાણુને ચાંદનીનું રૂપક આપી, ત્હેને જળનું રૂપક વળી આપ્યું છે, તે ચાંદની અને સિન્ધુ જે પ્રત્યક્ષ હતાં ત્હેના મિશ્ર-રૂપનું કાંઈક અનુલક્ષણુ કરેછે.

શ્લોક ૧૮, ૧૯,

પૃથગ્જન—અજ્ઞાન, પામર જન. ઉપર વિવેચનમાં પુથુજ્ઞન કહ્યા તે. અપરહન્તથી ઊતરતા દરજ્જાના માર્ગસ્થાને પણ આ પ્રકારના દિવ્ય અનુભવ ના જ થાય તો પછી માર્ગમાં પ્રવેશ જ ના કરેલા પામર જનની તો ગતિ જ શી ?

પોતાને અનુભવગમ્ય નહિં તેથી પૃથગ્જનો હેવા બાલ્ય—જ્ઞારથી જણાતા—નિર્વાણુના ભંગની નિન્દા કરે, નિર્વાણુમાં ભંગ થયો કરીને નિન્દે, એ સ્વાભાવિક છે; પર્વતના શિખર ઉપર ખેંચવાની શક્તિ તળેટીમાં કાયમના કળણમાં ચ્હોટેલા માણુસોમાં હોય જ નહિં, એટલે શિખર ઉપરથી જણાતા સૌન્દર્યની કલ્પના હેમને થાય જ નહિં.

ધ્રુવક—પૃષ્ઠ ૪૨-૪૭.

આ કાવ્ય ‘વસન્ત’ (વૈશાખ સંવત્ ૧૯૬૩) માં પ્રગટ કર્યું તે વખતે નીચે પ્રમાણે એક ટીપ આપી હતી:—

“એડગર એલન પો નામના અમેરિકન કવિનું “ The Raven ” નામનું કાવ્ય કોલેજમાં હું બાણુતો હતો તે વખત એકવાર સાંભળ્યું હતું; એક અંગ્રેજ નટે એ કાવ્ય કહી સંભળાવ્યું હતું. તે પછી એ કાવ્ય મ્હારા જ્ઞેવામાં આવ્યું નથી. પણ હેના સંસ્કાર અસત્ય અને ઝાંખા હોવાને લીધે—માત્ર હેની કલ્પનાને આધારે આ કાવ્ય રચાયુંછે. તેથી હેની જોડે વિશેષ સમાન અંશ નહિં આવે.”

આ લખ્યા પછી ઇટલીક મુદ્દને The Raven કાવ્ય વાંચ્યું; અને તે વાંચ્યા પછી ઉપરની ટીપમાંના છેલ્લા વાક્યની ટીકા સાચી પડી લાગેછે. The Raven કાવ્યનો સર્વ વિષયભાર-મધ્યમિન્દુ-“Never more” (કદી નહિ) છે; અને ‘ધ્રુવડ’ કાવ્યમાં પણ એ ‘કદી નહિ-પણું’ જ વિષયનું મધ્યમિન્દુ છે. આટલેથી જ બંને વચ્ચે સામ્ય અટકેછે. The Raven માં “કદી નહિ” ના વિષયરૂપ કવિની પ્રેમપાત્ર બનેલી-મૃત્યુએ હરી લીધેલી-લેનોર (Lenore) નામની કન્યા સાથે મેળાપ, હેનું પુનર્દર્શન એટલું જ છે; આ ‘ધ્રુવડ’ કાવ્યમાં “કદી નહિ” નો વિષય એટલો સંકુચિત નથી; હેના વિષયની મર્યાદામાં જીવનના અનેક ન્હાના મ્હોટા, મુદ્દ, ગમ્મીર, પ્રશ્નો, સંદિગ્ધા ગૂઢ કોણિકા, અને ગૌણ અંશે પ્રેમી જનોનાં સુખદુઃખ-એ સર્વેનો સમાવેશ કર્યોછે.

બીજો ભેદ એક છે. The Raven માં Raven પક્ષી કવિના ઘરના ખંડમાં Pallas પેલેસ = Minerva મીનર્વા (જ્ઞાનની દેવી) ના પૂતળા ઉપર આવીને બેસેછે. આ ગોઠવણમાં ખાસ સૂચન એમ છે કે પોતાની પ્રિયા-લેનોર-ના મરણને લીધે જે કરુણરસની વૃત્તિમાં કવિ હતો તે વૃત્તિમાં જ્ઞાનની મૂર્તિરૂપ પેલેસને લીધે જ-કેવળ જ્ઞાનને લીધે—નિરાશા, ધર્મબળના આશ્વાસન વિશે અત્રદ્વા, વગેરે ભાવો પ્રગટ થયાછે; અને તે નિરાશાને મૂર્ત કરનારા શબ્દો—Never more (કદી નહિ)—અને પક્ષી કાવ્યનું જીવરૂપ બન્યાંછે. આ ‘ધ્રુવડ’ કાવ્યમાં એ પ્રસંગ જ નથી એટલે એ સ્વરૂપ જ નથી.

બંને કાવ્યના બંધારણમાં એક ગૌણ ભેદ છે. The Raven માં કવિ પક્ષીને હેનું નામ પૂછેછે એટલે પક્ષી બોલેછે—“Never more.” પછી કવિના વિચારમાં પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થતાં ઉત્તરરૂપે Never more એ શબ્દો ચારેક પ્રસંગે જ બોલાયછે. પરંતુ તે ઉત્તરને પરિણામે પક્ષીને સંબોધીને કવિ હેને જ પ્રશ્નોના ખુલાસા સાક્ષાત્

પૂછેછે, અને એ બોલેછે—Never more. “ધ્રુવડ”માં એ પક્ષીને સંબોધીને પ્રશ્નો પૂછ્યા નથી, કવિ પોતાની જાતને જ જાણે પ્રશ્નો પૂછેછે. અને ‘અણુપૂછ્યો ઉલૂક’ વચ્ચેમાં લેવેછે—“કદી નહિ;” અને તે વખતે હેને ટપકો, ભર્સના, ધસાદિનાં વચ્ચે દરેક પ્રસંગે કવિ કહેછે.

મૂળ કાવ્ય જોયા વિના માત્ર એક જ ભાવથી સૂચવાઈને આ કાવ્ય રચાયેલાં પરિણામે આમ બંને કાવ્યોમાં સ્વરૂપગત ભેદ આવ્યાછે.

કવિના હૃદયમાં જ રહેલા “કદી નહિ” નો ભાવ—આત્મસ્થિત ભાવ—કવિત્વકલાના કીમિયાથી આલ્યવર્તી ધ્રુવડપક્ષીનું મૂર્તરૂપ લઈ આલ્ય જગતના પડદા ઉપર છપાયેછે એ રસિક વાચકને કહેવાની જરૂર નથી.

ખંડ હરિગીત—એમ નામ આ છંદને હું આપુંછું.

હેતું સ્વરૂપ:—પહેલાં ત્રણ ચરણુ બાર બાર માત્રાનાં; ચોથું ચૈદ માત્રાનું. તાલ પ્રથમ ત્રણ ચરણુમાં પહેલી માત્રા ઉપરથી શરૂ થાય; ચોથામાં ત્રીજી માત્રા ઉપરથી; આ બતાવવા માટે તાલદીન પ્રથમ બે માત્રાના અક્ષરો પ્રથમની ત્રણ પંક્તિથી ખદાર પડતા મૂક્યાછે.

૧ લી, ૪ થી, ૮ મી, અને ૧૧ મી માત્રા ઉપર તાલ પ્રથમ ત્રણ ચરણુમાં; ૩ જી, ૬ ફી, ૧૦ મી, અને ૧૩ મી માત્રા ઉપર તાલ ચોથા ચરણુમાં; એમ આવી ‘ઝંપા’ નામનો *તાલ સંગીતમાં છે તેનો પ્રવેશ અહિં થાયછે.

* ઝંપા તાલનું રૂપાન્તર દીપચંદી છે એમ જાણ થાયછે. હું પણ એમ માનતો હતો. પરંતુ બંને તાલોની માત્રાઓ સરખાવતાં બંને સ્વતન્ત્ર તાલ છે એમ લાગેછે:—

ઝંપા—“મન્દ મન્દ સમીર વહે તરુકુંજમાં બહુ મ્હાલતો.”

ગાલ ગાલ લ ગાલ ગા લલ.

અહિં ગાલ ગા ગા એ સંધિનાં આવર્તનો છે; સંધિની માત્રા ૭ છે; અર્થાત્ ઝંપા તાલનું અલ્પતમ રૂપ ૬ માત્રાનું, પણ બે આવર્તનથી તાલ રૂઢ રૂપે આવેછે તેથી ૧૪ માત્રાનો એ તાલ થયો.

આ સ્વરૂપ ઉપરથી જણાશે કે માત્ર હરિગીતનાં બે ચરણનાં ચાર બનાવીને આ ‘નવો’ છંદ નથી બનાવ્યો. ખંડ હરિગીતનાં ચાર ચરણોની માત્રાનો સરવાળો ૫૦ થશે; અને હરિગીતમાં બે ચરણોની કુલ માત્રા ૫૬ થશે. (દ્વલપતરામે કહેયો હરિગીત સમજવો. નર્મદા-શંકરના હરિગીતનાં બે ચરણની કુલ માત્રા પર થશે.) ખંડ હરિગીત-નું ચોથું ચરણ પણ પ્રથમનાં ત્રણ ચરણ જેવું રાખે તો ૪૮ માત્રા કુલ થાય. ચોથા ચરણમાં મહેં ફરક રાખ્યોછે તે એકતાનતા થતી રોકવા માટે, તેમ જ શ્લોકની સમાપ્તિની પૂર્વચ્છાયા કાંઈક આંકવા માટે; છેવટના ચરણને પૂર્વગત ચરણો સાથે જોડવાને એક અંકોડો (આરમ્ભ-ની બે માત્રાનો) દાખલ કરવાથી આ સિદ્ધિ થાયછે.

આ કાવ્યના ૨૫ મા શ્લોકમાં ચોથું ચરણ ૧૪ માત્રાને બદલે ૧૨ માત્રાનું હેતુપુરઃસર રાખી આરમ્ભની માત્રાથી જ તાલ રાખ્યોછે:-

યુવક એ સુખસેવને
સાર્યો પ્રેમસુધા કંઈ
ચાખશે આ જીવને ?
—ધ્રુવડ બોલ્યો—“કહો નહિ.”

અહિં પ્રથમનાં ત્રણ ચરણમાંની વિચારશ્રેણી કવિના હૃદયની અંદર વહેછે, અને ચોથા ચરણમાંનો વૃત્તાન્ત (બાહ્યદર્શને) કવિહૃદયની બહાર દૂર રહેલા ધ્રુવડનામાંથી ઉદ્ભવ પામે છે. એ બંને વસ્તુઓ

દીપચંદી-‘સંત રતવે ભગવંત વસતે ઊંચે સ્વરે લલકારી’

ગા ગા લ ગા ગા લ-

(આ પંક્તિમાં ત અને ભ દીર્ઘ ઉચ્ચારાયછે તેથી ગા)

અહિં ગાગાલ એ સંધિનાં આવર્તનો છે; સંધિની માત્રા ૫ છે; અર્થાત્ દીપચંદીનું અદ્યતમ ૩૫ ૫ માત્રાનું, પણ બે આવર્તનથી સંધાતું ૩૬ ૩૫ ૧૦ માત્રાનું. આમ સ્વરૂપગત ભેદ બે તાલોની વચ્ચે મૂકે તો જણાયછે.

જુદી જુદી દિશામાંથી પ્રવર્તતી દર્શાવવાને માટે ત્રીજા ચરણની પછી એ માત્રા ગાળીને ઉત્પન્ન થતા વિરામની આવશ્યકતા છે. હેઠ્ઠા ચરણને પૂર્વગત ચરણો સાથે જોડનારો અંકોડો છોડી નાંખવાથી આમ બંને ભાગને અલગ રખાય છે.

આ કાવ્યમાં પૂર્ણ ચાર ચરણના શ્લોક બન્યા પછી ‘ધ્રુવડ બોલ્યો—કદો નહિં!’ વગેરે છૂટક ચરણો આવ્યાં છે ત્યાં ધણું કરીને સર્વત્ર ૧૨ માત્રાનાં જ ચરણો રાખ્યાં છે તદ્દનું કારણ પણ કાંઈક આ રીત્યનું જ છે, તે રસિક જનો યથાસંભવ વિચારી લેશે. તે જ રીતે ૨૧ મા શ્લોકમાં બીજું જ ચરણ ૧૪ માત્રાનું કર્યું છે, કેમકે એ શ્લોક બીજા ચરણથી જ સમાપ્ત કર્યો છે.

અંડ હરિગીતનાં પ્રથમનાં એ ચરણમાં અંતે એ માત્રા જેટલો વિરામ ઉત્પન્ન થાય છે (પછી આવનારા ચરણમાં આરંભની એ માત્રા ગાળવાને લીધે અથવા, બીજી રીતે બોલતાં, તાલ પ્રથમની માત્રાથી જ શરૂ કરવાને લીધે); તેથી છંદમાં એક પ્રકારની ઉત્સુકતાનું સ્વરૂપ ધ્વનિત થાય છે; તે સાથે છંદના નર્તનમાંથી અતિ સરલ પ્રવાહ કાંઈક ધ્રુવ રીતે ખણિત થાય છે. આ ધ્રુવ પરિણામ આવવાની સાથે સાધારણ હરિગીતથી સારી વિલક્ષણતા (ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે) સચવાય છે. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે નવો છંદ યોજવામાં આવશ્યક અંશ કાં તો છંદના સ્વરૂપસાધક અંશ જેને રા. કેશવલાલે પોતાના “પદ્ય રચનાના પ્રકાર” વિશેના અનુપમ ચાતુર્યવાળા નિબંધમાં* સંધિ એમ નામ આપ્યું છે તે સંધિની અપૂર્વતા તે છે, કે કાં તો તે જ સંધિને બીજભૂત લઈને હેતાં સંયોજનોમાં આવતી વિલક્ષણતા તે છે. અહિં પ્રસંગ આ બીજા પ્રકારના અંશનો છે. હરિગીત છંદનો પ્રાણ-

* ‘સુદ્ધિપ્રકાશ’ના ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના જાન્યુઆરીથી એપ્રિલના અંકમાં જુવો.

જૂત× ‘દાલદાદા’ એ સંધિ છે. હેનું નવીન સંયોજન હેવું થાય કે મૂળ હરિગીતથી ભિન્નતા અમુક અંશમાં આવે, તો જ નવીન છન્દ થવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. ખંડહરિગીતના નમૂના તપાસતાં જણાશે કે આ વિલક્ષણતા હેમાં છે:—

વિશ્વ દમતી શાન્તિ આ

હૃદયને ક્ષોભે ભરે

આ બે ચરણોને એકઠાં કરવા જઈશું તો મૂળ હરિગીત છન્દનું એક ચરણ નહિં બને, બેની વચ્ચે બે માત્રાનો કડકો ખૂટશે. આથી ઉલટું ઉદાહરણ જોઈએ:—

ક્યાં કુમુદની

કામળ બની,

ક્યાં યુવર તે કાંટા ભર્યો?

આ રંગ શો ન્યારો ધર્યો,

ઓ રજપૂતાણી વીરાંગના !

(‘વીરાંગના કર્મદેવી’

‘વસન્ત,’ અધિક શ્રાવણ, સંવત
૧૯૬૫ પૃષ્ઠ ૩૧૩)

મિ. ખમરદાર આ રચનાને મહેં ‘ધ્રુવડ’ માં પ્રથમ જ યોજેલું નામ ‘ખંડહરિગીત’ આપેછે. પરંતુ આ પંક્તિયો શુદ્ધ હરિગીતની જ છે તે—

× ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના માર્ચના ‘પુલ્કિપ્રકાશ’નું પૃષ્ઠ ૭૮ જુવો. રા. કેશવલાલે હરિગીતનો સંધિ દાદાદા કહે છે. અને દાદાદા એ રૂપેમાળી છંદનો સંધિ કહેાછે; પરંતુ હેમણે દલપતરામના હરિગીતનું ધોરણ લેઈ તાલહીન બે માત્રા પ્રથમની ગણનામાં લીધીછે, પણ બંને સંધિ (દાલદાદા અને દાદાદા એ બંને) નું અન્તર્ગત તત્ત્વ ઝંપાતાલનું છે તેથી બેને માટે એક જ સંધિ દાલદાદા એ યોજવો ઇષ્ટ છે; ખાસ એટલા માટે કે તાલથી જ સંધિ શરૂ થાય એ સ્વરૂપવદના દીક છે.

ક્યાં કુમુદની ક્રામળ બની ક્યાં યુવર તે કાંઠા બર્થો ?

આ રંગ શો ન્યારો ધર્થો, ઓ રજપૂતાણી વૌરાંગના !

આમ વાંચી બોલી જોતાં ૨૮ માત્રાનાં ચરણો બે બનશે, તે મૂળ હરિગીતનું જ બીયું છે તે વિચાર્યાથી જણાઈ આવશે. માત્ર અક્ષરોની આગળથી ગમે તેમ કડકા પાડ્યાથી તરીન છન્દનું સ્વરૂપ બંધાતું નથી. આ સ્પષ્ટ થવા માટે મિ. ખમરદારના એ જ કાવ્યમાંનો નીચેની પંક્તિયો જુવો:—

રંગમહેલ સુખાસને

યુવતિ રસમાં ખેલતી,

તજી સર્વ વિલાસને

તે યુદ્ધ ક્ષેત્રે રેલતી.

(એ જ 'વસન્ત'

પૃ. ૩૧૪)

આ ખંડહરિગીત હેના મેળે જણાઈ આવેહે.

આ ટીકા સદામે કોઈ શંકા કાઢે કે 'યુવડ'નો ૨૧ મો શ્લોક બેચરણી છે:—

ધૂર્ત જાતો રૂઢું હવે !

તજી આત્મગૌરવ શું લવે ?

તે બે ચરણો સંધાયલાં જ વાંચતાં ૨૬ માત્રાવાળા નર્મદાશંકરી હરિગીતનું જ એક ચરણ બનેછે કની ? આ શંકાનું સમાધાન એટલું જ છે કે આટલા છૂટક શ્લોકાર્ધને જ જો ખંડહરિગીતનું નામ આપ્યું હોત તો દોષ આવત; પરંતુ આ શ્લોકાર્ધ તે આજૂ બાજૂના ખંડહરિગીતોની સમગ્રયોજનાનો એક ભાગ જ છે તે વિચારીશું તો દોષ દૂર થશે.

ખંડશિખરિણી—આ નામ યોજવા માટે વિશેષ જુલાસાની જરૂર નથી. હરિગીત એ માત્રામેળ છે તેથી હેના સંધિનું સ્વરૂપ, આ અક્ષરમેળ શિખરિણીના સંધિથી જુદું જ હોય, હેમાંના સંધિ તો લઘુ ગુરુના સમુદાયના અમુક ક્રમને જ પકડીને રહેવાના. તે સંધિનાં યોજનો

ગુદી ગુદી રીતે કરી સમગ્ર ચરણ શિખરિણીનું ઉપરિચય ના થાય ત્યારે ખંડશિખરિણી બને.

આ બંને છન્દરચનામાં આવતા કોઇ કોઇ પ્રકારનું એક સ્વરૂપ ધ્યાન ખેંચનારું છે:—

‘તિમિરમાં તારક તરે’

એ ચરણમાં આરમ્ભે ‘ધન’ શબ્દ ઉમેરતાં

‘ધન તિમિરમાં તારક તરે’

આમ ચરણ થાય. આ ચરણમાં તાલના સ્થાનને અનુસરીને હરિગીત અથવા શિખરિણીના સંધિ પ્રગટ થશે:—

ધન તિમિરમાં તારક તરે—હરિગીત;

ધન તિમિરમાં તારક તરે—શિખરિણી.

આમ અક્ષરમેળ અને માત્રામેળના સંધિનાં અન્તઃસ્વરૂપ બિન્ન છતાં અહિં આકસ્મિક યોગ આ વર્ણુરચનામાં આવ્યો છે; પરંતુ સંધિનાં સ્વરૂપ ગુદાં જ રહે છે.

હવે અહિં ‘તારક’ ને બદલે ‘તારા’ કરીયું તો

ધન તિમિરમાં તારા તરે—એમ હરિગીત

બરોબર થશે; પણ—

ધન તિમિરમાં તારા તરે—એમ શિખરિણીનો ભાગ

નહિં બને. આ સ્વભાવશુદ્ધ અથવા કેળવાયત્તા શ્રવણને તરત જણાઈ આવશે. શિખરિણી જેવા અક્ષરમેળ છન્દમાં કેવળ માત્રાનો મેળ સાચવવા જતાં આમ ક્ષતિ આવી જાય છે. આ પ્રકારની ‘દ્વૃટ’ કેટલાક કવિયો લે છે તંદેમાં સખતન શી રીતે થાય છે તે આ દૃષ્ટાન્તથી સદજ સૂચિત થશે. અક્ષરમેળ વ્રતના સંધિ અને માત્રામેળ છંદના સંધિ, એ બે વચ્ચે સ્વરૂપગત ભેદ છે તે જૂલી જવાનું પરિણામ એ કવિયોની ‘દ્વૃટ’ માં પ્રગટ થાય છે.

ખંડશિખરિણી—આ નામ મહેં પાડ્યું છે ખરું; પણ શિખરિણીનો આ વિકાર “મણિમય સેંથી” નામના અનુપમ કાવ્યમાં રા. ન્હાના-

લાલ દલપતરામે નવીન અને સરસ રીતે દાખલ કર્યો છે, તે મ્હેં અહિં સ્વીકાર્યો છે. હેનું સ્વરૂપ:—શિખરિણીના ચરણનો પાછલો ભાગ ખાત્ર લઈને ચરણ હેવાં, પછી બે ચરણ આખા શિખરિણીનાં.*

‘ખંડહરિગીત’ તથા ‘ખંડશિખરિણી’ એમ છન્દનાં નામ મુકવાની જરૂર ગુજરાતી ભાષાને માટે બિધાઈ જ છે. હસ્વદીર્ઘ નિયમિત રીતે લખનારી તથા બહુધા હમેશાં અક્ષરમેળવત્ત વાપરનારી સંસ્કૃત ભાષાને તે પ્રકારની જરૂર નથી. માત્રામેળ છન્દો, તથા હેમાં સમાયલા તાલ—એ અંશે ખાસ કરીને છન્દનું નામ મુકવાની ફરજ પાડે છે. અને તેમ નામ મુકવામાં મહારી મન્દ બુદ્ધિને ન્હાનમ લાગવા જેવું કાંઈ નથી જણાતું. નામ ના લખવાથી અનેકવાર મહારી અલ્પ-મતિથી તો છન્દની ગતિ જ કેટલાક લોકોની રચનામાં પરખાતી નથી, અને અનેકવાર ભ્રમ થાય છે. ઉપર હરિગીત અને શિખરિણી બંને એક ચરણમાં દૃશ્યમાન થાય છે—પણ તાલભેદે—તે દૃશ્યન્ત બતાવ્યાં છે તે વિપર્યયી આ ટીકાનું સમર્થન થશે.

* રા. રામનારાયણ પાઠક (મણિશંકર ભટ્ટના) “પૂર્વાલાપ” ના ઉપોદ્ધાતમાં પૃષ્ઠ ૪૬ મે લખે છે કે “ખંડ શિખરિણી સૌથી પ્રથમ કાન્તે ચાલ્યા.” હું રા. ન્હાનાલાલ ને એ છન્દના આદ્યવાજક જાણતો હતો. પરંતુ સ્વલ્કમ તપાસતાં જાણાય છે કે—મણિશંકરે ‘ઉદ્ગાર’ નામનું કાવ્ય (“પૂર્વાલાપ”, પૃષ્ઠ ૪૮ મે છે તે) ઈ.સ. ૧૮૯૦ ના ઓગસ્ટના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માં પ્રગટ કર્યું; (“પૂર્વાલાપ”, ઉપોદ્ધાત, પૃ ૯૪) જે કાવ્ય ‘ખંડ શિખરિણી’ માં છે એમ બતાવ્યું છે; અને રા. ન્હાનાલાલનું ‘મણિમય સેંથી’ કાવ્ય (“ખંડ શિખરિણી” માં રચેલું) ઈ.સ. ૧૮૯૮ ના માર્ચ થી ડીસેમ્બર સુધીના ‘જ્ઞાનસુધા’ ના અંકમાં પ્રગટ થયું. (‘મનોમુકુર’, પૃ. ૧૫૨, તથા પૃ. ૧૩૬). મહારા જેવામાં ‘મણિમય સેંથી’ કાવ્ય આવેલું તેથી. તેમ જ મણિશંકરનો ખંડ શિખરિણી, રા. બ. ક. ઠાકોરનો ‘અલ્પચરિત શિખરિણી’ અને રા. ન્હાનાલાલ નો ‘ખંડ શિખરિણી’ એ બેના મિશ્રણરૂપ છે તેથી, મ્હેં સ્વીકારેલા નમૂનાનું મૂળ બિમ્બ રા. ન્હાનાલાલના કાવ્યને ગણ્યું છે તે સુસંગત છે. અલ્પચરિત શિખરિણી રા. ન્હાનાલાલે પણ એક સ્થળે વાપર્યાં છે. (ઈન્દુકુમાર અંક ૧. પૃ. ૨૭-૨૮ જુવો). નોવેમ્બર ૧૯૨૮.

શ્લોક ૧ ચરણ ૩. કુહર = ગુફા; રઝનિકુહર = રાત્રિમો અન્ધ-
કારના ઊંડાણવાળો આકાર; અન્ધકારવાળું આકાશનું ઊંડાણ.

પૂર્વાર્ધ—અન્ધકારમાં તરતા તારાએ તે જાણે ભુતાવળ હોય એમ
કલ્પના છે.

શ્લોક ૫—૬.

આ કલ્પના Carlyle-કારલાઇલ-ના નીચેના વચન જોડે
સરખાવવા જેવી છે:—

“We emerge from the mane, haste storm-
fully across the astonished universe and then
return to the mane. O girl, whence? O heavens,
whither? Sense knows not, faith knows not, only
that it is from mystery to mystery.”

(‘East and West’ જૂન ૧૯૦૬ના અંકમાં ગાલીબ નામના
ઉર્દુ કવિ વિશેના લેખમાં કારલાઇલનું આ વચન ઊતારેલું છે.)

તેમ જ નીચેનું વચન સરખાવો:—

“Can our dim intelligence read the secrets
of that star-strewn sky? Does any answer come
out of it? Never any at all, nothing but echoes
and fantastic visions.”

(Ryder Haggard’s “She,” Chap. X. ‘Specula-
tions’—P. 119).

આ હેગર્ડની વાર્તા જુલાઈ ૧૯૧૦ માં વાંચી તે વખતે મ્હે
આ સામ્ય નોંધ્યું. સામ્ય સંપૂર્ણ નથી જ. પરંતુ વિચારનાં ખીજ સમાન
જેવાં છે.

શ્લોક ૯ ચરણ ૧. પરું = જુદું; દૂર.

શ્લોક ૧૨ ચરણ ૧-૨ તન્ત્રી = તાર. હૃદયરૂપી વાદ્યનો તાર.

મુજ વીણા—મહારા હૃદયરૂપી વીણા.

શ્લોક ૧૩ ચરણ ૧.

ધૂક = ધુવડ. સં. ઘૂકઃ-ઘૂકકઃ, પ્રા. ઘુઅહો, અપ૦ ઘુઅહુ

ગુજ. ધુવડ.

ચરણ ૨. તાનભંગ—વિચારના, મનના, તાનમાં, સ્વરમાળામાં, ભંગ.

ચરણ ૩ તાનલક્ષ્ય—વિચારરૂપી સ્વરના તાનનું લક્ષ્ય.

શ્લોક ૧૫ ચરણ ૩. વિક્રમ—આશમાં—પરાક્રમની આશામાં; ambitionમાં.

શ્લોક ૧૮. પૂર્વાર્ધ—મનમાં સારાં કર્મો કરવાના ધરાદા રાખ્યા, પણ હેને કૃતિમાં ઊતારાયા નહિ. આ ભાવાર્થ છે.

ચરણ ૩.—સારા અનુકૂળ પ્રસંગો, સત્કાર્ય વગેરે કરવાના પ્રસંગો, લાગ, આવીને છટકી ગયા.

શ્લોક ૧૯. ચરણ ૩.

પ્રશ્ન ઊડો સુણું—કવિ પોતે જ પ્રશ્ન પૂછેછે એમ નથી, પરંતુ પોતાના હૃદયમાં ખરું જોતાં ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નો કેાક હૃદયની બહાર રહેલું અજ્ઞાત, અદૃષ્ટ, સત્ત્વ પૂછેછે એમ ધ્વનિ છે, તેથી ‘પ્રશ્ન સુણું’ કહેછે.

શ્લોક ૨૦ ચરણ ૪.

પૂષા—સૂર્ય. સૂર્ય અને ઉષાની વૈદિક કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. સૂર્ય ભેટવા જતાં ઉષા હેના આશ્લેષમાંથી છટકી જાયછે; આ કલ્પના સૃષ્ટિના નિત્યના બનાવનું રૂપરૂપે પ્રતિબિમ્બ જ છે.

“ભુજયુગલ લેશે કદો સતી ?”—એ પૂષા એ સતીને (પવિત્ર ઉષાને) કદી પોતાના ભુજમાં લેઈ સકશે ?

શ્લોક ૨૧ ચરણ ૨.

આત્મગૌરવ (self-respect) ધ્રુવડે તળું જણાયછે; કેમકે વારંવાર તરછોડી ચૂપ રાખવા છતાં વગર બોલાવું વચમાં બોલેછે.

શ્લોક ૨૨.

આ શ્લોકના વાચ્યાર્થમાં બીજો વ્યક્ત્યાર્થ સમાયલોછે; નિર્દોષ યુવતી, સ્મિતમય જીવનના ઉત્તરામાં રમતી પાપના દંશથી આત્મવિનાશ પામે—તે કદી પાછી જીવનમાં પ્રપ્લવ થઈને જશે?—આ પ્રશ્ન પણ વ્યંજિત છે.

શ્લોક ૨૩ ચરણ ૨.

ભૂતકાળમાં 'દૂબેલી વાત પાછી ભવિષ્યમાં પ્રગટ નહિ' થાય? ગયેલી વાત પાછી નહિ' આવે? આ અર્થ કિતાર્ધમાં પાણીનું બહેણ (સ્નાત) પાછું નહિ' ફરે? એ પ્રશ્નમાંના રૂપકમાં બતાવ્યોછે.

શ્લોક ૨૪ ચરણ ૪.

પ્રેમવચન તોડીને મુગ્ધાનો ત્યાગ કર્યા પછી અન્ય રથને ફાંફાં મારવા જાય તે જ ઝાંઝવાનાં જળ પીવા ગયા અરોઅર ગણ્યુંછે.

શ્લોક ૨૫ ચરણ ૪. ધ્રુવડ બોલ્યો.

'ધ્રુવડ' શબ્દ બહુધા નપુંસક લિંગમાં વપરાયછે (પક્ષી— નપુંસકલિંગ ગુજરાતીમાં છે તેથી); પણ પુંલિંગમાં પણ કદી કદી પ્રયોગ થાયછે; તેથી આ કાવ્યમાં બંને લિંગના પ્રયોગ થયાછે.

શ્લોક ૨૬. ચરણ ૧, ૨, ૩.

મુહુરદ્ગુલિસંવૃતાધરોષ્ટં

પ્રતિષેધાક્ષરવિકલવાભિરામમ્ ।

મુખમંસવિવર્તિ પદ્મલાક્ષ્યા:

કથમપ્યુન્નમિતં ન ચુમ્બિતં તુ ॥*

એ શકુન્તલા અને દુષ્યન્તના સુંદર ચિત્રનું સ્મરણ આ પંક્તિયોથી થશે.

ચરણ છેલ્લું.—

આ ચરણના પહેલા ચરણમાં ધ્રુવડનું વચન—“ એ ફદો નહિં । ” એમ નીકળેછે; ત્હેના જ નિરાશામય પ્રતિધ્વનિ તરીકે જ આ ચરણ-

માંનું વચન—“ કદો નહિં ! હા ! કદો નહિં ! ” એ વચન—કવિના ઉદ્દગારરૂપે આવ્યું છે. જુદાં અનુવાદચિહ્નો (“ ”) માં એ વચન મૂક્યું છે તે ઉપરથી આ જણાઈ આવશે.

ગૂઢકોકિલા. પૃષ્ઠ ૪૭-૫૦.

‘ ધ્રુવડ ’ કાવ્ય પૂરું કર્યું તે જ વખતે હેના બીજા ખંડ તરીકે— એ કાવ્યમાં વ્યાપેલા નિરાશાના ભાવના ઊતાર તરીકે આ કાવ્ય રચવાનો વિચાર થયો; પ્રથમ ચાર શ્લોક રચ્યા; પછી વિચાર ફર્યો; જુદું જ કાવ્ય પછીથી રચવું એમ ઠરાવ્યું. આમ ૨૭-૨-૧૯૦૭ ને દિવસે ઠરાવ્યું (‘ ધ્રુવડ ’ કાવ્ય રચાઈ રહ્યું તા. ૨૪-૨-૧૯૦૭ ને રોજ; ‘ વસન્ત ’ માટે મોકલ્યું તા. ૨-૩-૦૭ ને દિવસે); તે પછી છેક તે વર્ષના ડીસેમ્બરમાં ‘ ગૂઢકોકિલા ’ કાવ્ય હાથમાં લીધું, અડધું રચ્યું, અને પછી બીજા વર્ષના જૂનમાં (તા. ૮-૬-૧૯૦૮ ને દિવસે) પૂરું કર્યું. કાંઈક અગમ્ય કારણથી આ કાવ્યની યોજના મૂકેના કવિના ગોઠી જ નહિં; “ ધ્રુવડ ” ના ધ્વનિ લાગટ વાગ્યા કરતા હતા.

“ ધ્રુવડ ” માં જેમ ‘ કદો નહિં ’ ના દુઃખમય સૂરો વડે ભાવગીત રચાયું છે, તેમ આ કાવ્યમાં ઉદ્ધાસમય આશા-ભાવિકાળની આશાના રણુકાર છે. “ ધ્રુવડ ” ના શ્લોક ૫-૬ ની ટીકમાં Ryder Haggard નું વચન ઊતાર્યું છે; તેના સંધાણુમાંનો નીચેનો ઊતારો આ “ ગૂઢકોકિલા ” કાવ્યની અન્તર્ગત કલ્પના ઉપર પ્રકાશ આડકતરી રીતે પાડશે:—

“ And yet we believe that there is an answer, and that upon a time a new Dawn will come blushing down the ways of our enduring night.”

(“ She ”—Chap. X, ‘ Speculations,’ P. 119).

શ્લોક ૧—૨.

શ્લોક ૧ ચરણ ૨. ઉપાનાં તેજસ્વી કિરણો રચાય તે ઉપાનું કેશ સમારવું.

ઉપા, કૃષ્ણપક્ષનો પ્હરોડનો અર્ધચન્દ્ર (શશિકલા) અને એ શશિકલાની અડોઅડ જણાતો શુક્ર-આ રચના એક સુંદર પ્રભાતકાળે રત્નાગિરિ જિલ્લાના ગુહાગર ગામમાંથી પ્રયાણ કરને દીડી હતી; અને તે જ પ્રસંગે નાળિયેરીઓ તથા આંબાના ગીચ બગીચામાં કોયલ ‘મધુર ગાનસુધા વરસાવતી’ સાંભળી હતી. “ મધ્યરાત્રે કોયલ ” વિશે શંકા કાઢનારાઓ કેટલાક એટલી હદ સૂધી ગયાછે કે રાત્રે કોયલ કદી સંભળાય જ નહિં, અને સંભળાય તો ચાંદનીની રાત્રે જ એમ સૃષ્ટિના બનાવનો અનુભવ લીધા વિના જ બોલેછે ! એ વર્ગ વળી આ પ્રસંગ વિશે પણ શક્ત કાઢશે કે પ્હરોડમાં કોયલ સંભળાય નહિં, અને સંભળાય તો ચાંદનીમાં જ ? તો—

જાનન્તિ તે કિમપિ તાન્પ્રતિ નૈષ યત્નઃ

એટલું જ કહેવું બસ છે.

પરંતુ સૃષ્ટિના નિયમનો એક ભંગ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલા આપણા એક કવિ સંપ્રદાયમાં જણાયછે, ને હું પણ એ રીતિના પ્રવાહમાં તણાયાછું તે નોંધવું જોઈએ. કોકિલ નર હમેશાં ગાયછે, માદા નહિં, છતાં

ત્વાં કામિનો મદનદૂતિમુદાહરન્તિ

એમ પુરૂષ પાસે બોલાવનાર કવિ કાલિદાસથી માંડીને કવિ-વર્ગમાં માદા ગાનારી મનાતી આવીછે; અને હાલ ભૌતિક વાણ્ઠી “ કોયલ બોલી ” એમ જ છે. એટલે એ દૂષણ રીતિને માથે જ નાંખું તો moral cowardice નહિં ગણાય એમ આશા છે. યૂરોપમાં ‘ નાઈટિંગેલ ’ (nightingale)—‘ મુલ્મુલ-વિશે પણ કવિવર્ગમાં આ પ્રકારનો જ ભ્રમ પ્રવર્તેલો છે. આ પ્રશ્ન ઉપર કાંઈક લંબાણથી મ્હેં ચર્ચા તા. ૨૨-૧૨-૧૯૧૦ ની તારીખે લખેલી તે પછીના “ ગુજરાતી ” પત્રમાં પ્રગટ થયેલી છે. હેમાં આપેલાં ઉદાહરણોમાં નર અને માદા બંનેનો સંગ્રહ કરનારાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી આપ્યાં છે.

શ્લોક ૩. પૂર્વાર્ધ—ઉપર કહ્યું તેમ શુક્ર અને ચન્દ્રકલા પાસે પાસે જણાતાં હતાં, તેથી એના લક્ષની કલ્પના અહિં કરીછે.

શ્લોક ૫. ચરણ ૫. } પરભૂત-પરભૂતા-એમ સમજવું.
 શ્લોક ૭. ચરણ ૫. }

(બાકી ઉપર કહ્યું તેમ ગાય છે તે તો નર જ; પરંતુ આરમ્ભ-થી માદા સ્વીકારી છે તેથી પરભૂતાનું દૂકું પરભૂત લેવાનું છે.)

ફૂલ બહેનનારી, પૃષ્ઠ ૫૦-૫૧.

માનવ જીવનમાં સુખમય ભાવ તથા ભાવના પ્રેરનારી દિવ્ય કૃપા કે હેવી શક્તિને રૂપ આપી આ ફૂલ બહેનનારી કલ્પી છે. પ્રભુની દયા એ આ ફૂલ બહેનનારી કહીશું.

કડી ૩. પંક્તિ ૨. ગાલે રમતી ગોળ લલરી-સ્મિત કરતે ગાલમાં ખાડા પડે તે. “ફરી ગાલે મીડી સ્મિત સખી રમે ગોળ લલરી” (‘કુસુમમાલા’, ‘લારી છગી નથી’ એ પૃ. ૬૧) કાવ્યમાંની આ પંક્તિ સરખાવો.

કડી ૫. ઉપર વર્ણવેલાં શિશુનાં સ્મિત, મુગ્ધાનાં પ્રેમસ્મિત, વિધવાનાં અશ્રુયુક્ત શિશુચુમ્બન, એ સર્વ ઉપર પ્રથમ હક તો વિશ્વ-પિતાનો જ છે; હેની જ પ્રેમજ્ઞ, સુન્દર યોજનાનાં એ કુસુમો છે; અને પછી તે ઉપર માનવજનનો હક છે; તેથી વિશ્વપિતાને ચરણે અર્પણે પછી જે અવશેષ રહે તે પ્રભુની પ્રસાદીરૂપ વિશ્વના લોકોને બહેન્યાય છે. આ રીતે, તેમ જ સ્વભાવજ્ઞે પણ, એ મોંમાં ફૂલ છે.

કોણ કહે સુખ નંધર છે? પૃષ્ઠ ૫૧-૫૨.

“છે માનવીજીવનની ઘટમાળ હેવી,
 દુઃખપ્રધાન સુખ અલ્પ થકી ભરેલી.”

(‘શુકતારા’—શ્લો. ૧૦, ‘હૃદયવીણા’—પૃ. ૭૭)

એ ક્ષણિક મનોવૃત્તિને શાશ્વત ઉત્તર આપનારી કલ્પના આ કાવ્યમાં છે. દુઃખવાદ (Pessimism) જીવનમાં દુઃખની જ વ્યાપકતા જુવે છે, તહેવી એ ક્ષણિક વૃત્તિ નથી; કેમકે ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું છે:—

“તો એ કટુત્વ હરતાં સુખખિન્દુયોગે
થાએ જ સદા કંઈ જીવન મૃત્યુલોકે.”

આ સુખખિન્દુ તે સુખસિન્ધુ જ છે એ દર્શાવવાનો હેતુ આ કાવ્યનો છે. સર્વ સુખનું નિદાન પ્રેમ-અચલ, વ્યાપક પ્રેમ-છે. તે પ્રેમ વિરલ સૂક્ષ્મરૂપે સર્વત્ર પસરી રહ્યો છે, તો પછી તહેને પરિણામે સુખ ચિરસ્થાયી જ હોઈ જીવન મનોહર જ લાગવું જોઈએ; સુખ નશ્વર-નાશ પામનારું-છે જ નહિ; (શ્લોક ૧).

આ સુખસિન્ધુ છે. એ સિન્ધુનો અનુભવ જીવનભાગમાં એ સિન્ધુમાંનાં ખિન્દુવડે જ મળી શકે, એ ખિન્દુઓ:-ક્ષણિક ભાસતું, પણ સંસ્કારદ્વારા ચિરંજીવી, સુખ્યન, પ્રેમભર્યા સ્મિત (દુઃખને સમયે સ્મરણ-દ્વારા સુખ આપનારાં સ્મિત), ઇત્યાદિ આ જીવનમાં ડગલે ડગલે વીણેલાં ફૂલનાં માધુર્ય સત્યદૃષ્ટિથી જોનારને તો સ્થિર જ લાગશે. માટે સુખ આવીનાશી જ છે. (શ્લોક ૨, ૩, ૪). એ સુખો હૃદયમાં ઊંડાં-કનકની પેટીમાં-પૂર્યાછે; તે સોંધી કાઢવા માટે એ પેટી ઉઘાડવાની કનકદૂંચી એક છે; એ દૂંચી તે સુખવાદીનું સત્યદર્શન, એ સુખોને ના જોઈ સકવાથી જૂનાં થયેલાં, એ સુખો સત્યદર્શનથી જડતાં, ફરી નવે-રૂપે પ્રાપ્ત થાયછે. (શ્લોક ૫.)

શ્લોક ૩. ચરણ ૨.

‘ધરશે’નો કર્તા ‘સ્નેહી-ઉરો’ (સ્નેહીજનનાં હૃદય), અને કર્મ ‘એ’ (એ સ્મિત) છે.

સ્થિર—એ ‘ઉરો’નું વિશેષણ નથી; ‘ધરશે’નું ક્રિયાવિશેષણ છે. સ્થિર ટકી રહે એમ હૃદયો ધારી રાખશે—એમ અર્થ છે.

શ્લોક ૪.

ચરણ ૩ માંનો ‘રસ’ તે ચરણ ૧ માંના ‘અર્મોપાન’ને ઉદ્દેશે-છે, અને ‘સુગન્ધ’ તે ચરણ ૨ માંનાં ‘ફૂલ’ને ઉદ્દેશેછે.

જૂના ધ્વનિ પૃ. ૫૨-૫૩.

“Songs my mother taught me” એ ગીતના શબ્દ સ્મરણમાં નથી. પણ કેટલાંક વર્ષ ઉપર વાંચેલા એ ગીતના ભાવની છાયા જે મહારા મન ઉપર પડેલી રહેનું આ આલેખન છે. તેથી ‘છાયા’ નામ વાપર્યું છે;—માષાન્તર અને અનુકરણની વચમાં અટકે છે માટે.

એકવાર પ્રખ્યાત ગાનારી Madame Albani મુંબાઈમાં concert માં ગાવાની હતી તે વખત હેના પ્રોગ્રામમાં આ ગીત હતું. મહને યાદ આવેછે કે એ ગીત કોક ઠેકાણે મહેં વાંચ્યું હતું, અને હેના કરુણ રસમય, આર્દ્ર, ભાવથી મહને ખડુ અસર થઈ હતી. આ છાયામાં બીજી કડી અને તે સાથે સંબન્ધ રાખનારો ભાગ (પહેલી કડીનું ઉત્તરાર્ધ) મૂળમાં નથી; મૂળમાં સૂચકતામાં અદ્ભુત રીતે રહેલા ભાવ ઉપરથી મહેં કલ્પી કાઢ્યો છે.

કડી ૨. પ્રથમ કડીના છેલા ચરણમાં કહેલા ભૂત સમયનું વસલ-તાથી આર્દ્ર ચિત્ર આ કડીમાં છે.

ચરણ ૩. સૂરઘટના—સ્વરની (સંગીતના સ્વરોની) ગોઠવણી.

ચરણ ૪. તાલ તે સંગીતનું કૃત્રિમ શુષ્ક ઉપાદગ નહિં પણ હેના રસમાં ભરતી કરનારું તત્ત્વ અને એ રીતે ‘ તાલમાં રસ સાચવવો ’ તે એ શીખવતી.

કડી ૩. પોતાની પુત્રીને એ જ જૂના પ્રેમભર્યા સંસ્કારવાળાં ગીત શીખવતે હૃદયમાં ગૂઢ આંસુ વહેવાનું કારણ એક તો પોતાની મરણ પામેલી માનું સ્નેહમય સ્મરણ, અને બીજું પોતાની પુત્રી પણ ભાવિમાં પોતાને આમ સંભારશે એ દૂર દર્શનથી થતી ગદ્ગદાવસ્થા.

ત્યહારે અને હવે. પૃષ્ઠ ૫૩-૫૭.

આ કાવ્યની ઘટના તથા ભાવ આ પ્રમાણે છે:—

અસાધારણ શાન્તિ અને સૌન્દર્યવાળી સન્ધ્યાને સમયે કવિ એક સિન્ધુકિનારાની પર્વતટોચ ઉપર બેઠો રહેલો છે; તે સમયે ત્રિકાળનું

ગાન ગાતા સિન્ધુના સ્વરો હૃદયમાં ભરાતાં જૂન અને વર્તમાન વચ્ચે વિરોધના અનેક પ્રકારો પ્રસક્ત થાયછે; તે છૂટક છૂટક પાત્રોનાં ગાનરૂપે ઉપસ્થિત કરાયાંછે. એ પાત્રો પ્રસક્ત નથી તેથી હેમનાં ગાન અશરીર કહ્યાંછે. પ્રથમ પ્રેમવચનોથી છેતરી પછીથી શકે તજેલી યુવતિનું— ‘ત્યહારે અને હવે’નું ચિત્ર; સંપત્તિ સમયે ખુશામદખોર મિત્રોથી વીંટાયલા અને નિર્ધન થતાં તળપલા ધનિક નિર્ધનનું ‘ત્યહારે અને હવે’નું ચિત્ર; માનવ માત્રના બાલ્યના ઉદ્ધાસ અને પ્રૌઢવરથાના ગમ્भीર ભાવ એ બેનું ‘ત્યહારે અને હવે’નું ચિત્ર, ઈલાહિ પાંચ ચિત્રો નમૂના-રૂપે રજૂ કરીને હેવાં અસંખ્ય ગાનોનું એક સમય મહાન્ ગાન, એ છૂટક ગાન જેમાં માત્ર એક સ્વરબિન્દુરૂપ અનેછે હેતું મહાન્ ગાન (દરેક છૂટક ગાનને સંવાદથી ગૂંથનારું ગાન),—પ્રકૃતિમાં વ્યાપી રહેલું સમય સૃષ્ટિમાંના સંવાદનું ગાન પ્રગટ થયેલું બતાવ્યુંછે. જીવન અને પ્રકૃતિના સર્વ પ્રસંગો તરફ યોગ્ય દૃષ્ટિથી જોતાં અથવા વિસંવાદી ભાસતા અંશોનો પણ સંવાદ પ્રગટ થઈ એક સમય સુન્દરતાનો સમન્વય જણાયછે એમ તાત્પર્ય છે; માટે જ એ ગાન

“ગાજી રહ્યું પ્રકૃતિમાં સ્થિર એ સુરીલું.”

(કડી ૧૭, ચરણ ૪.)

શ્લોક ૧. ચરણ ૨.

અસ્ત પામતા સૂર્યનાં કિરણોનો ગોળાકાર ફેલાવ મુગટના આકારનો થાયછે તેથી ‘કિરીટરચના.’ (કિરીટ=મુગટ).

ઉત્તરાર્ધ—એ કિરણોના વચગાળામાં ગુલાબી અને પિરોજી રંગનું આકાશ આવી એ રંગના લાંબા પટા હેવા જણાયા કે જાણે ચક્ર (પયડા)ના આકારનું મંડળ ના હોય. આરાવલી = આર + આવલી; આરાની હારય. (અર = આરો (પયડાનો) છે, તેમ આર શબ્દનો પણ એ એક અર્થ છે.)

આ પ્રકારની રચના (શ્લોક ૨ ચ. ૧ માંના શુકતારાસહિતની) પ્રત્યક્ષ મ્હેં એક સમયે રત્નાગિરિ બિહાના ખાનકોટ બંદરના

કિનારાના ડુંગર ઉપરથી જોઈ હતી. આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ પણ તે સમયે જ થઈ હતી.

શ્લોક ૫ પૂર્વાર્ધ.

ત્વં જીવિતં ત્વમસિ મે હૃદયં દ્વિતીયં
ત્વં કૌમુદી નયનયો:

એ ‘ઉત્તરરામચરિત’માંના વચનની છાયા આ શબ્દોમાં છે.

ચરણ ૩. ચાટુ= મીઠાં વચન, પછી વિશેષણ તરીકે લઈ મીઠાં વચનવાળાં.

શ્લોક ૬. ‘પ્રેમમાં’—એમ કહી તરત સુધારેછે.—‘પ્રેમના આ ભાસમાં’; કેમકે આખરે શકે તથા તેથી ખરો પ્રેમ મળા હતો જ નહિ—

શ્લોક ૧૧ ચરણ ૪.

હાસે (હાસમાં) પણ જાંડું (જૂંધું ગૂઢ રહેલું) રુદન સાંભળું-
છું. જીવનનો અનુભવજ હેતો છે કે આનન્દ અને શોક એ એ વચ્ચે કેશાંત્ર જેટલું જ અંતર છે. આ ભાવ તો અદિં છે જ; પણ તે ઉપરાંત આનન્દહાસનું દર્શન થવાની સાથે જ આનન્દની અસ્થિરતા અને શોકનો ઘેરો પડદો હેતું ભાન થાયછે, તેથી હાસમાં રુદન સંભળાતું કશુંછે.

શ્લોક ૧૧ ચરણ ૧.

“ગયા મોહો લાધી સ્મૃતિ”—આ શબ્દો ‘ભગવદ્ગીતા’માંના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયાછે:—

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લઙ્ઘા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

(અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૭૩)

“મોહ ભાગ્યો, સ્મૃતિ લાધી મહતે આપ-પ્રસાદથી.”

(રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામદૃત ભાષાન્તર.)

લાધી-(સં. લઙ્ઘં-પ્રા. લઙ્ઘં-ગુજ. લાધ્યું.) પ્રાપ્ત થઈ.

ચરણ ૨.

પ્રવેશી અંગારે—દુઃખ, જીવનના વિષમ અનુભવ, પશ્ચાત્તાપ ઇત્યાદિ અંગારમાં પેશીને.

શ્લોક ૧૪, ૧૫.

આ એ શ્લોકના અર્થમાં પ્રથમાભાસે વિરોધ જણાતો નથી, પરંતુ વિરોધ ખરો આ રીતે છે:—યૌવનકાળમાં (સત્ય દર્શનને અભાવે) જીવનના આઘાત (દુઃખાદિ પ્રસંગો) મળવાની સાથે તે સહન ના થતાં, એ આઘાતના બળને અણુઘટનું મહત્ત્વ આપી હેમાંથી છૂટીને આકાશના તારામાં જઈને જાણે વસવાની ઇચ્છા થતી. હવે પ્રૌઢકાળમાં જીવન અને પરજીવનના સંબન્ધનું સત્ય તત્ત્વ-દર્શન થતાં જગતનું વિષમગાન—આઘાત, દુઃખ, ઇત્યાદિ પ્રસંગોની નિષ્કૃષ્ટતા—ની ખરી કીમત જાણીને એ ગાન વિખરી જાયછે અને નવું દિવ્ય સંગીત વ્યાપી રહેછે, અને આ કારણથી મરણાદિકનો ભય લુપ્ત થઈ તે તરફ સમદષ્ટિ થાયછે તેથી જ સન્ધ્યારંગમાં ઉડુ- (તારા) ગણમાં, અને વ્યોમના કુદરમાં જગજ્જીવનનીનાં તેડાં સંભળાય- છે ને એ તેડાંમાં જનનીના પ્રેમલ સ્વર સંભળાયછે.

શ્લોક ૧૫ ચરણ ૧-૨.

ટેનિસનની આ પંક્તિયો સરખાવો.

Sunset and Evening Star,
And one clear call for me.

શ્લોક ૭, ૬, ૧૧, ૧૩, ૧૫—આ ખંડશિખરિણી બધા રા. નહાનાલાલના (મ્હારા ‘ધ્રુવડ’ કાવ્યના શ્લોક ૮, ૧૦, ૧૨, ૨૦—માં ગિમ્મરપે સ્વીકારેલા) ખંડશિખરિણીની પૂર્વાપર અંશોની ઉલટ પાલટ ક્રમયોજનાને લીધે સ્વરૂપ ભેદવાળા છે; બાકી તત્ત્વસ્વરૂપ એનું મળતું છે.

શ્લોક ૧૬ ચરણ ૨. ગગન—ગગને (સમગ્રીનો પ્રત્યય ‘એ’લુપ્ત.)

સૌન્દર્યની દેવીને પૃથ પૃથ-પૃથ.

આ કાવ્ય ‘વસન્ત’ માટે મોકલતાં પ્રોફેસર આણંદશંકરને

લખેલા પત્રમાંથી ઉતારો આપવાથી કાંઈક આ કાવ્યના અનતઃસ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પડશે:—

“ I wrote to you yesterday; and this morning, all unexpected, my Muse was delivered of the accompanying poem. I do not send it to— for declaring whether the new-born one is a congenital cripple and idiot. If the spirit of Shelly presided over its conception, none the less it is a legitimate offspring of my own Muse. I do not deny that Shelley's Hymn to Asia has something to do with the conception of the poem. But I am also sure it has come out with a single and sudden impulse this morning. But I also feel it is of course infinitely below the exalted idea of Shelley's sublime poem. ”

સકલ બ્રહ્માણ્ડમાં દિવ્ય સૌન્દર્ય વ્યાપી રહ્યું છે તેની અધિદેવી કદપીને તેને સંબોધનરૂપે આ કાવ્ય છે. શેલીના ‘પ્રકૃતિના આત્મતત્ત્વ’ (“Asia”)ને કરેલા સંબોધનકાવ્યને માત્ર પ્રેરક નમૂના રૂપ લઈને આ કાવ્ય સ્વયંભૂ ઊભિથી પ્રગટ થયું છે.

આ કાવ્યમાં સૌન્દર્યની દેવીના વ્યાપક જ્યોતિ તરફ સતત દૃષ્ટિ થાય છે; સર્વ સૃષ્ટિમાં એ જ્યોતિનું પૂર અલોકિક વેગથી વહ્યા કરે છે (કડી ૨); તેનાં થોડાંક જ દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં છે:—અનન્તતાના મેદાનમાં ગગડતા બ્રહ્માણ્ડગોળની પણ પેલી પારથ, અર્થાત્, Space—દિક્ષ—ની અસીમ સીમાની બંધી બાબૂએ (કડી ૩); તેમ જ સર્વ સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલા આકાશ (ether) માં ગૂંથાઈ રહેલા અનન્ત અણુગણ તેની અંદર પણ (કડી ૪); (અર્થાત્ વિભુ અને આણુ બંને પરિ-

માણામાં);—વળી, પ્રકાશ અને અન્ધકાર બંનેનાં જુદાં જુદાં મુખ્ય સ્વરૂપોમાં;—જેમકે, રાત્રિને ચન્દ્રે ચાંદનીમાં ડૂબાડી હોય ત્યાં (કડી ૫); તેમ જ, તારાથી જડેલા અંધકારમાં રહેલા ને શાન્તિમાં આશ્રય લેતા વિશ્વમાં (કડી ૬);—અને આથી પણ વિશેષ, નિરંતર પ્રકાશમય સૂર્ય-લોકમાં (કડી ૭); અને સૃષ્ટિની પૂર્વે રહેલા ગાદા અન્ધકારમાં (કડી ૮);—એમ સર્વત્ર આ સૌન્દર્યની દેવીના જ્યોતિનું પૂર વ્યાપ્યું છે. એ દેવી જીવનનું જીવન છે, હેના વડે જીવન ટકી રહેલું છે. અને સર્વ વિશ્વના તેજની અન્તર્ગત તેજ એ દેવીનું છે. (કડી ૯.)

આ વ્યાપક જ્યોતિના વિશાળ સિન્ધુનું સમગ્ર દર્શન થવા માટે કવિ ઉચ્ચ લાલસા એ રાખે છે કે સૂર્યની સમીપ જતો જણાતો મરુડ ને મ્હારું વાહન બને અને તહેના ઉપર ચઢીને અત્યન્ત ઊંચાણમાંથી આ વ્યાપક ગૂઢ જ્યોતિનું પૂર નિરખું (કડી ૧૦-૧૧).

કડી ૪. અણુરેણુ—અણુની રેણુ (ધૂળ); અર્થાત્ અણુનો પણ ઝીણામાં ઝીણો ભાગ.

કડી ૫. ચરણુ ૩. મન્દ્ર—ગમ્ભીર.

કડી ૬. તારાથી ચમકતા અંધારાથી દુકૂલ (વસ્ત્ર)ને ધારીને વિશ્વ શાન્તિને ખોળે (ઉછંગમાં) પડ્યું હોય ત્યાં એ ગૂઢ પૂર અભંગ (સતત) બેઠે છે.

કડી ૮.

તમ આસીત્તમસાગૂલ્હમગ્રેડપ્રકેતં સલિલં સર્વમા હૃદમ્ ।
(ઋગ્વેદસંહિતા, અષ્ટક ૮, અધ્યાય ૭, વર્ગ ૧૮, મંડળ ૧૦, અનુવાક ૧૧, સૂક્ત ૧૨૯, ઋચ્યા ૩.)—એ સ્મરણમાં રાખીને આ કડીનાં પ્રથમ બે ચરણો વાંચવાં.

આ કડીમાં સૃષ્ટિના પૂર્વકાળની સ્થિતિને ઉદ્દેશ છે તે ભૂતકાળની વાતનો છે, છતાં ‘વહે’ એ વર્તમાનકાળનું ૩૫ પ્રથમ દર્શને અનુચિત લાગશે. પરંતુ સૃષ્ટિ અને લય અનેકાનેક થયા છે ને થશે એમ કલ્પના સ્વીકારિયે, તો ‘વહે’ એ ૩૫ નિરંતર થતા પ્રકાર માટે બરોબર જ છે. આ કલ્પના છોડી દેતાં પણ,

અતિ દૂર ભૂતકાળની તરફ પશુ કવિની કલ્પનાદૃષ્ટિ આ સમયે પ્રત્યક્ષ દર્શન જોતી હોય તેમ ક્રમણ કરેછે એ અર્થ સૂચવવાને વર્તમાન કાળનું ૩૫ યથાર્થ બનેછે.

કડી ૯.

“તું તો જીવનનું જીવન સાચું” અને “તુજ તેજ વડે વિશ્વ-તેજ”, આ બે વચનો શેઁલીના ‘Hymn to Asia’માંના નીચેનાં વચનોનું સ્મરણ કરાવશે;—

“Life of Life ! thy lips” etc.

અને

“Lamp of Earth ! where’er thou movest,
Its dim shapes are clad with brightness.

કડી ૧૦. ગરુડ રવિકિરણનો ભક્ષ કરે—એ વચનનું તાત્પર્ય એટલું જ કે જાંચે સૂર્યની સમીપ જ જાણે એ જાયછે એમ લાગે-છે. ચક્રાર ચન્દ્રકિરણનો ભક્ષ કરેછે એ પ્રાચીન કલ્પનાના નમૂના ઉપર આ ગરુડના સૂર્યકિરણના ભક્ષની કલ્પના રચવાની છૂટ લીધી-છે. ગરુડ = Eagle. ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં મહેં eagle બે એક વાર દીઠાંછે.

કડી ૧૧. દીન દાસ—સૌન્દર્યની દેવીનો દીન દાસ.

પ્રેમના સદેશ કરહું ? પૃષ્ઠ ૫૯-૬૦.

આ કાવ્યમાં યશોધરા અને દયા-પ્રેમના નિધાન યુદ્ધદેવ એ પાત્રો માત્ર આધારરૂપે લીધાંછે.

યુદ્ધનો પ્રેમ માનવજાતિ ઉપર હતો, છતાં તહેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ કવિત્વદૃષ્ટિથી આ કાવ્યમાં જુદાં જુદાં ચિહ્નોથી આંક્યુંછે.

આ કાવ્યની પ્રેરણા નીચેનું વચન વાંચીને થઈ હતી:—

“They (i. e. the children) learnt their letters because Sanzo had told them of a great man of old who could

write letters on the sky and upon running water. How delightful it would be to paint black strokes on the sky and send honorable love to the Moon Lady, or write upon the river at the coming of the iris bloom !"

(From a two-page story—"The writing in the Sand" about a Japanese priest (Buddhistic), in "Black and White," dated 22nd August 1908.)

કડી ૩-૪. મરણ અને જીવન વચ્ચે, મરણશય્યા ઉપર રહેલા પતિની સેવા કરતી યુવતિનાં આંસુ-હૃદયમાં ગૂઢ રહેલાં-તહેમની સુન્દરતા અને મધુરતાથી કુસુમ બનતાં કલ્પ્યાંછે.

કડી ૫. ચરણ ૧-—ઇન્દ્રધનુ-ઘુરખો = ઇન્દ્રધનુષી ઘુરખો.
ચરણ ૩. જાંખતી-નું કર્મ 'સ્મિત' અને કર્તા 'સુન્દરી ગિરિ-દેવી' છે. જાંખતી = આછું પ્રગટાવતી.

ચરણ ૩-—૪. સુન્દરી ગિરિદેવી-ગિરિદેવી તે સુન્દરી.

કડી ૬ ચરણ ૪.—આંસુ-શોકનાં અને લર્ષનાં બંને સ્થિતિ વિકલ્પે લઈ સકાશે. ગૂઢા ભાવ શા તે કલ્પનાગમ્ય રહી પ્રસંગાનુસાર લઈ સકાય.

કડી ૭ ચરણ ૧-૨. નદીમાં શુકનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું તેથી પોતાના કેશમાં શુકને ગૂંથ્યાની કલ્પના છે.

કડી ૮. શિશુની નિર્દોષતા તથા દિવ્યસ્થાનની સૂચકતાને લીધે એ મર્ત્યજીવનને સ્વર્ગ સાથે જોડેછે એમ માન્યતા દર્શાવીછે.

આર્તનો પુકાર—પૃષ્ઠ ૬૧.

આ કાવ્યમાંનું રૂપક સમજાય હેલું છે એમ આશા રાખુંછું. સ્પષ્ટતા માટે બનાવુંછું: કોઈ કૂવાની ઉપર સુન્દર લલચાવનારી વેલી (લતા) હોય તહેને જોઈને હેનાં ફૂલ લેવા માટે કોઈ મનુષ્ય જાય; ચેતવનાર બીજે હેને રોકે, પરંતુ લતાકુસુમથી લોભાયલો તે ન સાંભળી, લતાથી ઢંકાયલો ફૂલો ન જોઈ સકે માટે અંધ બનીને પગ મૂકતાં,

પગ ચૂકીને અંદર પડે; પછી સૂર્યનો પ્રકાશ જોવાને ઉત્સુક બની અંધકૂપમાંથી બહાર નીકળવા ખૂબો પાડે;—હાવી અવસ્થા દુરિત (પાપ)ના કૂપમાં પડેલા મનુષ્યની દર્શાવી છે; વિષયસુખની લાલચ તે લોભન લતા.

અન્ધકૂપ = અંધારો કૂવો.

કહી ૩. પ્રભા નિરખવા માટે ભૂખ્યો; દષ્ટિના વિષય માટે રસનેન્દ્રિયજન્ય ભૂખ એ રૂપકમાં જોવાની ઇચ્છાની તીવ્રતા સૂચવાય- છે. તૃષ્ણા પણ આ સંબન્ધમાં વપરાય છે. પ્રકૃતિના અથવા ઇતર સૌન્દર્યનું આનન્દથી દર્શન કરવાને ‘પાન’ (drinking)થી વર્ણન કરવાનો પ્રચાર સર્વત્ર છે.

“સૌન્દર્ય એ મધુર કેરું કરંત પાન

નેનો વડે તહિં જોભો ભૂલો સર્વ ભાન.”

(કુસુમમાળા, પૃષ્ઠ ૬૯)

“તનુ ત્હારો ઉપાસમો જ્યાં જોઈએ,

રસના ઘૂંટણ જગ જોતું ભરે.”

(સ્નેહમુદ્રા, પૃષ્ઠ ૫૮.)

ઇત્યાદિ આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો જડશે.

સંસ્કૃત ધાતુ ભુજ્ નો પ્રથમ અર્થ ‘ખાવું’ એ છે, અને સુખનો આસ્વાદ કરવો, ભોગવવું, એ અર્થ પછીથી આવે છે તે વાત અહિં ધ્યાન ખેંચનારી છે.

માનવનાં પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં સર્વથી તીવ્ર રસનેન્દ્રિય છે; નહાનું બાળક નવી વસ્તુ હાથમાં લેતાં તરત તે મ્હોમાં મૂકે છે, તે એ કારણથી જ કે realization (પદાર્થના વસ્તુસ્વરૂપનો અનુભવ) એ રીતે જ એ સખળ પ્રકારે કરી સકે છે; આ સ્થિતિ રસનેન્દ્રિયની બીજી ઇન્દ્રિયશક્તિ કરતાં તીવ્રતાનું સૂચક પ્રમાણ છે.

નવતન વર્ષ—પૃષ્ઠ ૬૧-૬૩.

‘ગુજરાતી પંચ’ ના દીવાળીના અંક માટે આ કાવ્ય તા. ૨૨-૯-૧૯૦૯ ને રોજ રચ્યું હતું.

આ ગરબીમાં સાખીનું મિશ્રણ નવીન કર્યું છે. હાવાં મિશ્રણો હાલ પ્રચારમાં બહુ છે એટલે કાંઈને મુશ્કેલી નહિ પડે.

એસના વર્ષ ઉપર અભિનન્દન, પ્રોત્સાહન, ઇત્યાદિ આ કાવ્ય-માં છે.

કડી ૧. પંક્તિ ૨. ગાઓ—અર્થિ ‘ઓ’ ટૂંકાવાય છે. (એ જ પ્રમાણે કડી ૭ પંક્તિ ૨ માંના ‘ગાઓ’ શબ્દમાં પણ છે). ‘ગાવ’ એમ લખ્યું હોત તો આ ખુલાસો આપવો ના પડત; પરંતુ એ રૂપ પરિચિત બહુ નથી.

પંક્તિ ૪. દિવ્ય વાદ્ય—પૃથ્વી ઉપરનાં વાદ્યોના માધુર્યના ઉત્કર્ષ માટે ‘દિવ્ય’ વિશેષણ નથી લગાડ્યું, પરંતુ ખરેખરાં દિવ્ય લોકનાં વાદ્ય સંભળાતાં કલ્પ્યાં છે. અસાધારણ આનન્દપ્રસંગે સૃષ્ટિમાં પસરેલા સૌન્દર્યની પછાડી નિગૂઢ એ વાદ્યના સ્વર રહેલા ભાસે છે.

કડી ૨. “વાગે અનુપમ વાંસળી”—ઇત્યાદિ.

આ કલ્પના વાંચીને રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના ડીસેમ્બર ૧૯૧૧ માં પ્રગટ થયેલા, અનુપમ સૌન્દર્યવાળા, એક કાવ્ય-માંની એક કડી સ્મરણમાં આવ્યા વિના નહિ રહે:—

“ જામ્યો છે એ મહારાસ, વાગે વેણુ સનાતન;

સુણેછે અક્ષભીનાં તે, રમે તહેમાં હરિજન. ”

(“રાજરાજેન્દ્રને”, ખંડ ૫ મો, શ્લોક છેલ્લો.)

રા. ન્હાનાલાલની આ પંક્તિયોમાં ભવ્યતાની છાયા છે, ત્યારે મહારી આ સાખીમાં ભવ્યતાની ભાવના સૌન્દર્યના ઢોળમાં ઢંકાઈ ગઈ છે.

કડી ૪. રજની કાળી ગઈ, ઉષા હાસ કરતી આવી, ઇત્યાદિ ચિત્ર પ્રકૃતિના પ્રભાતનું તો છે જ; પણ હેમાં આપણા દેશની અધમ દશાની રજની ગઈ-જવા માંડી છે, અને ઉદયની ઉષાનો ઝળકાટ

કાંઈક થવા લાગ્યોછે, તો એ ઉષાના રાસમાં તાલ મેળવો, એ ઉદ્યતે અનુકૂળ વર્તન, વિક્રમ, કરો,—એમ અર્થ પણ વ્યક્ત્ય રહેલોછે.

કડી ૫ પંક્તિ ૨. ‘પ્રેરે’—તો કર્તા છલ્લી પંક્તિમાંનો ‘સૂરો’ એ શબ્દ છે.

કડી ૬. પંક્તિ ૪.

કડી ૧ માં દિવ્ય વાદ્ય ‘હૂર, હૂર’ વાગતાં સંભળાતાં કહ્યાંછે (ઉદ્દ્યોધનના આરમ્ભને એ સ્થિતિ અનુકૂળ છે); તે આ કડીમાં ‘ઓ સમીપ આવ્યાં’ એમ વચમાં આવેલા વર્ણનના ક્રમોના અનુભવ પછી સુઘટિત બનેછે.

અણુકરમાયાંકુલ—પૃષ્ઠ ૬૩-૬૪.

વર્ષાગાંધ્યની ભેટ તરીકે આ કાવ્ય રચેલુંછે. પ્રેમની સર્વ અવસ્થામાં વ્યાપકતા, જીવનમાળામાં સુવર્ણસૂત્રરૂપે સ્થિતિ, અર્થે દર્શાવતાં તે તે અવસ્થામાંના સ્વરૂપભેદ પણ સૂચવ્યા છે. મુગ્ધાવસ્થામાં કુસુમરૂપે, પૂર્ણયૌવનમાં અમૃતરૂપે, પ્રૌઢવયમાં એ કુસુમને એ અમૃત વડે છાંટી નવી તાજગી આપનાર પ્રભાવરૂપે,—આમ ત્રણે અવસ્થામાં પ્રેમની શુભ પ્રવૃત્તિ દર્શાવીછે.

શ્લોક ૪-૫. પ્રાઠાવસ્થાની ગમ્ભીર તેમ જ વિચારમય સ્થિતિ શ્લોક ૪ માં સૂચિત છે અને શ્લોક ૫ માં કુસુમની વૃષ્ટિ મુગ્ધાવસ્થાના સંસ્કાર જગવી ઘેરાં ગાન પ્રૌઠાવસ્થાના સ્વરનું અનુરણન કરેછે.

શૂન્યહૃદય મુગ્ધા. પૃષ્ઠ ૬૪.

બાળજ્યોતિરિન્દ્રનાથ ટાગોરના ‘અશ્રુમતી નાટક’માં (બંગાળીમાં) બાળુ રવીન્દ્રનાથનાં એ ગીત છે તહેમાંના એકનું ભાષાન્તર કરી નારાયણ હેમચન્દ્રના એ નાટકના ભાષાન્તરમાં મૂકેલું આ કાવ્ય છે. મૂળ ગીતની ચાલ જુદી જ તરેલની છે. આ ગીતની ચાલ મ્હેં જુદા નમૂના ઉપર ચોજી છે. આ કાવ્યનું મથાળું મ્હેં આ સંગ્રહમાં મૂકતે જોડયુંછે.

કડી ૨. પંક્તિ ૨.

સુગન્ધની ઢગલીઓ—સુગન્ધમય કુસુમની ઢગલીઓ; સુગન્ધ એ પ્રધાનગુણની તીવ્રતાની વ્યંજના આ લક્ષણથી થાયછે.

કડી ૪. પંક્તિ ૧.

આ મુખચંદ—ત્હારો મુખચંદ.

કડી ૫. પંક્તિ ૧. કુંજ-કુંજમાં. (સપ્તમીનો પ્રત્યય ‘એ’ લુપ્ત.)

ખીલી—ખીલેલી.

ગાપીઓનું સંમેલન. પૃષ્ઠ ૬૫-૬૬.

આ ગીત પણ “અશ્રુમતી”માંથી છે.—આ ગીતના આંતરા પ્રત્યેક જુદા જુદા રાગમાં ગાવાથી ચારતા આવેછે; આંતરો ૧ લો ખમાચમાં, ૨ જો ગિલાગમાં, ૩ જો કલ્યાણમાં, ૪ થો સોરઠમાં, અને ૫ મો ખમાચમાં—આમ યોજના મદારા બન્ધુ રા. કૃષ્ણરાવે રસિક રીતે કરીછે. ગીતનું નામ આ સંગ્રહ માટે મ્હેં પાડ્યુંછે.

કડી ૧. ચરણ ૧. નીલ વાસ—કાળાં લૂગડાં, વાસ—વાસસ્-વાસ: ઉપરથી. રાત્રિયે અલિસારિકા અન્ધકારમાં ગૂઢ રહી સકે માટે કાળાં વસ્ત્ર સ્વીકારાયછે. પરંતુ આ ગીતમાં તો અજવાળી રાત્ર્યનું વર્ણન છે, તેથી શ્વેત વસન જોઈતાં હતાં. પરંતુ મૂળમાં ‘નીલ’ છે તેથી કાયમ રાખ્યુંછે. બાકી—ધારી ચારુ શ્વેત વાસ—એમ કરી સકાત ખરું.

ચરણ ૨.—રાસ = રાશિ, ઢગલો.

હૃદય-હૃદયમાં (સપ્તમીનો પ્રત્યય ‘એ’ લુપ્ત.) પ્રણય = પ્રેમ; પ્રેમના કુસુમનો ઢગલો હૃદયમાં (ધારીને—પ્રથમ ચરણમાંથી અધ્યા-હત; અથવા ધારી—નું કર્મ એક વાક્યમાં જ લેવું.)

ચરણ ૩. હરિણુનેત્ર—૦ નેત્રમાં (સપ્તમીનો પ્રત્યય ‘એ’ લુપ્ત.) આ પણ પ્રથમ ચરણના ‘ધારી’ નું કર્મ.

કડી ૨. ‘ઢાજે’—એ ત્રણે ચરણમાં ‘જે’ ની એક માત્રા કરીને બોલવાની જરૂર છે.

ચરણ ૨—સુરવસાર—સુન્દર રવ (અવાજ) નો સાર (તત્ત્વરૂપ અંશ); મધુર અવાજનું પણ અન્તસ્તત્ત્વ—સાર—તે વિશેષ મધુર હોય.

ચરણ ૪. રજતશી—રૂપા જેવી.

કડી ૩. ચરણ ૨.—અયુત = દસલગ્નર.

ચરણ-૩. પુંજ = દગલો.

ચરણ ૪.—અકુલ = બોરસલી; (સં. **બકુલસરી** = અકુલની માળા, પ્રા. **બડલસરી**,—અવાન્નરકમ—બોલસરી, (વ્યત્યય થઈ)—બોરસલી. મરાઠીમાં બોરસલીને અકુલ જ કહેછે; કચ્છમાં બોલસરી કહેછે; ‘માલતી માધવ’ નાટકમાં અકુલની માળા ઘણા દિવસ સૂધી તાજ રહીછે, તે બોરસલીના ખાસ ગુણને લીધે જ. આમ છતાં રા. બળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોરે પોતાના શાકુન્તલ નાટકના ભાષાન્તરના કાશમાં અકુલ = કેસુડો—એમ આપેલું જોઈ આશ્ચર્ય લાગેછે.

ચૂથી = જૂઠું; જાતિ = જાઈ.

કડી ૪. ચરણ ૩.—અમૃતસદન = અમૃતનું ઘર. (વદન = મુખ—નું વિશેષણ).

વદનઝાય = મુખની ઝાયા (= કાન્તિ).

ચરણ ૪. (મુખકાન્તિ) ચન્દ્રને નિન્દેછે, અર્થાત્ ચન્દ્ર કરતાં ચઢિયાતી છે.

કડી ૫. ચરણ ૪.—ભાનુર્સિલ—‘રવીન્દ્ર’ એ નામનું રૂપાન્તર બાપૂ રવીન્દ્રનાથે જાણી જોઈને કરેલુંછે.

કિસા ગોતમી. પૃષ્ઠ ૬૬-૭૧.

આ આખ્યાન બુદ્ધચરિતનો એક ભાગ છે. બુદ્ધની parables (દૃષ્ટાન્તકથા) માં એક કિસા ગોતમીની parable છે. કાવ્યમાંથી કથા સમઝાઈ આવે એમ છે. “Light of Asia” નામે Edwin Arnold નું બુદ્ધચરિતનું મહાકાવ્ય અંગ્રેજીમાં છે તેમાંથી આ કથાભાગનું ભાષાન્તર આ કરેલું છે. (“જમ્બૂજ્યોતિ” નામથી આખ્યા

કાવ્યનું ભાષાન્તર કરી પ્રગટ કરવાનો મનોરથ લાંબા કાળથી છે.) આ સ્થિતિ ઉપરથી આ કાવ્યનો આરમ્ભ પાછલી વાર્તાના સંધાન-માં હોય એમ જણાય છે તેનું સમાધાન મળશે.

કડી ૧.—સાથ.—સિદ્ધાર્થ રાજસુખ, પત્નીપુત્ર, સર્વ તજીને નીકળી ચાલ્યા પછી દુઃખ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જ, પરંતુ તપ-શ્રયા આરંભ્યા પછી, રસ્તામાં જતાં કેટલાક ભરવાડ ઘેટાં બકરાં લઈને-યજ્ઞ માટે વધાર્યે લઈને-જતા હતા તે હેને મળ્યા. તેની સાથે એ જતો હતો, તેથી ‘સાથ.’

કડી ૬ તથા ૧૮-૨૭.—પહેલે દિવસે કિસાગોતમી સિદ્ધાર્થ પાસે બાળક માટે ઔષધ માગવા ગઈ હતી તે વ્રત્તાન્ત કિસાગોતમીના મુખથી જ કહેવડાવ્યો છે.

કડી ૭-૯. કિસાગોતમીની parable માં મૂળમાં સર્પદંશનો વ્રત્તાન્ત જણાતો નથી. એકવિન આનોંડનો એ ઉમેરો દશે.

કડી ૧૨.—‘મહે’ ગુમાવાએ’ = મહારાથી ગુમાવાય. પ્રેમાનન્દના સમયની વ્યાકરણરચના આ છે. જાણીને જ સ્વીકારી છે.

કડી ૧૩. મોદને—મોદ = આનન્દ; આનન્દને.

કડી ૧૭-૧૮. પુણ્યાત્મા, ઋષિજન.—તે સિદ્ધાર્થને ઉદ્દેશાને કહ્યું છે.

કડી ૧૯. મન્યુ તે અનિલ અને જીવિત તે દીપ-એમ રૂપક-બીજ છે.

પ્રગટાવવા-અર્થે પ્રગટાવવા-એમ ‘વ’ ઉપર તાલ મૂકીને બોલવાનું છે.

કડી ૨૧. પટકૂળ-લુગડાનો છેડો, પાલવ. મં. પટ અથવા પટ્ટ = લુગડું + કુલ = આગલ્યો છેડો.

આમ વ્યુત્પત્તિ દશે ? પટકુલ કે પટકૂલ એમ શબ્દ સં-સ્કૃતમાં જણાતો નથી. પટ્ટકુલ ઉપરથી કોઈ વ્યુત્પત્તિ કાઢે છે.

સં. પટોલં ઉપરથી ગુજ. પટોળું છે; તે પટ્ટકુલ શબ્દ હોય તો તે ઉપરથી રૂપાન્તર હોય ?

પ્રેમાનન્દે “અર્ધ ઉઘાડી દેહડી, નાથે ફાડયુંછ પટટૂળ રે.” એમ આ શબ્દ નળાખ્યાનમાં વાપર્યોછે (પૃથ્વીકાવ્યદોહન, ગ્રન્થ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૭૧).

લળી લળી—નમી નમી. જૂનાં કાવ્યોમાં આ શબ્દ વિશેષ જોવામાં આવેછે:—

“પગપ્દાનીથી હાર્યો અળતો, રહે અખળાને પાગે લળતો.”

(પ્રેમાનન્દકૃત નળાખ્યાન, પૃથ્વીકાવ્યદોહન, ગ્રન્થ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૨૧.)

“આપ તે લળો લળો પૂછે કે દોવડી કપ્પાં ગઈરે.”

(નાગરમાં ગવાતાં ગીતમાંનું એક ગીત,)

કડી ૨૫. ‘વૈદ્યે કલ્પું ઔષધ લાવતા.’—consulting physician સલાહ આપનાર વૈદ્ય અને apothecary ઔષધ આપનાર ગાંધી એ એ જુદા જુદા ધંધા પ્રાચીનકાળથી જ હશે. અથવા પ્રાચીન કાળમાં વૈદ્યનો નિષ્કામ ધંધો હોવાનું આ ચિહ્ન દર્શો.

કડી ૨૮. ઓવી એ મરાઠી જાંદ છે; ખાસ કરીને પ્રાચીન મરાઠી સાહિત્યમાં છે; ઓવી જ્ઞાનેશાચી એમ જ્ઞાનેશ્વર ઓવી માટે પ્રખ્યાત છે. એ જાંદનો બાંધો અતિ શિથિલ છે.

કડી ૨૯. ઉટજ = ખૂંપડું.

કડી ૩૧. રાઈ કાળી—વગર જડેલી રાઈ કાળી જ હોય.

કરમ્યું ફૂલ ખીલવું—મહાત્માને ઔષધ આપું અને એ મદારા બાળકને જીવાટે માટે—કરમાયલું ફૂલ ખીલવું—એમ.

કડી ૩૨. ઉત્તરાર્ધ.

ધનમત્ત ધનિકોની રાંક ઉપર દયા નથી હોતી તે સ્થિતિ ઉપર આ કટાક્ષ છે; અને જાતિ અનુભવથી રાંકને રાંક ઉપર સમભાવ થાય એ પણ તત્ત્વ છે.

કડી ૩૩. બાળચાકરમાં—બાળકમાં અથવા ચાકરમાં (થી કોષ).

કડી ૩૯. સત્યવિવેક—સત્ય તત્ત્વનો વિવેક, વિવેચન, બેદર્શન.

કડી ૪૪. અમૃત-અહિં 'અ' લંબાવવો પડશે. (પણ 'મૃ'-
ને સંયુક્તાક્ષર માનવાનો ભ્રમ કરીને અ થડકાવીને નહિ.)

કડી ૪૪-૪૫. એ બેનું યુગ્મક છે. 'હૃદયશય્યાપર સૂતો'—એમ
અન્વય છે.

કડી ૪૬-૪૭. યુગ્મક છે.

કડી ૪૮-૫૦.

સિદ્ધાર્થના સાથમાંના ભરવાડ થેટાં બકરાંને યજ્ઞમાં વધાર્યે ત્રધ
જતા હતા ત્હેની ઉપમા અહિં મનુષ્યની સ્થિતિ માટે આપીછે.

બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તમાં જન્મનું કારણ કર્મ કહ્યુંછે; જીવનને વળગી
રહેવાનાં કારણો અનેક છે, હેને સંયોજન અથવા ઉપાદાન કહ્યાંછે.
આ સર્વ દુઃખ અને હેના શમન માટે લાંબું વિવેચન અહિં અ-
સ્થાને છે. પરંતુ સાર આ છે:—

૧. જીવન તે દુઃખ છે; ૨. તળહા (તૃષ્ણા)—એ માનવરાગ
તે સતત જીવનનું કારણ છે; ૩. માનવરાગનો લોપ કર્યાથી જીવન
લુપ્ત થાય; અને ૪ પવિત્ર જીવનથી રાગનો લોપ સધાય. આ ચાર
સત્યનાં ટૂંકામાં નામ **દુક્ષ્ણ, સમુદયો, નિરોધો, અને મગ્ગો**
(માર્ગ:) એ છે.

આ દુઃખ (curse)નું ગૂઢ સત્ય હજી સિદ્ધાર્થને જડ્યું
નહોતું, પણ હેનો પૂર્વાભાસ થયો હતો તેથી આ વચનમાં કાંઈક
પૂર્વચ્છાયા આવીછે.

પશુને યજ્ઞમાં લઈ જાયછે, તેમ આ દુઃખ અને જીવનનું મૂળ
મનુષ્યને મરણ જન્મ એ ઘટમાળ તરફ લઈ જાયછે.

જેમ આ મૂક પશુચૂથને રમ્યક્રસુમ અને તૃણભૂમિ ઓળંગાવીને
બલિસ્થાને પશુના નાથ ઘૂમીને લાકી લઈ જાયછે તેમ, તે તીવ્ર દુઃખ
મનુજટોળાંને મહાબલિસ્થાનમાં ખોચાડે (છે;)-આમ અન્વય છે.

જન્મ સાથે જડ્યું—આ ભાગ મૂળમાં નથી. પરંતુ બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તમાંથી ફલિત વિચાર જોડાયોછે. જન્મ થયો તે સાથે જ—નિર્વાણસિદ્ધિનો માર્ગ ના એવે તો—જીવનરૂપી દુઃખ જોડાયલું જ છે. એ જ મહાબલિસ્થાન.

રાજ્યારોહણ. પૃષ્ઠ ૭૧-૭૪.

રાજા જોર્જ પાંચમાએ ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં દિલ્લીમાં આવી રાજ્યારોહણ જાહેર કરવાનો દરબાર ભર્યો તે ઉત્સવ નિમિત્તે “ગુજરાતી પંચ”ના કોરોનેશન અંક માટે આ કાવ્ય રચ્યું હતું.

શ્લોક ૧. ચરણ ૪.

દદા દિલ્લી.—અધા ફેરફારો—રાજાઓના થયા છતાં સ્થિર રહેલી તેથી દદા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ ‘દિલ્લી’ નામની વ્યુત્પત્તિ ‘દદા’ ઉપરથી કાઢેછે, (‘વાગ્વ્યાપાર’ નામના હેમના નિબંધનું પૃષ્ઠ ૨૦ જુવો). ઈ. સ. પૂર્વે પ્રથમ સૈકાના મધ્ય ભાગના સમયે દિલ્લી નામ પ્રથમ નજરે પડેછે. (એનસાઇક્લોપીડિયા ઓરિએન્ટલિસ)

શ્લોક ૨. ચરણ ૩.

નિર્વાણ—બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તનો અર્થ દઢ રૂપે લેવાનો નથી. નિર્વાણ એટલે લુપ્ત થઈ જવું એટલું જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે.

શ્લોક ૩. ચરણ ૧.

તોમાર અથવા તુવાર વંશની સ્થાપના અનંગપાળે ઈ. સ. ૭૩૬ માં કરી. (એનસાઇક્લોપીડિયા ઓરિએન્ટલિસ પ્રમાણે આ સાલ છે; ટોડ ઈ. સ. ૭૯૨ માં અનંગપાળે દિલ્લી ફરી બંધાવ્યાનું લખેછે.)

શ્લોક ૪-૫.

ઉપર કહેલા તુવાર વંશનો છેલ્લો રાજા (વંશપ્રવર્તક અનંગપાળથી ૨૦ મો રાજા) અનંગપાળ ૨ જો થયો. તહેનો ઈ. સ. ૧૧૫૧ ના શુભારમાં અજમેરના ચોલાણુ રાજા વીસલદેવે પરાજય કર્યો; પરંતુ અનંગપાળની પુત્રી વીસલદેવના પુત્ર જોડે લગ્ન સંબંધ-

મા જોડીને બંને વંશ સલાહથી જોડાયા. આ મંબન્ધથી જન્મેલો રાજા પૃથુરાજ (જેને ઈ. સ. ૧૧૬૪ માં દિલ્હીની ગાદી મળી) તે દિલ્હીનો છેલ્લો દિન્દુ રાજા હતો. ધોરનો મહમ્મદ (મહમ્મદ ઘોરી) ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો; તરત નિષ્ક્રમ થયો; પણ એ વરસ પછી પાછો આવ્યો. પૃથુરાજને હરાવી મારી નાંખ્યો. ત્યારથી દિલ્હી મુસલમાન શાહાનશાહાનનું સ્થાનક બન્યું.

પૃથુરાજ જેવો રણશૂર હતો તેવો જ અન્તઃપુરના વિલાસમાં ચક્રચૂર હતો; તેથી “ વીર અને શૂઙ્ગાર રસોનો નાયક ” કહેાછે (શ્લોક ૪ ચરણ ૧-૨).

ચંદ કવિના “ પૃથુરાજરાસા ” નામના હિન્દી મહાકાવ્યમાં પૃથુરાજનો જ્ઞાતાન્ત અને કીર્તિ અમર થયાંછ. (ઐતિહાસિક ભાગ અને કલ્પિત કથા મિશ્ર છે). માટે

“ચંદ કવિએ ગાયો પ્રેમે રસની રેલ મચાવીને.”

(શ્લોક ૪ ઉત્તરાર્ધ.)

(મેવાડની સ્ટેટ કાઉન્સિલના મેમ્બર અને રાજકવિ કવિરાજ શ્યામલદાસ, M. R. A. S. નું નામ પ્રસિદ્ધ છે. હેમણે—“ પૃથુરાજ રાસા ” ચંદ કવિને નામે ચઢાવી દીધેલું હેની પછી ઘણા સંકાને અંતરે થયેલા કાષ્ઠ રજપૂતાણા કોશારિયા અથવા બેડલા ચુલાણ કુટુંબના ભાટે રચેલું અનાવડી કાવ્ય છે, એમ પ્રમાણો બતાવી સિદ્ધ કર્યુંછે. એ લેખનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol Lv. Part I A. D. 1886, No. 1, માં પૃષ્ઠ ૫—૬૫ માં પ્રગટ થયુંછે. એ લેખનું ગુજરાતી ભાષાન્તર મ્હારી વિનંતિથી સ્વ. રણજિતરામ વાવા-

× દોડ કહેછે:—રજપૂતોમાં પુરુષ સંતતિને જ વારસો મળવાનો રિવાજ છે તેની વિરુદ્ધ અનંગપાળ બીજાએ પોતાને પુરુષ સંતાન ન હોવાથી પોતાની પુત્રીના પુત્ર પૃથુરાજને ગાદી સોંપી.

ભાષ્યે કરેલું ‘વસન્ત’ સં. ૧૯૭૧ ના આશ્વિનના અંકમાં પૃષ્ઠ ૫૫૬-૫૬૭ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. પરંતુ અહિં અંદના નામને સ્વીકારી આપણે ચાલવાને બાધ નથી.)

શ્લોક ૫ ચરણ ૨.

સંયુક્તાનું નામ પૃથુરાજની પ્રિય રાણી તરીકે જેને બળ્લીનું ના હોય તેણે **લીમરાવ લોળાનાથકૃત ‘પૃથુરાજરાસા’** વાંચવું.

ચરણ ૩ જેના = જીતનાર.

શ્લોક ૮—ચરણ ૪.

સમ્રાટ—સમ્રાજ્—સમ્રાટ્—ગુજરાતીમાં અન્ત્ય વ્યગ્જન આખો મૂકી—સમ્રાટ = શહાનશાહ; ચક્રવર્તી રાજા.

શ્લોક ૧૪-૧૫ માં દિલ્હીના દરબારમાં થવાની ધામધૂમવાળી રચનાની કલ્પના છે.

શ્લોક ૧૭ ચરણ ૧.

‘પરંતુ’—શ્લોક ૧૬ ના પૂર્વાર્ધના વાક્ય (‘સ્વપ્રસૂષ્ટિસમ સર્વ-રચના એલ જશે ઝીરી’ એ વાક્ય) અને આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધના વાક્ય (‘‘દયાનીતિ ત્હારી શાશ્વત થતી’’ એ વાક્ય) ની વચ્ચે વિરોધ આ ‘પરંતુ’ શબ્દથી જાણાવાય છે. શ્લોક ૧૬ ના ઉત્તરાર્ધનું વાક્ય તે કાઉંસમાં મુકયા જેવું જ ગણવાનું છે.

ચરણ ૩. ખરી કૃંચી—સમભાવ, sympathy, પ્રેમની કૃંચી તે ખરી કૃંચી. આ કોઈ કેકાણે શબ્દથી કહી બતાવી નથી. પરંતુ હૃદયની કૃંચી તે તે પ્રેમ જ એ સત્ય સ્પષ્ટવત્ છે તેથી જાણાઈ આવશે. રાજા જોજ પ્રથમ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકે મુસાફરીએ હિન્દુસ્તાનમાં ફરી રહ્યા પછી એક ભાષણમાં આ sympathy ના તત્ત્વ ઉપર અને હેની રાજ્યતન્ત્રમાં બિનતા વિશે બોલ્યા હતા. તેથી આ હેમને વિશે ખાસ વચન છે; ‘‘ખરી કૃંચી લાધી’’ તે.

શ્લોક ૧૮.

એ sympathy ના પ્રતિધ્વનિમાં—પરિણામરૂપે—પ્રભજનના પ્રત્યેક હૃદયમાં મૂળ ઘાલીને પ્રેમરૂપી વડ સ્થાયી રહેશે.

ચરણ ૪. છાયા—એ પ્રેમવડલાની છાયામાં.

જીવન. પૃષ્ઠ ૭૪-૭૫.

અંગ્રેજી કવિ બાયરનના Don Juan કાવ્યના Canto xv, stanza 99 નું આ ભાષાન્તર છે. એ પંક્તિયો નીચે પ્રમાણે છે:—

Between two worlds life hovers like a star
Twixt night and morn upon the horizon's verge.
How little do we know that which we are ?
How less what we may be ! The eternal surge
Of time and tide rolls on, and bears afar
Our bubbles: as the old burst, new emerge,
Lashed from the form of Ages; while the graves
Of empires heave but like some passing waves.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં જન્મ્યુઆરીના આરમ્ભમાં પ્રો. આર્જાન્દશંકર દ્યુવે મદને આ કાવ્ય આપીને ભાષાન્તર કરવાનું કહેલું તેથી પ્રેરાઈને આ ભાષાન્તર થયું છે.

કડી ૧. રજનિ-ઉપા—રજનિ અને ઉપા (દન્દ સમાસ).

ઉભય-લોક-ઉપકંઠ—ઉભય લોકના ઉપકંઠ ઉપર. (પટ્ટીતત્પુરુષ સમાસ); સમ્પ્રીતો પ્રત્યય ‘એ’ હ્રસ્વ; ઉપકંઠે—નું ઉપકંઠ.

કડી ૨. ‘ભાવિ વિશે વળી વિશેષ કાંકાં’—વર્તમાન સ્વરૂપ વિશે તો અજ્ઞાન છે જ, પણ તેથી વિશેષ ભાવિ વિશે છે.

“લઈ નિજ પટ ઊભરાતો”—પટ = જળના પ્રવાહનો વિસ્તાર. નદીનો, સાગરનો, પટ, તેમ કાળરૂપી મહાસિન્ધુ પોતાનો ઊભરાતો પટ લઈને વહે જાય છે.

કડી ૩.—ચરણ ૧-૨.

માનવ બુદ્ધિને (મનુષ્યરૂપી પરપોટાને) એ કાળનો ઉદ્ધિષિ (સમુદ્ર) લઈ જાયછે. ‘લઈ જતો’ નું કર્મ ‘માનવબુદ્ધિ.’

ચરણ ૩-૬. જમાનાઓની (જમાનાઓરૂપી) ફેનિલ (શીશુ-વાળી) ઉલ્લોલ (રમત કરતી) છોલ્ય પછડાઈ રહેછે, પછડાય તે વખતે જૂના બુદ્ધિ ફૂટી જાયછે અને બીજા નવીન રંગના બુદ્ધિ ઊગી નીકળેછે. સમુદ્રની છોલ્ય પછડાય તે વખતે પરપોટા કેટલાક ભાગી જાય, બીજા નવા ઉત્પન્ન થાય, તે રીતે જમાના બદલાતાં કોઈ મનુષ્યો મરી જાયછે, કોઈ જન્મેછે—એમ રૂપકનો અર્થ છે.

કડી ૪.

લઘુલ્હેર—લઘુ (= હલકા) લ્હેરવાળાં. (બહુવ્રીદિ સમાસ)

અને એ અસીમસિન્ધુમાં સદજ સરતા (વહેતા) લઘુલ્હેર (હલકા) તરંગ (મોજા) ની પેદે, વિનાશમાં પડી ગયેલાં મ્હોટા રાજ્યોનાં ખંડોર ઝિછળેછે:—આમ અન્વય છે.

ગોવર્ધનભાઈ. પૃષ્ઠ ૭૫-૭૬.

સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના અવસાન પછી આ કાવ્ય “સમાલોચક” ના ‘ગોવર્ધન સ્મારક અંક’ માટે મ્હેં રચ્યું હતું. આ કાવ્યમાં રહેલા વિચાર કલ્પના ઇત્યાદિ ઉપર કાંઈક સૂચક પ્રકાશ પાડવા માટે ‘વસન્ત’ ના ગોવર્ધનરામના સ્મારક અંકમાં આપેલા મ્હારા લેખમાંથી અન્તભાગનો ઊતારો આપુંછું:—

• “એ ગમ્ભીરનાદી, શાન્ત સાગરનો નાદ એકાએક બંધ પડ્યો-છે. પણ હેનો ધ્વનિ મ્હારા હૃદયને ઘેરી લેતો કાયમ લાગેછે. કોત્તરિજ, અને કાંઈક આઉનિંગની પેદે, ગોવર્ધનભાઈ મ્હને હમેશાં સાગરનું સ્મરણ આપેછે; તોફાની, પ્રચંડ તરંગ ઉછાળનારો, સાગર નદિ; પણ શાન્ત ગાન ગાતો, પ્રભાતના અન્ધકારમાં ઘેરાં પ્રભાતિયાં ગાતો, રાત્રિના ચમકતા અંધારામાં ઊંડા ભાવ ઉદ્દીપતો, સાગર.

“અહિં અત્યારે સાગરકિનારે એક મકાનમાં બેઠો બેઠો હું
આ લેખ લખું છું. સાગરનું સનાતન ગાન રાત્રિની ઊંડી શાન્તિમાં
સંવાદી રીતે ગૂંથાઈ ગયું છે; તારાજડિત આકાશથી તે ફોરફોરસના
પ્રકાશથી ચમકતા તરંગના ફેન સુધી સર્વત્ર એકાકાર, કારમી સંવેદના
સ્ફુરાવનારું, ગમ્ભીર શાન્તિનું પૂર વ્યાપી રહ્યું છે; આમ સાગર કાંઈ
ગૂઢતાના ધુમસમાં, રાત્રિના અર્ધપ્રકાશમાં, આવૃત રહી હૃદયમાં ઊંડા
ઝંકાર જગાડે છે. આ સમયે આ દેખાવમાં પ્રતિબિમ્બિત થઈને,
એ પ્રેમલ મૂર્તિ, એ મિત્રનો મધુર આત્મા. મ્હને જાણે વીંટી લે છે !

અહિં આ સમયે ઊંડો શાન્તિ ફરે,
તહિં એ મુજ મિત્રનો મૂર્તિ તરે !

રત્નાગિરિ જિલ્લો }
જાન્યુઆરી ૧૯૦૭ }

શ્લોક ૧—ચરણ ૩.

રજનિતિમિરે—ંતિમિરમાં.

વેયો—વેરાયલા. અલૌકિક—અલૌકિક જેવા ભાસતા.

શ્લોક ૨—ચરણ ૧.

બિમ્બો—પ્રતિબિમ્બો. સમુદ્રના સૂર—સ્વરો—તારાના આકારમાં
પ્રત્યક્ષરૂપ લઈને રહેલા; માટે એ પ્રતિબિમ્બ બન્યા.

પૂર્વાર્ધ—સાગરના સ્વરોનાં પ્રતિબિમ્બ બનીને આકાશમાં તારા
રહ્યા છે તે વ્યોમગુહામાં એ સ્વરોનાં ગાનને જાણે ધ્વનિત (પ્રતિ-
ધ્વનિત) કરે છે.

પ્રથમ ચરણમાં પ્રતિબિમ્બ કહી દર્શાવેન્દ્રિયથી ગમ્ય સ્વરૂપ
સૂચવ્યું છે; બીજા ચરણમાં પ્રતિધ્વનિ કહીને શ્રવણેન્દ્રિયથી ગમ્ય
સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

ચરણ ૩.—શાન્તિનું વ્યાપક સ્વરૂપ હેવું હતું કે નીચે સાગર
અને ઉપર આકાશ બંનેને એ શાન્તિ એકત્ર ગૂંથી દેતી હતી.

શ્લોક ૩. ચરણ ૨.

અપૂર્વ સ્વરૂપ-ગોવર્ધનભાઈના આત્માનું વિલક્ષણ સ્વરૂપ.

આ શ્લોક વાંચીને ટેનિસનની 'In Memoriam' માંની નીચેની પંક્તિયો-કાંઈક શિથિલ સામ્યથી, પણ સૂચકરૂપે-યાદ આવશે:-

Thy voice is on the rolling air,
I hear thee where the waters run;
Thou standest in the rising sun,
And in the setting thou art fair.

શ્લોક ૪.

ઉત્તરાર્ધ—અમૂર્ત છતાં આંતર અનુભવની તીવ્રતાને લીધે પ્રત્યક્ષવત્ જણાઈ સદસગણું સ્પષ્ટ. આમ વિરોધાભાસ અને હેનું શમન છે.

મહાભિનિષ્ક્રમણ-પૃષ્ઠ ૭૭-૮૧.

એડિવન આર્નોલ્ડકૃત “Light of Asia” માંથી એક પ્રસંગનું આ ભાષાન્તર છે.

બુદ્ધચરિતનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત-સિદ્ધાર્થ જગતના ઉદ્ધારનો માર્ગ સોધવા માટે રાજમન્દિર, પત્ની, ભાવિપુત્ર-સર્વનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો તે રાત્રિનો વૃત્તાન્ત-આ કાવ્યમાં છે.

મૂળમાંના કેટલાક ભાગ ટાળીને ભાષાન્તર કર્યું છે તે ભાગ માટે * * * * આ ચિહ્નનો તે તે સ્થળે મૂક્યાં છે.

મહાભિનિષ્ક્રમણ—મ્હોટું ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું, પ્રયાણ. “The Light of Asia”ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર “or The Great Renunciation (Mahābhiniṣhkramaṇa)” એમ છે. સિદ્ધાર્થના આ ત્યાગનું આ નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. “મહાભિનિષ્ક્રમણ-સૂત્ર” નામનો આ વિષયનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ છે. હેનું ચીનાઈ ભાષામાં ભાષાન્તર ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં થયેલું છે. આ કથાભાગના કાવ્યમાં આ પ્રસંગનું જ પ્રાધાન્ય છે તેથી આ કાવ્યને તે નામ ખાસ આપ્યું છે.

શ્લોક ૧-પ્રાવરણ=હોડેલું વસ્ત્ર.

શ્લોક ૫—અવ્યક્ત—સ્પષ્ટ ના સંભળાય એમ.

આ ગીતિના પ્રથમ દલમાં કેટલાક પંડિતો જનદોલંગ જીવે-
છે; પરંતુ ‘કાંઈ’ શબ્દમાં પ્રથમ શ્રુતિની બીજી માત્રા ઉપર તાલ છે
તેથી છટ્ટો માત્રાગણુ શ્રવ્ય જગણુ (અક્ષરગણુનો જગણુ) સધાય-
છે તેથી એ લંગ ભ્રમજનિત જ છે. આ વિશે ‘ગીતિનું બંધારણ’ એ
મ્હારો નિબંધ જીવો. (‘વસન્ત,’ માધ તથા વૈશાખ સં. ૧૯૭૩).

શ્લોક ૬—ચરણ ૨.

તુજ—‘શિશુ’ જેડે સંબન્ધ લેવો; તુજ શિશુ.

ચરણ ૩. “ The babe I bear of thee Quickened
this eve.” એમ મૂળ છે. આ અર્થ સ્પષ્ટ બિતર્યો નથી.

ઉત્તરાર્ધ—“ And at my heart there beat That
double pulse of life and joy and love ” એમ મૂળ છે.

જીવન—પોતાના સુસ્થિત આરોગ્યવાળા શરીરમાં બહેતું જીવન-
નું સ્રોત; તેમ જ ઉદરસ્થ શિશુનું નવું ધબકેલું જીવન; તેમ જ
તેથી થતો મોદ=આનન્દ અને પ્રેમ એ સર્વેની દિગુણ (બેવડી)
નાડી એટલા જ માટે; માતા તથા શિશુ બંનેની નાડી. હૃદયમાં બહેતો
રુધિરપ્રવાહ તે નાડીમાં રહેલો.

શ્લોક ૭ અને ૮ ની વચ્ચે ગાળેલા ભાગમાં ચશોધરા
પોતાને આવેલાં બે સ્વપ્નાંતું વર્ણન કરેછે. પ્રથમ સ્વપ્નમાં ચશોધરાએ
એક ઘોળો વૃષભ દીકો; હેનાં શીંગડાં વિશાળ ફેલાયલાં હતાં કપાળ-
માં એક તારા જેવો ચળકતો મણિ હતો; એ નગરમાર્ગમાં મન્દ
મન્દ ચાલ્યો, તે નગરદ્વાર તરફ; કોઈ હેને રોકી સક્યું નહિ;
ધન્દ્રના દેવાલયમાંથી એક વાણી સંભળાઈ:—“જે હેને ત્હમે રોકશે
નહિ, તે નગરની કીર્તિ ચાલી જશે.” છતાં કોઈ રોકી સક્યું નહિ.
પછી ચશોધરા મ્હોટે સ્વરે રોતી રોતી વૃષભને કંઈ વળગી અને
રોકવા મથી, લોકોને નગરનાં દ્વાર બંધ કરવાની આજ્ઞા કરી; પણ
વૃષભરાજ ચશોધરાના હાથના બંધનમાંથી સ્હેલાઈથી છૂટ્યો, બરાડતો

ચાલ્યા, અને દરવાજાની ભૂંગળો તોડીને દરવાજાને પગ નીચે ચગદીને ચાલ્યો ગયો.

ખીજન સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે દીકું;—ચાર દિવ્ય સ્વરૂપો, સુમેરુ પર્વત ઉપર રહેતા દિક્ષાળ હોય એમ જણાતાં, આકાશમાંથી અ-સંખ્ય ગણોની સાથે ઊતરીને નગરમાં ઝડપથી પેઠાં; તે સાથે ઇન્દ્રને સુનેરી વાવટો, દરવાજા ઉપરનો, ફડફડીને નીચે પડ્યો; ને તે સ્થળે એક તેજસ્વી વાવટો પ્રગટ થયો, હેના કપડામાં માણેક રૂપેરી દોરે શીવેલાં ગૂંથ્યાં હતાં, અને હેનાં કિરણોવડે અપૂર્વ અને અર્થભાર ભરેલાં વચ્ચનો રચાયાં, તે વચ્ચનોથી સર્વ જીવતા પ્રાણીઓ દર્પિત થયા: પૂર્વમાંથી સૂર્યોદય સાથે પવન નીકળી એ વાવટો પ્હોજો થતાં એ વચ્ચનો સર્વને સ્પષ્ટ જણાયાં; અને અહ્ભુત પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ.”

શ્લોક ૯. “આવી એ વેળ.”—સિદ્ધાર્થને ત્યાગી થઈ નીકળવાની વેળ,—એ ગૂઢ અર્થ.

શ્લોક ૯ અને ૧૦ ની વચ્ચેના ટાળેલા ભાગમાં ત્રીજા સ્વપ્નાનું વર્ણન ચરોધરા કરેછે. એ સ્વપ્નમાં ચરોધરા સ્વામીના પડખામાં ભરાવાનું કરેછે તો સિદ્ધાર્થ ત્યાં નથી; માત્ર વગર દબાયેલો તકિયો અને ખાલી જમ્બો; સ્વપ્નમાં જ પોતે ઊભી થઈ, અને પોતાની છાતી નીચે વીંટેલી સિદ્ધાર્થની પોતાની માળા—મેખલા—બદલાઈ જઈને સર્પ બની ગઈ, પગના કલ્લાં સરી પડ્યાં; હાથનાં સનાનાં કંકણ તૂટીને પડી ગયાં; કેશમનાં જાંઘનાં ફૂલ કરમાઈને રજકણુ થઈ ગયાં; અને પોતાની લક્ષ્મણના જમીનમાં ડૂબી ગઈ; અને કિરમજી મહારાજાની કશાકથી ચીરાઈ ગઈ. આ પછી દૂર દૂર પેલા ઘોળા વૃષભનો અવાજ સંભળાયો, અને પેલો ભરતકામનો વાવટો ફડક્યો, અને ખીજવાર “આવી એ વેળ” એ પુકાર સંભળાયો. તે સાથે ચરોધરા “સુણી એ ઝબકા જાગી.”

આ વૃત્તાન્ત ભાષાન્તરમાં ગૂંથ્યો હોત તો ચમત્કાર વધત. પરંતુ મૂળે આ કથાભાગનું ભાષાન્તર એક મ્હારા કીર્તન માટે તૈયાર

કર્તું હતું, તેથી હેમાં સંક્ષેપની જરૂર હતી. “જમ્બૂજ્યોતિ” ઇશ્વરકૃપા હશે તો પૂરું તૈયાર થશે ત્યારે બધા ભાગ દાખલ થશે જ.

કડી ૧૨.

અવિચલ પ્રેમ—મ્હારો ત્હારા ઉપરનો અચલ પ્રેમ.

કડી ૧૩. પંક્તિ ૧.

તુજ સ્વપ્ન ભાવિનાં ગૂઢ ચિત્ર ભલે ચીતરે—એમ અન્વય છે.

કડી ૧૪. પંક્તિ ૧.

શકે—જાણે કે. સં. શકે (હું તક કરુંછું) ઉપરથી. પ્રેમાનન્દની કવિતામાં ‘શકે’ વપરાયોછે;—“શકે ગિરિ કરીને ભંગ, સ્તન મધ્યે વહેછે ગંગ” (નળાખ્યાન, બૃહત્કાવ્યદોહન, અન્ધ ૧ શ્લો. ૫૪ ૧૨૨).

કડી ૧૬. પંક્તિ ૨.

મહાન ભાવિ ફળશે—સિધ્ધાર્થને યુધ્ધ થવા ચાલી જવાનું ભાવિ.

આ પછીના ટાળી દીધેલા ભાગમાં સિધ્ધાર્થનાં આશ્વાસન-વચનો ચાલુ રહેલાં બહુ છે; હેનો સાર આ છે:—“હું અજ્ઞાત જીવોનાં દુઃખથી દુઃખિત થાઉંછું, હેમને માટે મ્હારો આત્મા તલપી રહ્યોછે, તો પ્રિયમાં પ્રિય યશોધરાના જીવન ઉપર મ્હારો આત્મા ભમ્યા નહિં કરે? સર્વ વિશ્વમાં ભમી વળીને આખર ત્હારા ઉપર જ વિશ્રામ લેશે; જે તીવ્ર અન્વેષણ હું કરુંછું તે સર્વ માનવોને અર્થે તે ખરું, પણ સર્વથી વિશેષ ત્હારે અર્થે; આપણાં દુઃખની દ્વારા શાન્તિનો માર્ગ જડશે.” આમ કહીને હેને શાન્ત પાડીને યશોધરાને સિધ્ધાર્થ કહેછે:—“હવે તું આરામ લે; ગિધી જા; હું જગતો બેસી રહીશ.”

શ્લોક ૧૮, ચરણ ૨-૩.

અમુક ગ્રહોની સ્થિતિનો યોગ આવશે ત્યારે ગૌતમ સિધ્ધાર્થ યુધ્ધ બનવા પ્રયાણ કરશે એમ લાંબા કાળ પૂર્વે ભવિષ્ય કહેવાયલું હતું—એ યુધ્ધ ભક્તની માન્યતા અહિં મૂકીછે.

શ્લોક ૧૯—ચરણ ૨. ‘સુખદુઃખ કેરો પ્રસૂતિનો.’—

સુખની પ્રસૂતિનો (સુખ જેથી જાપજે—આણસુખ—તે વસ્તુનો) અથવા તો દુઃખની પ્રસૂતિનો (આણ દુઃખ પ્રસવે તે વસ્તુનો) આ ક્ષણે તું નિર્ણય કર્યો; જે નિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે; તત્કાળનું સુખ છોડી આભાસિ દુઃખ—સાચા પણ દૂર ગૂઢ રહેલા કલ્યાણના સાધન—રૂપ દુઃખ—નો સ્વીકાર કરવો કઠણ જ છે. શ્રેય અને પ્રેય એ બે—માંથી કોનો સ્વીકાર કરવો, તે વિષમ પ્રસંગ સિધ્ધાર્થને આ આવ્યો હતો; ‘સ્વેચ્છાસ્વીકાર’નું તત્ત્વ અહિં પ્રગટ કરીને આ ગ્રહોની વાણી (આન્તર ઊર્મિનું રૂપાન્તર બનેલી અદસ્ય વાણી) સિધ્ધાર્થને શ્રેય અને પ્રેય વચ્ચે પસંદગી હેતી ઇચ્છા ઉપર સોંપેછે. ‘કોપનિપદ્ધં’ કહેછે તેમ ધીર શ્રેયને પસંદ કરેછે—પ્રેયને તજીને, અને મન્દ શ્રેયને તજીને પ્રેયને પસંદ કરેછે; તે પ્રમાણે અહિં સિધ્ધાર્થે આખર ધીરનું જ કાર્ય કર્યું. (સ્વેચ્છાસ્વીકારના કાવ્યની ટીકામાં આગળ ઉપર આ ઉપનિષદનું વચન આપ્યુંછે.)

“સુખદુઃખ કેરો પ્રસૂતિ”—આ વાક્યનો આમ પણ અર્થ થાય; કિયો માર્ગ આદર્યાથી સુખ થશે (ખરું અથવા ખોટું સુખ થશે) અને કિયો સેવ્યાથી દુઃખ થશે (ખરું અથવા ખોટું દુઃખ થશે) તે.

ઉત્તરાર્ધ—વર્તાવવા, બચાવવા;—હેતો સંબન્ધ ‘માર્ગ વય’ એ પ્રથમ ચરણમાંના વાક્ય જેડે લેવાનોછે.

આ ભાગ પછી પાંચ પંક્તિયો મ્હેં ટાળીછું; હેમાં એટલું જ છે કે—તે સમયે પવનલહરી ઉપર આવતું દેવાનું ગાન સંભળાયું; તારાઓ તરફ જોઈ રહેતા સિધ્ધાર્થને આ ક્ષણે દેવો આસપાસ રહીને જોતા બિલા જ હતા.

પછી સિધ્ધાર્થનું સ્વગત વચન આવેછે:—“પણ અમોલ જ આવો દેવે પગુ”—દત્ત્યાદિ.

શ્લોક ૨૧ ચરણ ૨—૩.

આ (તારા) સુકુમાર અધર (= અધર તથા ઓછ) જગત

ઉદ્ધરવા (જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે) આકરું (વસમું) વ્રત (મહારા હૃદયમાં એ વ્રત કરવાની ભિમિ) પ્રેરતા (પ્રેરેછે);—આમ અન્વય તથા અર્થ છે.

અધર—તે તો નીચલો હોઈ જ; પરંતુ અહિં લક્ષણાવ્યાપારથી બંને હોઈનો સંગ્રહ કરવાનોછે.

“ અધર-ઓઈ જ આ મૃદુ પ્રેરતા ”—એમ કયું હોત તો શબ્દશઃ ખરું થાત, પણ માધુર્ય ઓછું થાત. માટે લક્ષણાનો આશ્રય લેવામાં હપણ નહિ આવે.

શ્લોક ૨૨. પૂર્વાર્ધ—એ વિષમ (કઠણ) વ્રત (પ્રયાણ કરી, ઉચ્ચ તપ કરી, સત્યસાધન કરવું એ વ્રત) આપણુ યુગ્મને (આપણને બેને) વિયુક્ત કરીને (છૂટાં પાડીને—હાલ તો છૂટા પડવાનું જ તેથી—બેનો વિયોગ કરીને) વિશેષ રૂંડુ બને (બનશે); કેમકે આ ત્યાગની અમૂલ્ય કામતને લીધે અને એથી થતા ભાવિ કલ્યાણને લીધે એનું મહત્ત્વ થશે.

ઉત્તરાર્ધ.—

“ And in the silence of yon sky I read
My fated message flashing. ”

એ મૂળ પંક્તિયો છે.

ભજનું શાસન—દીપતું આજ્ઞાવચન, દૈવી આજ્ઞાનું વચન. મૌન-યુક્ત ગગનમાં આ ક્ષણે એ ઝળકતું હું જોઉંછું.

આ ૨૨ મા શ્લોક પછી * * * આ ચિહ્નનો જોધયે.

આ પછી સિદ્ધાર્થનું સ્વગત વચન બહુ જ લાંબું ચાલેછે. હેમાં પોતાના હૃદયમાં પોતાના ત્યાગનાં કારણો વગેરેનું લાંબું ચિન્તન છે, બધું અહિં સૂચવતાં પણ લંબાણ થાય એમ છે. એ ચિન્તનને અંતે—એ સ્વગત વચનના સંધાણમાં જ—તારાઓ વગેરે તરફ સં-બોધનના ઉદ્દગાર શરૂ થાયછે:—

“ મને પ્રેરતા તારકવૃન્દ ! આ હું આવ્યો રે. ” ઇત્યાદિ.

કડી ૨૩. પંક્તિ ૧.

પ્રેરતા—મૂળમાં summoning stars છે; તેથી ‘તેડતા’ એમ શબ્દાર્થ મૂકાય; પરંતુ પ્રેરણાદ્વારા જ એ તેડું છે તેથી ‘પ્રેરતા’ ફીક ગણી મૂક્યું છે.

કડી ૨૩-૨૫.

મૂળ પંક્તિયો ખરેખરી સુ-દર છે તેથી અહિં મૂકું છું:—

“ Oh, mournful earth !

For thee and thine I lay aside my youth,
My throne, my joys, my golden days, my nights,
My happy palace—and thine arms, sweet Queen !
Harder to put aside than all the rest.”

આ મૂળનો ભાવપ્રવાહ અને ભાવાવેગ ભાષાન્તરમાં પૂરા ઉતારાયા નથી એમ મદને લાગે છે.

કડી ૨૪. પંક્તિ ૨. રજનિદિન સુખનાં—સુખથી ભરેલી રજનિયો તથા દિવસો.

કડી ૨૫. પંક્તિ ૧.

દુસ્ત્યજ એક—(ઉત્તરાધમાં છે તે) તુજ ભુજવક્ત્રી—તે એક દુસ્ત્યજ (તજવી કદાચ; દુઃખથી જે તજાય તે.)

કડી ૨૬. પંક્તિ ૧.

બુદ્ધ ગૌતમે પરિવ્રાજિકાઓની સંસ્થા, બહુ અનિચ્છાએ, સ્થાપી, ત્યારે યશોધરા આઘ પરિવ્રાજિકાઓમાંની એક હતી.

કડી ૨૮. ‘ ઉદ્ધરીશ હું એ પણ બાળ.’

રાહુલ સાતેક વરસનો બાળક હતો ત્યારથી જ હેને ભિક્ષુના વર્ગમાં દાખલ કર્યો હતો.

કડી ૨૯.

આ ત્યાગસમયે પોતાને પણ જાંડી મહાવેદના થતી જ હતી, પરંતુ તે અધિક ઐયને ખાતર ખમવાની હતી, અને હેમાં પોતાનાં

પિતા, પત્ની ઇત્યાદિ તરફથી વિરોધને બદલે સમભાવની યાચના એટલા માટે કરેછે કે એ વેદના હલકી થાય. એ યાચનાનું બીજું પણ કારણ ઉત્તરાર્ધમાં છે:—

“ જ્યોતિ પ્રગટે ને શીખે વિશ્વ ધર્મ ઉમંગે રે.”

ખરા જ્ઞાનનો જ્યોતિ પ્રગટે.

કહી ૩૩--ઉત્તરાર્ધ.

ભક્તિથી શય્યાની પ્રદક્ષિણા કરી—આ વર્ણુનથી લગ્નપ્રેમની ભાવનાને કેવળ કામવાસનાના સ્થૂલ પ્રદેશમાંથી જિયડી લઈ જઈને દિવ્યતાના સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં સ્થપાયછે; અથવા તો એ પ્રેમનો કામરૂપી અંશ દિવ્યતાના અલૌકિક જ્યોતિથી રંગાઈ દિવ્ય બનેછે.

કહી ૩૬.

આ કહીમાં મૂળમાંનો કેટલોક વૃત્તાન્ત ટાળી દઈને સંકેલી લીધુંછે. વચમાંનો ભાગ એ છે કે પોતાના ખંડમાંથી સિદ્ધાર્થ બહાર નીકળ્યો, ત્યાં અનેક સુંદર દાસીઓ નિદ્રામગ્ન દીડી, હેમને સંબોધીને પણ સ્વગત કેટલાક વિરહદુઃખના ઉદ્દગાર કાઢેછે; પણ પછી માનવ-દુઃખના પ્રખળ આકર્ષણથી દોરાયછે; અને અંતે વદાય લેઈને કહેછે:—

“ While life is good to give, I give and go
To seek deliverance and that unknown Light.”

આ ભાગને ગાળીને, જરાક જ ફેરવીને આ કહી મૂકીછે; હેમાં ઉપરની અંગ્રેજી બીજી પંક્તિનો ભાવ કાંઈક જુદે રૂપે આ કહીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રગટાવ્યોછે.—

“આલ્યો, સ્યામ રજનિમાં આલ્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો આલ્યો!”

અર્થે સ્યામરજનિમાં, અને જ્યોતિનો માર્ગ જાલવાનું—એમ મ્હારાં કરેલાં રૂપાન્તર છે.

આ પંક્તિ માટે પ્રો. આર્ણુદંશંકરના નીચેના શબ્દો મૂકવાથી નવો પ્રકાશ પડશે:—

“આલ્યો શ્યામ રજનિમાં આલ્યો’ એમ કીર્તનકારે ગાયું,—અને અંધારી રજની વિસ્તરેલી—અત્યક્ષ દેખાઈ, તે વારે એ શ્યામ રજનીનો અન્ધકાર પણ મહારાં નેત્ર આગળ ગૌતમ બુદ્ધના જ્ઞાનતેજથી ફેડાતો હોય એમ દીસવા લાગ્યું અને,

‘યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી’

એ પંક્તિનો અર્થ એવડા સત્યથી ભરાએલો મહારી નજર આગળ આવ્યો.”

(“આપણો ધર્મ,” પૃષ્ઠ ૩૭૪).

પ્રભાતમાં પ્રાર્થન.—પૃષ્ઠ ૮૨.

પાછલા કાવ્યની શ્યામ રજનિમાંથી નીકળી પેલો અનુપ જ્યોતિ તો નહિ, પણ પ્રભાતનો ભવ્ય જ્યોતિ જોઈને પ્રાર્થનકારા બીજો અનુપ જ્યોતિ (વધારે મોટો જ્યોતિ)—જોવાની ઈચ્છા દર્શાવવા આ કાવ્યનું અહિં સ્થાન સુયોજિત જણાશે.

આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ કાંઈક બાહ્ય દબાણથી છે. ગુજરાતી ‘વાંચનમાળા’ હાલ ચાલે છે તે રચાતી હતી તે વખતે હેમાં દાખલ કરવા માટે એક મિત્રની માગણીથી આ કાવ્ય રચીને યોગ્ય સ્થળે—તે મિત્રની મારફત—મોકલ્યું હતું. ‘વાંચનમાળા’માં એ દાખલ થયું હોય એમ જણાતું નથી.

શ્લોક ૧ તથા ૨ તે પ્રકૃતિમાં પસરેલી રજનિ, સૃષ્ટિની જાગૃતિ, પક્ષિગણનાં ગાન, ઇત્યાદિ ઉપસ્થિત કરે છે; ત્હેના કાંઈક પ્રતિબિમ્બરૂપે જ શ્લોક ૩ તથા ૪ માં માનવની મોહરજનિમાં નિદ્રા, દિવ્ય જ્ઞાનનો પ્રકાશ, સ્તુતિગાન, ઇત્યાદિ મૂકાયાં છે.

શ્લોક ૨. ચરણ ૧. રક્ષા કીધી—સૃષ્ટિના સર્વ સજીવ નિર્જીવ પદાર્થનું રક્ષણ કર્યું.

ચરણ ૨ સ્તુતિગાનો ગાતી—શ્લોક ૧ ચરણ ૪ માં વિદગ-ગણનાં ગાન કહ્યાં છે તે વડે સ્તુતિ ગાતી.

ચરણ ૩. પ્રકૃતિ પોતાના નિયમમાં યથાસ્થિત ચાલ્યે જાય તે જ કર્તવ્યપથમાં ચાલવું.

વીણાનું સ્વરમેલન. પૃષ્ઠ ૮૨-૮૬.

એકવાર વાંદરાના દરિયા કિનારે એક મિત્રે મ્હને પ્રશ્ન પૂછ્યો:-
“આ સમુદ્રમાં કિયા રાગ ગવાયછે?” મ્હેં તત્કાળ ઉત્તર ના દીધો.
એ ચાર દિવસ પછી આ કાવ્ય પ્રેરાયું અને ઉત્તરને ડોકાણે એ મિત્રને
વાંચી સંભળાવ્યું.

કાવ્યનો આછો કથાભાગ સ્પષ્ટ છે. કવિની ‘ ઉરવીણા ’
સ્વભાવશુદ્ધ છતાં ‘ જગમર્કટ ’ને સોંપી હોવાથી હેના તાર બગાડી
નાંખેલા, તેથી સમુદ્રના ગાનના સૂર હેમાં, અનેક યત્નો કર્યા છતાં,
પ્રતિધ્વનિ ઉત્પન્ન કરતા નહોતા. આ વખતે એક ભવ્ય સુન્દર દિવ્ય
મૂર્તિ સન્ધ્યાના આકાશમાં આલેખાયછે, અને આમું ગગન વ્યાપીને
જીભી રહેછે. અખિલ બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપી રહેલા દિવ્ય સંગીત-
ની અધિદેવી આ છે. એ આ દિવ્ય ગૂઢ સંગીતનું રહસ્ય વણુંવે-
છે; પછી પોતે અલૌકિક નૃત્ય કરેછે. આ નૃત્યની અલૌકિકતા એક
દેવી હતી કે એ નૃત્યમાંથી જ અવનવું ગાન ઊપજ્યું; દેવીના ઉર
ઉંપરના હારના તારા તે ગાનસ્વર બની ગયા, અને સદસ્ય હાથમાં
અસંખ્ય ફૂલ તે તીવ્ર કોમળ ઇલાદિ સ્વરના પેટાભેદ બની ગયા,
અને દેવીએ ખેરેલા સાળૂના વિવિધ ઇન્દ્રધનુષ્યરંગ તે સ્વરમૂર્છના
બની ગયા.

આમ “બ્રહ્માણ્ડતણી વીણા”નું અપૂર્વ રૂપે શ્રવણ થતાં કવિ
પ્રાર્થના કરેછે કે એ સૂર સાથે મ્હારી ઉરવીણાના સૂર મેળવી આપ્ય.
આ પ્રાર્થના સ્વીકારાઈ; દેવીએ કવિની ઉરવીણા હાથમાં લીધી
અને સૂર મેળવી કાયમનો “અચલ હાઠ” સ્થાપ્યો. આ **વીણાનું
સ્વરમેલન.**

શ્લોક ૧. આ પ્રશ્ન મિત્રે પૂછેલો.

શ્લોક ૨. આ શ્લોકમાં એ પ્રશ્નનો અધૂરો જવાબ છે.

શ્લોક ૯. ચરણ ૧-૨. અહિં અન્ત્યયમકમાં દોષનો ભાસ જણાશે: પરંતુ ચરણને અન્તે આવેલો ‘અલૌકિક’નો અન્ત્ય અકાર દીર્ઘ અને કાંઈક વિવૃત ઉચ્ચારાયછે, તેથી ‘સુરમાલિકા’ના અન્ત્ય આકાર જોડેનો યમક કાંઈક અંશે સચવાયછે. આ પ્રકારનો જ યમક ‘હૃદયવીણા’માં ‘વાટયજ્ઞેતી’ કાવ્યના શ્લોક ૫ મામાં (પૃષ્ઠ ૧૧૦ મે) આવેલોછે:—

સિન્ધુ અસીમ પડિયો ધરો ઊંડું ધ્યાન

ઉદ્બોધતો ધ્વનિ ગભીર અનન્તતાના.

શ્લોક ૧૦. અખિલ બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપી રહેલા ગૂઢ સંગીતની કલ્પના અહિં કરીછે, તે ઉપરથી મિ. અ. ફ. ખુશરદારના ‘વિલાસિકા’માંના ‘સ્વર્ગીય ગાન’ (પૃષ્ઠ ૩૦-૩૪ મે આવેલા) કાવ્ય-માંની કલ્પનાનું સ્મરણ થશે. પરંતુ એ કલ્પનાથી આ કેકાણેની કલ્પના સુચવાયલી નથી, તેમ એ અને કલ્પના વચ્ચે સૂક્ષ્મભેદ પણ કાંઈક છે.

શ્લોક ૧૧. સુરધનુ (ઇન્દ્રધનુષ્ય) અને કુસમેના રંગમાં પણ ગાનને સંતાયલું કવિ જુવેછે. સૌન્દર્યના સર્વ આવિર્ભાવમાં ઘટક તત્ત્વ શબ્દના માધુર્યનું મૂળ બનેલા ગાનને જ કલ્પયુંછે. સૌન્દર્ય-બીજના અદ્વૈત સ્વરૂપની છાયા અહિં જણાશે.

શ્લોક ૧૨. ગજવતો-હેનો કર્તા એક વાક્યમાં ‘અરણ્યસમીર’ છે, અને પછીના વાક્યમાં, ‘જળધોધ’ છે; અર્થાત્, બીજા વાક્યમાં ‘ગજવતો’ એ પૂર્વોક્ત ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર થાયછે.

શ્લોક ૧૩. અનાદત નાદ.—નાદની, શબ્દની, સ્થૂલરૂપે ઉત્પત્તિ પદાર્થને થતા આઘાતથી થતી ગણાયછે. આ આદત નાદ. પરંતુ નાદને માટે આઘાત અલ્પતમ થતે થતે સ્થૂલ શ્રવણગોચરના પણ તેટલી જ અલ્પતમ થશે, અને અંતે શૂન્યવત્ આઘાતમાં સૂક્ષ્મનાદ વિલીન થશે; આ અનાદત નાદ; હેનું અસ્તિત્વ સૂક્ષ્મરૂપે વ્યાપક સર્વત્ર છે એમ દર્શાવ્યુંછે. આમ સરિત્, સમીર, પક્ષી વગેરેના

નાદ પૂર્વગત શ્લોકોમાં કહ્યા તે ઉત્પન્ન થઈને સંભળાતા અંધ થતાં વિનાશ નથી પામતા, પણ ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મતમ રૂપ ધારી અનાહત નાદ બની જઈને સર્વે જગદીશના ચરણમાં રેડાયછે.

શ્લોક ૧૫. અત્યાર સુધી ભૌતિક નાદનાં જ સ્વરૂપ કહ્યાં. આ શ્લોકમાં માનવ હૃદયના લાવ-સુખદુઃખ-હેને મર્તરૂપ આપતાં હસિત રુદિત અને તે દ્વારા હેનાં કારણરૂપ હૃદયલાવ-એ પણ નાદસ્વરૂપ-માં લીધાછે.

શ્લોક ૧૬. અસંખ્ય બ્રહ્માણ્ડની સતત ગતિમાં ગૂઢ રૂપે એક પ્રકારની સમતાનતા રહેલીછે. તે સ્વરૂપનો આ વ્યાપક ગાનમાં સમાવેશ અહિં કર્યોછે.

અન્તિમ લક્ષ્ય—સર્વ બ્રહ્માણ્ડ અનન્તતામાં ગગડતાં ક્યાં જાય-છે ? કોઈ જાણતું નથી. નિશ્ચિત રૂપે જાણતું નથી. પરંતુ બ્રહ્માણ્ડ-ચાલક પુરમ પુરષે નિર્માણ કરેલું અજ્ઞાત લક્ષ્ય છે જ તે અન્તિમ લક્ષ્ય, છેવટનું સ્થાન.

“ અણુગણ્યા બ્રહ્માણ્ડના
ગોળ નિજ પલ્લવ ભરી,
પ્રકૃતિ ધન અંધારમાં
ચાલી, અનન્તપણા ભણી. ”

(‘ધ્રુવડ’; પાછળ પૃષ્ઠ ૪૩; કડી ૫ મી;)—સાથે આ પંક્તિયો સરખાવો. ‘ધ્રુવડ’ની પંક્તિયોમાં અજ્ઞાતવાદનું દર્શન છે, અહિં શ્રદ્ધા-વાદની નિશ્ચિતતાનું સ્થાપન છે.

શ્લોક ૨૦. ‘હૃદયવીણા’માં ‘પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવબાળ’ એ કાવ્યમાં (પૃષ્ઠ ૧૫૬ મે)

શ્યામ રંજનિ નિજ અંગુલિ નયવે
વ્યોમપટે જે વાર,
તારકમય ગાન ચમકી એ રૂહે;

એ પંક્તિમાં ગાનના સૂરને તેજોમય તારાગણનું પ્રત્યક્ષરૂપ લેતા કહ્યાછે; અર્થાત્ એથી વિપરીત ક્રમ છે; તારા, કુસુમ, ધન્દ્રધનુરંગ, એ નયનગોચર પદાર્થો શ્રવણગોચર નાદના સ્વરનું રૂપ ધારણ કરતા કહ્યાછે. પૂર્વોક્ત પ્રકારમાં સ્વર તે જાણે ઠરી જઈને તારા બનેછે, અને આ વર્ણનમાં ઠરી ગયેલું રૂપ પાછું વીધરી જઈને (તારા વગેરે) સૂક્ષ્મરૂપ સ્વર બની જાયછે; પ્રથમમાં અદૃશ્ય તે દૃશ્ય બનેછે, અર્થાત્ દૃશ્ય તે અદૃશ્ય બની માત્ર શ્રવણથી જ અનુભવગમ્ય થાયછે. અર્થાત્, આ દેવીનાં વસ્ત્રાભરણોમાં તારા, કુસુમ, ઇત્યાદિ પદાર્થનું મૂળ ઉપાદાન તો નાદ સ્વર જ—એમ દર્શાવવાનો હેતુ છે. દેવીના નૃત્યનું દર્શન થતાં કવિ એ ખરું મૂળ સ્વરૂપ જોઈ સકેછે એમ આ રીતે બતાવ્યુંછે.

શ્લોક ૨૬. ઠાઠ. } સંગીતમાંના જુદાજુદા રાગનું
શ્લોક ૨૭. અચલઠાઠ. } વર્ગીકરણ રાગના સ્વરૂપસાધક સ્વર-
સમુદાયના ઘોરણે કરવામાં આવેછે; તે એ રીતે કે અમુક સ્વર-
સમુદાયના બીજામાં અમુક અમુક રાગ આવી સકે; પ્રત્યેક રાગની વિલક્ષણતા સ્થાપનારાં તત્ત્વ બીજાં પેસે, પરંતુ કોમળ તીવ્ર અમુક સ્વરમંડળની રચના હોય, તો તે બોખામાં, તે બીજામાં, અમુક અમુક રાગો સમાવી સકાય; હાતું નામ ઠાઠ. પરિણામ એ થાય કે અમુક ઠાઠમાં સૂર મેળવેલી સારંગી વગેરે વાદ્ય હોય તો તે ઠાઠ-માંના રાગ વગાડાય, પરંતુ બીજા ઠાઠનો રાગ વગાડવાનું થાય તો તરત ઠાઠ બદલવો પડે. પરંતુ કેટલાંક વાદ્ય હેવાં હોયછે—જેમકે સંપૂર્ણ શ્રુતિઓવાળી વીણા—કે હેમાં ઠાઠ બદલવાની જરૂર જ ના પડે; બધા ઠાઠની સામગ્રી હેમાં સ્થાપેલી હોય. આ અચલ ઠાઠ.

કવિની ઉરવીણામાં દેવીએ અચલ ઠાઠ સ્થાપ્યો; એટલે હવે કોઈ પણ રાગના ધ્વનિ ઊપજવી સકાય હેવો ગુણ આવ્યો; વિશ્વના અનેક બનાવો, મનુજહૃદયના અનેક ભાવ, સર્વ જોડે હવે સૂર મેળવી પ્રતિધ્વનિ ઊપજવી સકાય, ઉરવીણા સ્વર ઝીલી ના સકે

એમ ના થવાનું. માત્ર એટલું સાચવવાનું કે દેવીએ અપેલી વિશુદ્ધ સ્વરચોજનાને કથળાવવી નહિ, ‘જગમર્કટને’ વીણા સોંપવી નહિ (અર્થાત્. ઔદિક ક્ષુદ્ર ભાવનાઓનો સ્પર્શ થવા દેવો નહિ).

દિવ્યોગિની. ૫૪ ૮૭—૮૯.

સત્યના તત્ત્વને દેવીરૂપ, દિવ્ય યોગિની, કન્યકાની મૂર્તિમાં રહેલી યોગિની કલ્પીને તે વિશે આ કાવ્ય છે.

સત્યનું સ્વરૂપ જેમ અગમ્ય, તેમ અનન્તદેશી છે, અને મનુષ્યથી એમ હિમ્મતથી કહી સકાશે નહિ કે સત્યનું પૂર્ણ અથવા સર્વદેશી દર્શન હું કરી સકયોછું; આમ સ્થિતિ છે, છતાં મનુષ્યો સત્યનું દર્શન કરવા અનેક મથનો કરેછે, અને હેનું એકદેશી તેમ જ ઝાંખું સ્વરૂપ જોઈને ભ્રમથી માની લેછે કે પૂર્ણ અને સર્વદેશી દર્શન હમને થયુંછે. કવિત્વની ઉચ્ચતમ કક્ષામાં સત્યનું દર્શન કવિત્વ-દેવીના ભક્તોને કવચિત્ થાયછે. તોપણ હેનું વાણીમાં પ્રદર્શન કરવાનું સામર્થ્ય કવિયોમાં પણ પૂરું નથી હોતું, તેથી એ લોકો પણ હેનાં “આછાં જ આછાં પ્રતિબિમ્બ પાડે” છે. આ મનુષ્યની જ્ઞાનની મર્યાદા અને એ મર્યાદાના અજ્ઞાનથી થતા ભ્રમનું આ કાવ્યમાં કાંઈક ઉદ્દેખન કર્યુંછે.

આ સત્યની દેવીને—દિવ્ય યોગિનીને—આ કાવ્યમાં હિમાલયના ઉચ્ચ શિખરમાં સ્થાપીછે; આ કાવ્યસંગ્રહમાં આરમ્ભમાં ‘અવતરણ’ કાવ્યમાં કવિત્વદેવીને પણ હિમાલયના શિખરમાં મૂકીછે; ‘ભારત જનનીની અશ્રુમાળા’માં પણ ‘ભારત જનની’ને એ અગમ્ય પર્વતમાળના શિખર ઉપર રહેલી દીડીછે, અને આ દિવ્ય યોગિનીને પણ એ જ શિખરોમાંના એકમાં ઊભેલી વર્ણવીછે. આમ હિમાલયનાં શિખરો તરફનો પક્ષપાત દોષરૂપ કોઈને લાગે તો ક્ષમા માગવી જોઈશે. બાકી હિમાલયના ઉચ્ચ પ્રદેશ, ખરકથી છવાયલાં શિખરોની અગમ્ય ગૂઢતા, ઇત્યાદિની છાપ હૃદય ઉપર પડ્યા પછી આ પક્ષપાતનું કાંઈક કારણ સમજાશે એમ આશા છે. એ કખૂલ કરવું

જોઈએ કે આ ત્રણ કાવ્યોમાંથી એકાદ કાવ્ય તો હિમાલયનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયા પૂર્વે જ રચાયલું હતું. પરંતુ હેમાં પણ વાસ્તવિકતાનો અથવા પ્રકૃતિવિરોધનો દોષ પ્રવેશ પામ્યો નથી એમ માનું છું. હેનાં કારણો સોધવાનો આ પ્રસંગ નથી.

શ્લોક ૨. ઉત્તરાર્ધ.

સત્યની દેવી કોઈ પણ વસ્ત્રથી ઢંકાયલી હોય તો સત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પણ ઢંકાઈ જાય; માટે ‘લાવણ્ય ના ઢાંકતો અંગ કેરું’ એમ, અર્થાત્ વસ્ત્રરહિત આ યોગિનીને કલ્પીએ. છતાં કેવળ નમ્રાવસ્થાની દૂષણરૂપ અને જુગુપ્સાજનક સ્થિતિ નથી એ ‘દિવ્ય પ્રભા એ જ દુકુલ હેનું’—એ વર્ણનથી સૂચવાય છે. હેના શરીરની દીપ્તિની દિવ્યતા હેવી હતી કે હેની નમ્રાવસ્થાને ઢાંકનાર દુકુલ (વસ્ત્ર) રૂપ એ પ્રભા (દીપ્તિ) ખની રહી હતી.

શ્લોક ૩, પૂર્વાર્ધ.

સત્યની જ આ દેવી છે; પણ તે પોતે કોઈ દૂર દૂર રહેલા ગૂઢ તત્ત્વ તરફ સ્થિર નયને જોતી રહી છે; અર્થાત્, ઉચ્ચતમ, ગૂઢતમ, સત્યતત્ત્વની સુદૂરતા, ગૂઢતા આમ સૂચવી છે.

ઉત્તરાર્ધ--પરંતુ તે કારણથી નિત્ય વ્યવહારમાં અનુભવમાં આવતાં સત્યદર્શનોથી વિચ્છિન્ન આ કન્યકા નથી.

આમ ઉચ્ચતમ, ગૂઢતમ, તેમ જ નિત્ય પરિચયમાં આવતાં સત્યોનું સંમેલન અહિં કર્યું છે.

શ્લોક ૪, ઉત્તરાર્ધ.

સનાતન સત્યો અને વ્યક્ત સાપેક્ષ સત્યો એ બેનો પરસ્પર સંબંધ અહિં સૂચવ્યો છે. અનન્તતાનાં ઊંડાણમાં સનાતન સત્યોનો વાસ; તહેમાંથી એ સમુદ્ર ખેડીને, છાનાં (ગૂઢ) રત્નો (વિશિષ્ટ સાપેક્ષ, મૂર્તરૂપ સત્યો) કાઢીને આ યોગિની ગૂંથે છે.

શ્લોક ૫-૬.

સત્યનું એક બીજું વાસસ્થાન આત્માના અન્તઃસ્વરૂપમાં છે. **ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયાં** (“ધર્મનું તત્ત્વ ગુહામાં સંતાડી મુક્યું છે”) એ વચનમાં ગુહા તે આત્માનું અન્તઃસ્વરૂપ, મનુષ્યના હૃદયનું ઊંડાણ, એ જ છે. **તમાત્મસ્યં યેડનુપશ્યન્તિ ધીરાસ્તેષાં શાન્તિઃ શાશ્વતી નેતરેષામ્** (“જે ધીર પુરુષો પરમાત્માને પોતાના આત્મામાં જુવેછે તહેમને શાશ્વત શાન્તિ મળેછે, બીજાને નહિ.”) એ વચનમાં પણ પરમસત્યરૂપ પરમાત્માનું સ્થાન આત્માની અન્ત-ગુહામાં જ દર્શાવ્યું છે. આ દર્શાવનારા આ એ શ્લોકો છે.

શ્લોક ૫, ઉત્તરાર્ધ.

પોતાના જ અન્તરમાં રહેલા પોતાના અન્તઃસ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન શી રીતે થાય ? ઉત્તર કે-કોઈ અદૃશ્ય દર્પણમાં પોતાના આત્માના બિમ્બની ખૂખી-દર્પણમાં એ બિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું તહેની ખૂખી-પ્રત્યક્ષવત્ જુવેછે. આ દર્પણ તે અલૌકિક જ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન-ની શક્તિ. આ પ્રત્યક્ષીકરણ શ્લોક ૬ માં વીગતથી વર્ણવ્યું છે.

શ્લોક ૭. સામાન્ય માનવવર્ગ સત્યની દેવીનું દર્શન કરવાને સામાન્ય પ્રયાસ કરી અડધે અટકેછે તહેનું વર્ણન અહિં છે.

શ્લોક ૮. અહિં એક ક્રમ ઊંચે ગયેલા મનુષ્યોની સ્થિતિ દર્શાવી છે. પર્વત ચઢી, શિખરોની ટોચે તો પહોંચીને નહિ, પણ શિખરોની નીચે રહીને, આ યોગિનીનાં અંગો જોવાને મથેછે; પણ હેનું સ્પષ્ટ દર્શન થતું નથી; ધુમસથી ઘેરાયલાં અંગ રહેછે. એ ધુમસ યોગિનીની કાન્તિને પ્રભાવે સુવર્ણરંગી હોયછે. અર્થાત્ સત્યનું સ્વરૂપ કેવળ અજ્ઞાત તો નથી રહેતું, પણ કાંઈક વિકાર, અજ્ઞાન ઇત્યાદિના ધુમસથી ઢંકાયલું રહેછે;

અને—

શ્લોક ૯. એ ધુમસમાં કદી કદી છિદ્ર પડેછે તહેમાંથી સત્યની દેવીના પ્રકાશમય સ્વરૂપનું દર્શન-અર્ધદર્શન-થાયછે; અને એ અર્ધ-

દશનને લીધે સત્યની દેવીનું રૂપ વિકૃત થયેલું, બદલાયલું, નજરે પડે છે.—છતાં

શ્લોક ૧૦. મનુષ્યો પોતાની સંકુચિત અવસ્થાને લીધે એ પૂર્ણ દર્શન માનેછે, અને યોગિનીને દીડી-પૂર્ણ સૌન્દર્યમાં દીડી-એમ માનેછે; ધ્રુમસમાં હેતી મૂર્તિનાં પ્રતિબિમ્બ વાંકાં પડેલાં—refraction (કિરણોના વક્રીભવન) ને લીધે વિકૃત થયેલાં—તે એ જ કન્યા-દિવ્ય યોગિની (સત્યની દેવી) એમ માનીને ભ્રમમાં ઘૂમેછે—આનન્દ પામી બધે જ્ઞાનનો ડોળ દર્શાવતા ફરેછે.

શ્લોક ૧૧. અર્ધિ વળી એક ક્રમ કાંચો દર્શાવ્યોછે. એ ધ્રુમસ-નું આવરણ છતાં—એ જ આવરણને લીધે એ કન્યાના સૌન્દર્યને વિલક્ષણ દીપ્તિ મળેલી કોઇ વિરલ ધન્ય-ભાગ્યશાલી-જ્ઞાની મનુષ્યો જોઈ સકેછે. અજ્ઞાનના આવરણનું ખરું સ્વરૂપ જાણીને પણ, એ આવરણના પડછામાં તેમ જ એ આવરણને બળે જ કાંઈક સત્યનું સૌન્દર્ય ઉલટું જુદા પ્રકારનું જોવાની શક્તિ હેવા જ્ઞાનીઓમાં હોયછે.

પરંતુ આ જ્ઞાનકક્ષા કરતાં પણ લગ્ન વધારે કાંચો ક્રમ છે; તે—

શ્લોક ૧૨-૧૩ માં સૂચવ્યોછે, કવિત્વની દિવ્ય પ્રેરણાને બળે સત્યની દેવીનું પૂર્ણ, વિકારના આવરણ વિનાનું, દર્શન થાયછે; તે દર્શનમાં એ યોગિની પૂર્ણ તેજે દીપ્તી પ્રત્યક્ષ થાયછે; ધ્રુમસ ખરી પડેછે, અને ‘દિવ્ય પ્રભા એ જ દુકૂલ હેનું’ હેતી વિશુદ્ધ સ્વરૂપે યોગિની નયન આગળ ઊભી થાયછે.

કવિતાની દેવી પોતાના પ્રિય ભક્તોને પોતાના કલ્પના (દિવ્ય પ્રેરણાથી ઊડતી કલ્પના)ના વિમાનમાં બેસાડીને ગિરિના શિખરની છેક ટોચ ઉપર મૂકેછે, ત્યારે આ આવરણ છિન્નભિન્ન થયેલું દર્શન થાયછે. છતાં—

શ્લોક ૧૪ એ કવિત્વ દેવીના ભક્તોના હૃદયમાં આ યોગિની-ની છબી પડેલી તે આ મર્ત્યલોકમાં દર્શાવવાની હેમતી પણ પૂર્ણ શક્તિ નથી. એ છબીનાં પ્રતિબિમ્બ, પોતાનાં કાવ્યોની દ્વારા, પાડેછે, પણ તે આછાં આછાં જ પડેછે.

હેવાં આછાં પ્રતિબિમ્બ પણ-કવિત દેવીના ભક્તોએ સાક્ષાત્ દીકેલી યોગિનીની છબીનાં આછાં પ્રતિબિમ્બ પણ-જોઈને દૃતાર્થ થવાની ઇચ્છા દર્શાવી આ કાવ્યના ઉદ્દગાર સમાપ્ત થાયછે.

વિયોગિની યશોધરા. પૃષ્ઠ ૮૬-૮૪.

બુદ્ધચરિતનો આ એક કથાભાગ-‘The Light of Asia’-માંથી ભાષાન્તર કરીને પ્રગટ કર્યોછે. એ મહાકાવ્યના ૭મા સર્ગના આરમ્ભની ૮૮ પંક્તિયોનું ભાષાન્તર આ કાવ્યખણ્ડમાં છે.

કડી ૧, પંક્તિ ૨.

નિજ—આ શબ્દનો સંબન્ધ કડી ૨ માંનાં ‘શુદ્ધાદત્ત રાજ’ સાથે છે.

‘મુખ વચન’ અને ‘દર્શન શ્રવણ’ એ યથાસંખ્ય સંબન્ધમાં લેવાનાં છે; ‘દર્શનને મુખ’ અને ‘શ્રવણને વચન’ દુર્લભ થયાં; પિતાના પુત્રના મુખનું દર્શન અને વાણીનું શ્રવણ દુર્લભ થયાં.

કડી ૨, પંક્તિ ૧.

શુદ્ધાદત્ત—સિદ્ધાર્થનો પિતા. તેથી બુદ્ધને (સિદ્ધાર્થને) શૌદ્ધાદત્તિ (શુદ્ધાદત્તનો પુત્ર) એમ પણ નામ અપાયછે.

શાક્ય સામન્ત—સિદ્ધાર્થ જે clan-જાતિ-માં જન્મ્યો હતો તે જાતિનું નામ શાક્ય હતું; એ જાતિના લોકો ખેતીનો ધંધો કરતા હતા; હેમાંનાં થોડાંક કુટુંબો રાજવંશી હતાં. ગાતમ બુદ્ધ (સિદ્ધાર્થ) જે રાજકુટુંબમાં જન્મ્યો તે રાજકુટુંબને પણ શાક્ય નામ અપાયલું જણાયછે.* શુદ્ધાદત્તના તાત્તાના ઉમરાવો (Lords) એમ મળમાં છે, તે ‘સામન્ત’ શબ્દથી મ્હેં રૂપાન્તર કર્યુંછે.

પંક્તિ ૨, મન અતિ મન્દે-અતિ મન્દ મને.

વિભક્તિનો પ્રત્યક્ષ વિશેષ્યને બદલે વિશેષણને આમ ઉપલાવીને લગાડવાની છૂટક કવિતામાં લેવાયછે.

* Childers’ “Pali Dictionary” માં S’ākya શબ્દ નીચે આપેલી હકીકતમાંથી.

કડી ૩, પંક્તિ ૨.

વિરલ વૈધવ્યનું કારણ તરત જ નીચે કડી ૪ થીમાં દર્શાવ્યું-
છે;—પતિ જીવેછે છતાં નથી જીવતો; કેમકે ક્યાં છે તે પત્નો નથી;
માટે એ જીવે પતિયે વિધવાપણું.

કડી ૬, પંક્તિ ૧.

‘જણાવે’ ના કર્તા શબ્દો કડી ૫ માંના ‘ઉષ્ણૂથો ચારનારા’
અને ‘વણિકગણ’ છે.

કડી ૮, પંક્તિ ૧.

‘કપિલવસ્તુકુલમૌલિ’—કપિલવસ્તુ નગરના રાજાના કુલના
મુકુટરૂપ—સિદ્ધાર્થ.

કપિલવસ્તુ—શુદ્ધોદન રાજાની રાજધાની.

એ નગરનું સ્થાવરસ્થાપન કાંઈક સંદિગ્ધ આજ સૂધી હતું.
વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથના કહેવા પ્રમાણે ખસ્તી જિલ્લાની ઉત્તરે
આવેલું હાલનું પિપ્રાવા તે પ્રાચીન કપિલવસ્તુ; પણ એ ઉમેરેછે કે
હ્યુએન સાંગે વર્ણવેલું કપિલવસ્તુ તે તો તિલૌરા કોટ અને આસ-
પાસનાં ખંડેર તે જ નક્કી છે. (“The Early History of
India,” p. 147, note.)

એ જ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૨૮૩ માંના વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહેછે કે અન્દ્ર-
ગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમાં (ઈ. સ. ૩૭૫થી ૪૧૩ સૂધી અન્દ્રગુપ્તનું
રાજ્ય હતું તે સમયમાં) ફા-હીયેન મુસાફરના પ્રવાસની વખતે
કપિલવસ્તુ (અને કુશીનગર) ઉઝડ અને નિર્જન હતાં; માત્ર થોડાક
સાધુઓ વગેરે ત્યાં રહેતા હતા. ફા-હીયેનના પુસ્તકનો વિષય ઈ.
સ. ૩૯૯ થી ૪૧૪ સૂધીનો છે. (The Early History of
India, p. 21.)

Rhys Davids (રિહસ ડેવિડ્સ) ના “Buddhism”
નામના પુસ્તકમાં (ઈ. સ. ૧૮૮૬ ની આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૨૫ મે)
કહેછે કે કપિલવસ્તુ હાલની કોહાના નદી તે પ્રાચીન રોહિણીને

કિનારે, બનારસથી ઐશાની દિશામાં ૧૦૦ માઈલ છેટે હતું. એ જ પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૨૭ મે પ્રૉટોનોટમાં કનિંગહમકૃત Ancient-Geography ('પ્રાચીન ભૂગોળ') નો આધાર બતાવી દાલનું નગર નામનું ગામકું તે પ્રાચીન કપિલવસ્તુ એમ સૂચવ્યું છે.

કપિલ મુનિના વાસસ્થાન તરીકે આ નગરનું નામ કપિલવસ્તુ પડેલું જણાય છે. 'વસ્તુ' શબ્દનો અર્થ વાસસ્થાન નથી થતો; 'વાસ્તુનો' થાય છે. અશ્વધોષના "બુદ્ધચરિત" મહાકાવ્યમાં "કપિલ-વાસ્તુ" એમ નામ નજરે પડે છે (સર્ગ ૬, શ્લોક ૩૦. પ્રો. કાવેશે (Cowell) પ્રગટ કરેલી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૫૦, પાઠાન્તર C તથા P નાં જુવો.) પાલી ભાષામાં કપિલવત્થુ શબ્દ છે; અને વત્થુ તે વસ્તુ તેમ જ વાસ્તુ નું રૂપાન્તર બને; તેથી ભ્રમથી કપિલ-વસ્તુ એમ સંસ્કૃત મૂળ દરાવી દેવામાં આવ્યું હોય એમ સંભવ છે.

પૃ. ૧૧૪ ચોપાઈ—ત્રણ તાળની ચોપાઈ કહેવાય છે તે.

કડી ૧૩, પંક્તિ ૧.

ઉદ્ધાનસરિતા—આગમાં થઈને બહેતી નદી, ન્હાની નદી.

કડી ૧૩ તથા ૧૪ યુગ્મક છે.

'પ્રિય એ' (એ પ્રિયજન, સિદ્ધાર્થ અને યશોધરા) એ 'નિ-રખતાં' નો કર્તા છે.

અર્થિ (આ નદીને કિનારે) પૂર્વે સુખનો સમય વીતી ગયો તે સમયમાં એ એ પ્રિયજન સહામસહામાં બેસીને પદ્મ (કમળ) ના કોશ-બીડાયલાં કમળ-થી ખચિત (ભરચક બનેલો) કિનારે જો'નો છે હેવા (નદીના) જળરૂપી દર્પણ (ચાટલા)માં મધુર અધર અધર (એક બીજના અધર) જે સુખતા તે નિજ પ્રતિબિમ્બે-પોતાનાં પ્રતિબિમ્બમાં-જોતાં હતાં.-આમ અન્વય છે.

કડી ૧૪, ચરણ ૪.

અર્થિ એક માત્રા માપ કરતાં વધી જાય છે. 'મધુર' એ શબ્દને સમેટી લઈને ઝડપથી બોલીને બેસાડવું પડે છે. 'મધુર' શબ્દને બદલે

‘મૃદુ’ કે એમ ફેરવવાનો વિચાર થયો; પણ છે તે શબ્દયોજનામાં કણુને શ્રવણ વધારે સારું લાગવાથી માત્રાદોષ સ્વીકારીને છે તેમ જ રાખું છું.

કડી ૧૫, પંક્તિ ૧.

તેમ જ એક બીજાના હાથ (કર્યું કર-કર સાથે કર) ગૂંથા-યલા (પ્રતિબિમ્બમાં પણ તેમ રહેલા) જોતાં હતાં.

જળબિમ્બિત = જળમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલું જોડું (સિદ્ધાંત અને યશોધરાનું જોડું) તો ઉપર કિનારે બેઠેલું; એટલે પ્રતિબિમ્બ-માંનું જોડું જુવે એમ અર્થ ના લેવાનો; પણ જેનું પ્રતિબિમ્બ જળમાં પડ્યું છે તે-એમ અર્થ લેવાનો છે.

કડી ૧૬. લીધાં-હરી લીધાં. આંસુથી (રોઈ રોઈને) આંખ્યો-માંની દીપ્તિ જતી રહેલી.

અધરૌષ્ઠ—અધર (નીચલો હોઠ), અને ઓષ્ઠ (ઉપલ્યો હોઠ); બંને હોઠ.

કડી ૧૭, પંક્તિ ૧.

એકવેળીધરા—માથાના વાળની જુદાં-જુદી વેળી ગૂંથ્યા વિના, અને સેંથી પણ પાડ્યા વિના, એક જ વેળીમાં વાળ રાખેલા હેવી. વિરલિણીને એકવેળી રાખવી એ ઉચિત છે.

પંક્તિ ૨. સંસ્કારહીન-ધૂપેલ વગેરે કશું નાંખ્યા વિનાના; લૂખા.

કડી ૧૮. પ્હેરેલું લગડું કમરેથી મેખલાના મણિ જડેલા ચાપડાથી બાંધેલું નહિ, અને તેથી હેનો છેડો ઉર ઉપર આડો-સોડિયું વાળેલો-હતો.

કડી ૧૯.

પૂર્વાશ્રમમાં—પતિ જોડે સંયોગનું સુખ હતું એ પૂર્વકાળની સ્થિતિમાં. જીવનમાં ચાર આશ્રમો છે, તેમાં મંન્યાસના આશ્રમને સંબન્ધે પૂર્વાશ્રમ તે ગૃહસ્થાશ્રમ એમ ‘પૂર્વાશ્રમ’ શબ્દ વપરાય છે, તે જ અહિં સંયોગકાળના સુખ અને હાલની વિરલક્ષના દુઃખ

વચ્ચે વિરોધ સ્વયવવાને વાપર્યોછે. મૂળમાં તે “In old years” એટલું વચન છે.

પ્રેમાબ્હાનો—પ્રેમભર્યા આબ્હાન (= બોલાવવાં.). પ્રેમથી પતિ બોલાવતો તે વચનો.

સંભ્રમ—ગભરાટ; ઝડપ; ઉત્સાહનો ગભરાટ.

પાટલપાંખડી—પાટલ = ગુલાબનું ફૂલ.

ગુલાબનું ફૂલ ખરું જોતાં મુસલમાનોનો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ થયા પછીનું છે; સંસ્કૃતમાં હેનું ખરોખર નામ જડનું નથી; તેથી એ સમીપમાં સમીપ નામ લીધુંછે; પાટલ (વિશેષણ)= ગુલાબી રંગનું—એમ છે. પણ પાટલ (નામ) = trumpet flower છે. પણ વિશેષણમાં રંગનું નામ છે તેટલા ઉપરથી ગુલાબ માટે ‘પાટલ’ નામ થોજવું પડ્યુંછે.

ગુલાબના ફૂલની પાંખડી જેવા દલકા ચરણ પડતા હતા— એમ ભાવ છે.

કડી ૨૧. જ્યોતે-જ્યોતિ વડે. ઉદ્ઘોતે-દીપિત કરે, પ્રકાશિત કરે; ક્રિયાપદ છે; હેનું કર્મ ‘શાન્તિ’ અને કર્તા ‘રવિકિરણો’ છે.

અન્વય:—ધેરા તિમિરમાંથી નીકળતાં ઝળહળતાં રવિકિરણો જેવાં (જેમ) અરુણોદયની જ્યોતિવડે (પ્રકાશ વડે) રજનીની શાન્તિને ઉદ્ઘોતે (પ્રકાશિત કરે).

કડી ૨૨. હેવાં—એ રવિકિરણો જેવાં.

પ્રેમદીપ—પ્રેમ જેમાં પ્રકાશિત થાયછે હેવા દીવા—એ યશો-ધરાની આંખો.

કડી ૨૩ નેનખિન્ન-આંખોના ડોળા.

કડી ૨૪. અશ્રુપૂર્ણ દિનો તણી માત-એ રાત્રિ તે તે પછીના દિવસો આંસુથી ભરેલા ત્હેની માત, અશ્રુભરેલા દિવસોને જન્મ આપનારી.

સિદ્ધાર્થ ચાલ્યો ગયો તેથી તે રાત્રિ પછીના આંસુભરેલા દિવસોની જનની થઈ.

એ અલૌકિક પ્રેમવીર-સિદ્ધાર્થ-ને પોતાના પ્રેમને માત્ર આ લોકના જીવનના બન્ધનમાં પૂરી રાખવો ના ગમ્યો; હેવો હેનો વિ-શાળ, ઉદાર, પ્રેમ, ક્ષણિક જીવન કરતાં વધારે વ્યાપક પ્રદેશમાં, માનવસૃષ્ટિ, સર્વ જીવસૃષ્ટિ, વગેરે વિશાળ પ્રદેશમાં હેનો પ્રેમ વ્યાપ્યો.

કડી ૨૭. આ કડીની પૂર્વેની એ કડીએ કાર્ત્ત્વિયમાં પૂરેલા વિચારોની આવેલી હોવાથી, આ કડીનો સંબન્ધ પાછળની કડી ૨૪ માંના ‘એક કરમાંહિ મૌકિક દામ’ જેડે લેવાનોછે. એક હાથમાં મોતીની માળા, બીજા હાથમાં પોતાનો પુત્ર રાહુલ આંગળીએ વળગેલો-એમ સ્થિતિ હતી.

નિજ-આ શબ્દ અહિં વાક્યસંબન્ધ જોતાં કાંઈક અરોબર નથી આવતો લાગતો. ‘હેનો’ એમ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે ત્યાં પોતાનો એ અર્થનો શબ્દ જરાક રૂઢિભંગ કરતો લાગેછે; પરંતુ ‘નિજ-કુંજ’ એમ કાવ્યસંગ્રહને એક જણે નામ આપ્યુંછે તહેના જેટલું કે જેવું તો અનૌચિત્ય અહિં નથી; કેમકે-‘નિજકુંજ’ એ નામમાં જે જે વાંચે તહેનો કુંજ એમ અનર્થ થાયછે, અને અહિં તો યશોધરાની જેડે પોતાનો (નિજ) સુત, રાહુલ હતો-એમ રૂઢિને ક્ષોભ ના થાય એ રીતે બંધ બેસાડાયછે.

ચરણ ૩. અલહેતો = નિર્દોષ; અજ્ઞાન; દુનિયાંના રંગથી અ-સ્પૃષ્ટ. (અલક્ષત ઉપરથી લશે?). મૂળમાં આ શબ્દને પ્રતિરૂપ શબ્દ નથી.

નર્મકેશમાં ‘હલેતો’ શબ્દ આપી ‘દુનિયાંદારીની પુરી ખબર નહિં હોય તહેવું’-એમ અર્થ આપ્યોછે. પ્રાથમિક અર્થ ‘હળવું’ (=લલકું) આપ્યોછો તે ઉપરથી લાગેછે કે અલક્ષત એ વ્યુત્પત્તિની કલ્પના નર્મદ કવિયે ના કરતાં ‘હળવું’ ના મૂળ જેડે સંબન્ધ કલ્પ્યો લશે.

કડી ૨૮. પગપ્હાનિયે દોડે.

પગનાં આંગળાંવાળો અગ્રભાગ-આંગળાં-તે જ જમીન ઉપર મૂકીને દોડતો હતો, એમ અર્થ અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે. ત્યાં પ્હાની શબ્દ

વખયે અનુચિત જણાશે; કેમકે ‘પ્હાની’ એટલે તો પગની એડી-તળિયા પાસેના ભાગ સહિત. પરંતુ આંગળાં ઉપર ચાલવાને પણ પ્હાનીએ ચાલવું. કહેવાયછે એમ યાદ છે તેથી તેમ પ્રયોગ કર્યોછે.

કડી ૨૯. ‘જે’ને હુઠડે નહિં દુઃખભાર’—નિર્દોષ, અજ્ઞાન આળ રાહુલની સોહસાસ હૃદયદશા યશોધરાના ગમ્ભીર દુઃખની જોડે પડછામાં અહિં દર્શાવીછે.

કડી ૩૦-૩૧. એ જેની હૃદયની સ્થિતિનો વિરોધ અહિં વળી વિશેષ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવાયોછે.

કડી ૩૩. અકસ્માત—શુદ્ધ સંસ્કૃતના ખોડા ત ને સ્થાને આખો ત છન્દને માટે કર્યોછે.

કડી ૩૪. નલવાસી—‘વાસી’ શબ્દશઃ લાગૂ નહિં પડે. ‘નલ-ચારી’ એમ અર્થ છે.

વક્ત્રાકા = બગલી. ‘બક્ત્રાકા’ પણ રૂપ છે.

કડી ૩૫, પૂર્વાર્ધ.

અહિં પણ રાહુલનો નિર્દોષ આનન્દ અને રાણીનો ઊંડો શોક એ જેની વચ્ચે છાયાભેદ આલેખ્યોછે.

કડી ૩૬, ચરણ ૧. રાજદ્વાર રાજમહેલ.

ચરણ ૩. ‘આપણા’—આ શબ્દનો વિશેષ્ય શબ્દ ૪ થા ચરણમાંનો ‘પુર’ શબ્દ છે. ‘આપણા પુરમાંહિં’—એમ.

ચરણ ૪.—હસ્તિનપુર—‘હસ્તિનાપુર’નું આમ ના ને બદલે ન વાળું રૂપાન્તર છન્દને અર્થે કરવાની છૂટ મેલે તો લીધી ધારી હતી; પરંતુ આપ્ટેના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશમાં અને રૂપ આખ્યાં જણાયાં.

કડી ૩૭, ચરણ ૧.

અશ્વધોષકૃત “બુદ્ધચરિત” કાવ્યમાં (સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૭૬. માં, આ વૃત્તાન્તમાં નહિં પણ અન્ય પ્રસંગમાં) ત્રપુષ અને ભાલિક

એમ નામ છે. (એ સર્ગ અશ્વઘોષની કૃતિ નહિ, પણ અમૃતાનન્દે રચેલા છેલ્લા ચાર સર્ગમાંનો છે.)

Light of Asia માં નામ મૂક્યા પ્રમાણે મ્હેં લીધેલાં કાયમ રાખવાને બહુ બાધ નથી.

કડી ૩૦, ચરણ ૧. તેજન-તેજના. છન્દને માટે ' ના 'નો ' ન ' કર્યોછે.

કડી ૪૦. સિદ્ધાર્થના જન્મ વગેરે વિશે કહેવાયલુંછે કે એ યુદ્ધ થશે, જગ ઉદ્ધારશે, ઇત્યાદિ ભવિષ્ય લાંબા વખત પૂર્વેથી કહેવાયલું હતું; હેનું અહિં અનુલક્ષણ છે.

કડી ૪૨, પંક્તિ ૨. પાંપણ્ય-પાંપણ્યોમાં; સમમીનો પ્રત્યય લુપ્ત. રેલી—રેલાઈ. કર્મણિ અર્થમાં કર્તારિ ૩૫.

કડી ૪૩, ઉત્તરાર્ધ.

હિમનગ (= પર્વત) - હિમાલય—માં ગંગા નદીની સૈરય-બરફ બની ગયેલી હોય તે હુનાળામાં—પીગળીને ઊછળે તેમ.

કડી ૪૪, પંક્તિ ૧.

ભર ઉત્કંઠે-ઉત્કંઠાભરે; ઉત્કંઠાથી ભરેલી થઈને; ભર (ભરપૂર) ઉત્કંઠાએ.

કડી ૪૫.-ઉદન્ત = વાર્તા; વૃત્તાન્ત: સમાચાર.

તેહ-પાન = તહેનું પાન. 'ઉદન્તના પાન કાળે શ્રવણ તૃપિત થયાછે.'—આ માટે 'આર્તનો પુકાર' એ કાવ્યની કડી ૩ ઉપરની ટીકા, પાછળ પૃષ્ઠ ૧૮૦ મે જુવો. અહિં પૂરવણી તરીકે ઉમેરુંછું કે રસનેન્દ્રિય-વિષય સર્વમાં તીવ્ર હોયછે તેમ આલ્હાદક પણ હોયછે એમ કોઈ માને તો મનાય; અને 'રસ' શબ્દનો મૂળ અર્થ તો રસનેન્દ્રિય—ચાખવાના ઇન્દ્રિય—નો સંબંધી જ છે; રસ = ચાખવું એ મુખ્ય અર્થ છે; પછી લાક્ષણિક અર્થ બીજા રસ માટે થયો.

કડી ૪૬. પંક્તિ ૧.

જાવ-‘જાઓ’ નો ‘ઓ’ ટૂંકાઈને થયેલું રૂપ. પાછળ (ટીકા પૃષ્ઠ ૧૮૧ મે) ‘નૂતન વર્ષ’ કાવ્યની કડી ૧ પંક્તિ ૨ ઉપરની ટીકામાં ‘ગાઓ’ એમ રાખેલું છે—‘ગાવ’ એમ ના કરતાં—તે વિશે તે સ્થળે કહ્યું છે કે ‘ગાવ’ એ રૂપ બહુ પરિચિત નથી. તે સાથે આ ‘જાવ’ પ્રયોગનો વિરોધ ગણવાનું કારણ નથી; અપરિચિત છતાં રૂપ સ્વીકાર્યું એટલું જ; તેમ વળી ‘જાવ’ એ રૂપ વધારે પરિચિત છે, ‘ગાવ’ એ ઓછું પરિચિત છે.

બહંપારી—બહેપારીને; બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.

કડી ૪૭, પંક્તિ ૨. ગ્રન્થિ = ગાંસડી, કોથળી.

કડી ૪૮. સોનૈયો = સૂનાનો શિકકો; સૂનામ્બોર.

પંક્તિ ૨. જે.—જે રત્ન.

છાનાં અશ્રુ—પૃષ્ઠ ૯૪-૯૮.

આ જીવનમાં દુઃખનો અનુભવ-જાત્ય અથવા અન્ય જનના દુઃખનો અનુભવ-માનવ આત્માના વિકાસને માટે આવશ્યક છે. દુઃખના ચિહ્નરૂપ અશ્રુ છે. અ અશ્રુની આ કારણથી કીમત અસાધારણ છે. અને આત્માના વિકાસના સાધન તરીકે અશ્રુ તે અમૃત-રૂપ જ છે; આત્માને જડ, મૃતવત્, થતો રોકનાર અમી એ અશ્રુ છે. પરંતુ આ અશ્રુનું અમૃત જગતમાં પ્રકટ કરવાને બદલે છૂપું જ રેલાયાથી હેની કીમત સવિશેષ થાય છે. છતાં અશ્રુની કીમત આમ વિશેષ છે.

આ અશ્રુની ગૂઢતા બે રીતે છે; એક તો સમભાવજનિત અશ્રુ પ્રગટ કરવાની અનિચ્છાથી ગૂઢ રાખેલાં તે; અને બીજી એ કે અનાથ, રંક જનોનાં તેમ જ અનેક અન્યાય નીચે ચગદાયલાં જનોનાં અશ્રુ, પોતાના જ સુખ વૈભવધત્યાદિમાં મદાન્ધ થયેલા ઇતર જગતની નજરે જ પડતાં નથી તેથી એ ગૂઢ; છાનાં અશ્રુ.

અશ્રુના આ સ્વરૂપને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય રચાયું છે.

શ્લોક ૩, પૂર્વાર્ધ.

જગતમાં પ્રવર્તતા અન્યાય ઇત્યાદિ જોઈ હેના બલિ થયેલાં જનો તરફ સમભાવથી પ્રગટ થયેલાં અશ્રુ (શ્લોક ૨ માં કહ્યા પ્રમાણે) બહુવાર ઊભરાઈ જાયછે; જગત્ આગળ પણ પ્રગટ થઈ જાયછે, અને ત્યારે હૃદયના પર્વતમાં ઘૂંપા રહેલા એ અશ્રુસરો-વરમાંથી ઝરણુરૂપે, નદીઓ રૂપે, બહેણ બહેણે. તોપણ એ સરો-વરનું જળ-અશ્રુ-ખૂટતું નથી; કેમકે હેની ઉત્પત્તિ સ્વર્ગના સુન્દર વનમાંથી છે; દિવ્ય સમભાવમાંથી ઉત્પત્તિ છે; અને એ સમભાવને પ્રવૃત્ત કરાવનારા જગત્માંના અન્યાયનો અન્ત જ નથી.

ઉત્તરાર્ધ—ઊભરાઈ પ્રગટ થતાં અશ્રુ વિશે આમ કહ્યું. પરંતુ જગત્થી છાનાં રહેલાં અશ્રુ-જે દીન જનનાં અશ્રુ તરફ જગત્ જોતું નથી તે અશ્રુ, તેમ જ તે અશ્રુ સાથે સમભાવ રાખનાર મનુષ્યનાં અશ્રુ—વિશેષ મોઢાં અને મધુર હોયછે. હેમાં ગમ્ભીરતા અને મૌનના અંશને લીધે ખૂબી વધેછે.

શ્લોક ૪, ઉત્તરાર્ધ.

અહિં વિશ્વનાં મોતીનીં નિન્દા-અપકર્ષ—ઉદ્દિષ્ટ હોવા છતાં ‘આંસુ-મોતીડાં’ એ રૂપકમાં આંસુને મોતીનું રૂપક આપી ઉત્કર્ષ-મોતી-પણાને લીધે થતો ઉત્કર્ષ-દર્શાવવામાં મમ્મટે ‘વ્યાહતત્વ’ નામનો અથદોષ કહ્યોછે તે દોષ પ્રગટ થાયછે એમ કહી સકાશે. પરંતુ મમ્મટે એ દોષ બતાવવામાં કાંઈક અતિ ચીકાશ વાપરી જણાયછે; ભવભૂતિના ‘માલતીમાધવ’ નાટકમાંનું ઉદાહરણ **જગતિ જયિનઃ** ઇ. વાળું લઈ ચન્દ્રિકાને નિન્દીને પણ માલતીને પોતાનાં નયનની ચન્દ્રિકા કહી તહેમાં આ દોષ બતાવ્યોછે; પણ હેનું સમાધાન થઈ સકે એમ છે; જગત્તી ચન્દ્રિકા કરતાં આ જુદી જ ચન્દ્રિકા એમ ઉદ્દેશ કવિનો હશે એમ બચાવ કાંઈક થાય એમ છે. હજી એ બચાવમાં કાંઈક વાંધો જણાશે, કેમકે જગત્તી ચન્દ્રિકા અને આ બીજી અપૂર્વ ચન્દ્રિકા એમ વ્યંજના થાય હેવાં વચન બરાબર એ

શ્લોકમાં નથી. પરંતુ આ સ્થળે તો ‘વિશ્વનાં મૌક્તિકો’ કરતાં એ ‘આંસુમોતીડાં’ મોઢાં એ વચનમાં સ્પષ્ટ રીતે એક મોતીની સામાન્યતા અને બીજાં ઉત્કૃષ્ટ તરીકે બતાવવાનાં (આંસુ) મોતીની અસાધારણતા સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે, એટલે વ્યાહતત્વદોષ ખરી રીતે અહિં સમર્પાશે નહિં.

શ્લોક ૫, ચરણ ૧. પ્રેમશિક્ષાઓ—પ્રેમયુક્ત શિક્ષણો.

શ્લોક ૬.

માતાપિતાના પ્રેમસંસ્કાર વિનાનાં આત્મકાળમાં જ નમાયાં નબાપાં થયેલાં માણસો મ્હોટી ઉમરે પ્રેમના અમૃતનો લાભ લાગ્યે જ લઈ સકે. અમી (ચરણ ૪) તે પ્રેમનું અમી.

શુષ્ક રણ—માબાપના પ્રેમાર્દ્ર સંપર્કને અભાવે જીવન સૂકા રાન જેવું માટે શુષ્ક રણ.

શ્લોક ૮, પંક્તિ ૧.

નમાયાં ને નબાપાં—એ વિશેષણોનો વિશેષ્ય શબ્દ ‘જન’ અનુક્રમ છે. આત્મકાળમાં નમાયાં નબાપાં, પણ ઉપર પ્રમાણે આંસુ રેડે ને વખતે તો મ્હોટાં થયેલાં.

શ્લોક ૯, પૂર્વાર્ધ.

સરોવરમાં ખરેખરું અમી ન્હોતું: પણ ભાસ થયેલો: દૂરથી અમીનું સરોવર જોયું—જાણ્યું.

શ્લોક ૧૦, પૂર્વાર્ધ.

પાન કરતા ન કરતામાં; ખરું પાન થયું જ નહિં એટલામાં, એ માનેલા અમીનો સ્વાદ કડવો લાગ્યો. તરત જ શઠ જોડેના અયોગ્ય પ્રેમસંબન્ધની દુઃખમયતાનું ભાન થયું.

કટુ—સંસ્કૃતમાં કટુ શબ્દનો અર્થ ‘તીખું’ છે; (અને તિક્ત નો અર્થ ‘કડવું’ છે); ગુજરાતીમાં આવતાં અર્થ બદલાઈ ગયો છે.

ચરણ ૪. હવે—આ સ્વાદ કડવો લાગ્યા પછી તરત જ શઠની શઠતા પ્રગટ થતાં, પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન થયા પછી.

શ્લોક ૫ થી ૭ સૂધી નમાયાં નખાપાંનાં અશ્રુના ઉદ્ભવ સાથેનો વિલાપ મૂક્યોછે; અને ૮ મામાં એ અશ્રુવડે માળા ગૂંથી કહીછે. શ્લોક ૯ થી ૧૧ માં શહે ઠગેલી યુવતીનો વિલાપ, અને શ્લોક ૧૨ માં એ અશ્રુ માળામાં ગૂંથવા લીધાં કહ્યાંછે. પછી શ્લોક ૧૩ થી ૧૭ માં બીજાં વિવિધ અશ્રુની માત્ર ગણના જ કરાવીછે. એ માળા કવિ વાચકને અર્પેછે, પણ (શ્લોક ૧૯ પૂર્વાર્ધ) ખરી રીતે તો પોતાના ઉરમાં જ ગૂઢ રૂપે ધારી રાખેછે.

શ્લોક ૧૩, ચરણ ૩.

દિવ્ય પ્રેમરૂપી દીપ લઈને જોધયે—sympathy, સમભાવ, પ્રેમનો ભાવ હોય—તો જ છાનાં અશ્રુના ભંડાર નજરે પડે; સમભાવ વિનાના નિષ્કુર જગતને એ નજરે ના જ પડે.

શ્લોક ૧૭. આ શ્લોકમાંનાં અશ્રુ સાધુજનોના હૃદયમાં ઝિલરાતી ઉપકારવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોઈ, અત્યાર સૂધી વર્ણવેલાં અન્યાય, આઘાત, ઇત્યાદિથી ઉપજેલાં આંસુથી જુદાં પડશે. પરંતુ સાધુજનની ઉપકારવૃત્તિનો સૂક્ષ્મ સંબન્ધ દીન રંકનાં અશ્રુ સાથે છે જ, એટલે આ આંસુમાં પણ વિગ્નતીયતાને લીધે ભાસતો વિરોધ નહિ આવે.

શ્લોક ૧૯, ચરણ ૪.

ઘ્રુપું ધન—ઉપર વર્ણવેલાં છાનાં અશ્રુની માળા, ઉરમાં સંઘરી રાખે તે.

ગૂઢદર્શન. પૃષ્ઠ ૯૮-૯૯.

માનવની બુદ્ધિશક્તિના, હૃદયગુણના, જ્ઞાનના, સંક્રોચને લીધે, તથા તે સર્વનો યોગ્ય વિકાસ ના થવાને લીધે, સાધારણ રીતે આ જગતમાં સ્થિતિ હેવી છે કે અનેક સુંદર તત્ત્વો, અનેક છાનાં દુઃખો ઇત્યાદિનું દર્શન સર્વને થતું નથી; એ ગૂઢ વસ્તુઓનું દર્શન કો'ને, શી રીતે, અને કય્હારે થઈ સકેછે તે ઇશારો કરનારું આ કાવ્ય છે.

શ્લોક ૪, ચરણ ૩.

ત્યાં—એ વિશ્વમાં; અથવા, વિશ્વજન સુખમાં રમેછે તે જ સ્થળે, તે જ ક્ષણે.

શ્લોક ૫, પૂર્વાર્ધ.

ભૂતને પક્ષે તિમિર તે ભૌતિક અન્ધકાર; અને જગજનને પક્ષે તિમિર તે અજ્ઞાન. ભૌતિક અન્ધકારમાં જેમ ભૂતડાં નાચતાં હસેછે, તેમ માનસિક અન્ધકારમાં (અર્થાત, અજ્ઞાનમાં) જગજન નાચતાં હસેછે. અજ્ઞાનમાં છતાં અજ્ઞાન છે તે ન જાણીને હેમાં જ આનન્દ માનેછે; નાચવું તથા હસવું તે આનન્દનું પ્રગટ સ્વરૂપ.

ઉત્તરાર્ધ.—જ્યોતિ દૂર હોવાથી ખ્લોચી ના સકે તેથી ત્હેનાં કિરણ ત્યાં વસતાં નથી. ભૂતડાંને વિશે ભૌતિક જ્યોતિ દૂર હોવાથી હેમની સમીપ પ્રકાસતો નથી. એમ અર્થ છે; જગજનને પક્ષે, જ્ઞાન-જ્યોતિ હેમના અજ્ઞાનના પ્રદેશથી દૂર હોવાથી તે ખ્લોચતો નથી; જ્યોતિના ગુણમાં આમીને લીધે નહિ, પણ અન્ધકારનાં પડની જડ-તાને લીધે, એ દૂર અને ન ખ્લોચનારો અનેછે.

શ્લોક ૬, ચરણ ૪. હરિ—એ સંબોધન છે.

શ્લોક ૭. વિશ્વમાયાના પ્રભાવથી આ સર્વ ગૂઢદર્શનો અન્ધકારમાં નિગૂઢ રહેછે; તેથી પોતાના પરાક્રમમાં મત્ત થઈને વિશ્વમાયા ‘ દમામથી ’ (વિજયતા દમ્ભથી) બધે ઘૂમેછે. સર્વત્ર એ માયા-અજ્ઞાનાવરણ—ને પરિણામે એ અન્ધકાર વ્યાપી રહ્યોછે, ને ગૂઢદર્શનો થતાં નથી.

શ્લોક ૮, ૯.

પરંતુ એ માયાનો વિજય ચિરકાળ નથી ટકવાનો; અને તે સનાતન સત્યનો વિજય છે; અને સત્યનો સુન્દર જ્યોતિ, બધાં તિમિરનાં પડ છેદી નાંખીને, પ્રગટ થવાની સાથે એ સર્વ ગૂઢદર્શનો પ્રત્યક્ષ થશે, અને સર્વમાં આપેલું દિવ્ય ગીત નિરન્તર સંભળાશે.

શ્લોક ૯, ચરણ ૧.

વસ્તુ તે—તે ગૂઢદર્શનની વસ્તુ: વાસ્તવિક સ્વરૂપ ધરનારાં સવ તત્ત્વ, ભાવ, ઇત્યાદિ.

સ્વેચ્છાસ્વીકાર—૫૪ ૯૯-૧૦૩.

આ કાવ્યનો આધાર એક અસાધારણ કલાવિધાનવાળા ચિત્રમાં છે. એ ચિત્રનું નામ “The Choice” (પસંદગી,—પોતાની સ્વેચ્છાથી જેમાંથી એકનો સ્વીકાર, સ્વેચ્છાસ્વીકાર) એમ છે; હેનો ચિત્રકાર સર નોએલ પેટન (Sir Noel Paton) નામે હતો. એ ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં જન્મ્યો હતો. અને ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં હેને ‘નાઇટ’નો ઈલકાબ મળ્યો હતો.

મ્હેં કેટલાંક વર્ષ ઉપર અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં આ વિષય ઉપર જ વ્યાખ્યાન—આ ચિત્રનો આધાર લઈને—કયું હતું ત્હેમાંથી એક જે બિનારા આપ્યાથી આ ચિત્રની રૂપરેખા સ્પષ્ટ થશે.

“ચિત્રમાંની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે:

એક વીર (Knight) જે સુંદર સ્ત્રીઓની વચમાં બિભેસો છે; એક સ્ત્રી જરાક ઊંચા ભાગમાં બિભી છે, બીજી વીરથી નીચા ભાગમાં બિભી છે. પ્રથમની સ્ત્રીને દિવ્ય પાંખો છે.— હેના માથાની આસપાસ halo (પરિવેષ)—દિવ્ય પ્રકાશનું વર્તુલ—વીંટાયલું છે; અને એ અલૌકિક સૌન્દર્યની દીપ્તિવાળી ચીતરી છે. બીજી સ્ત્રી પણ સૌન્દર્યવાળી તો છે, પરંતુ હેના સૌન્દર્યમાં કાંઈક વિકાર— વિષયવિકાર—ની છાયા છપાઈ છે; અને હેના રૂપમાં કાંઈ જુદી રીત્યનું પણ સખળ આકર્ષણ પૂર્યું છે. સહજ જણાઈ આવે છે કે પેલી દિવ્ય દીપ્તિવાળી સ્ત્રી તે પુણ્યવૃત્તિ અને આ મોહનીશક્તિવાળું સૌન્દર્ય ધારણ કરનારી તે પાપવૃત્તિ; અને એ બેની વચમાં રહેલો વીર તે માનવ. પુણ્યવૃત્તિના અર્ધશિથિલ આશ્રેષ્ઠમાંથી ખેંચી લઈને પોતાની તરફ લેવાને પાપવૃત્તિ પ્રયત્ન કરતી ચીતરી છે.

માનવવીર હેનો સપાટો છોડવવાને મથેછે—હાથથી છોડવવાનું કરેછે, છતાં વીરની નજર પાપવૃત્તિના મોહક મુખ ઉપર કાંઈક આકર્ષણથી લોભાતી ગમ્મત; પણ તે સાથે વળી વીરની મુખમુદ્રા ઉપર કાંઈ વિલક્ષણ અન્તઃલોભની છાયા જણાયછે. પુણ્યવૃત્તિ વીરને બચાવવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરતી નથી જણાતી. હેને પોતાના બળથી જ છૂટવાનો પ્રસંગ પૂરો મળવા દેતી જણાયછે.--આ સ્થળે જ choice (સ્વેચ્છાપૂર્વક પસંદગી, સ્વીકાર) નું તત્ત્વ સૂચિત થાયછે.—છતાં અંદરની વૃત્તિ આખર એ વીરને પોતાના પુણ્યમય આશ્રેષ્ઠમાં જ રાખવાની હોય એમ હેના pose (અંગવિન્યાસ, આકૃતિસ્થિતિની લઢણ), મુખચર્યા, સ્નેહપૂર્ણ દયામય દષ્ટિ, વગેરેમાં પ્રકાશી નીકળેછે.

“માનવને વીરનું શસ્ત્રાદિ ધરનારું સંગ્રામપર સ્વરૂપ આપ્યુંછે તે એટલા માટે કે આ સંસારમાં મનુષ્યને અનેક બળોની વચમાં રહી, અનેક વધતા ઓછા વિષમ પ્રસંગોમાં યુદ્ધ કરવાને ઈશ્વરે મૂકેલોછે તે સૂચવવુંછે. એ યુદ્ધ તે કાર્યિક યુદ્ધ નથી, અને તે માટે ભૌતિક સામગ્રી-શસ્ત્રાદિકની સામગ્રી-નો ઉપયોગ નથી, પણ આધ્યાત્મિક બળ, સૈયમ, દઢતા, શ્રદ્ધા, તપ ઇત્યાદિ શસ્ત્ર કામ આવશે, અને આધ્યાત્મિક યુદ્ધ કરવું પડશે. પરંતુ તહેને ચિત્રમાં પ્રતિબિમ્બિત કરવાને શસ્ત્રધારીપણાનું રૂપક આપ્યા વિના છૂટકો નથી.

“પછી, પેલી બે સ્ત્રીઓનાં સ્વરૂપ જોઈયે. બંને સુંદરતાથી પૂર્ણ છે; પરંતુ બેનાં સૌન્દર્યમાં કે’વો ત્રીજો અને જોવા જઈયે તો સ્પષ્ટ તફાવત છે! પુણ્યવૃત્તિનું સૌન્દર્ય દિવ્ય તેજોમય છે, અને માટે જ ખરું સૌન્દર્ય છે; તે બતાવવા પરિવેષ (halo)—તેજનું વર્તુલ—દિવ્ય પાંખો, વગેરે મૂક્યાંછે તે તો સ્પષ્ટ ચિહ્નો છે, પરંતુ મુખ-મુદ્રામાં જ, અને આખા શરીરમાં પણ, કાંઈક અવશ્ય કાન્તિ હેવા પ્રકારની પૂરીછે કે હેમાં અલૌકિક દિવ્યતાની જ છાયા દીપી નીકળેછે. આથી ઉલટું પાપવૃત્તિનું સૌન્દર્ય પૂર્ણ જોરદાર છે, તોપણ

હેમાં સ્પષ્ટ રીતે વિષયવિકારની ખોટી ઝગક પૂરેલી છે તે બારીકીથી તપાસતાં જણાઈ આવેછે. અને વેશ, અલંકાર, વગેરે કેટલાંક બાહ્ય ચિહ્ન પણ એ વિકારમય સ્વરૂપનો જ દર્શાવે કરેછે. આમ હેતું સૌન્દર્ય હલકા પ્રકારનું છે છતાં કાંઈક મોલક, આકર્ષક, વિશેષ જોરદાર, સખળ હોય એમ લાસ થાયછે. લામાં પણ અર્થ સમાયો-છે. પુણ્યવૃત્તિ તે પાપવૃત્તિ કરતાં પ્રથમદર્શને મનુષ્યને ઓછી આ-કર્ષક લાગેછે, પાપવૃત્તિનો બાહ્યાડમ્બર લોભક હોયછે; પરંતુ જાંઠું તપાસતાં ખરું સૌન્દર્ય પુણ્યવૃત્તિમાં જ છે. એ જણાવવાનો હેતુ એ ચિત્રના આ અંશનો છે. પુણ્યવૃત્તિનું પ્રથમદર્શને ઓછા પ્રભાવવાળું સૌન્દર્ય ચીતરેલુંછે છતાં હેમાં અત્રૌકિકતા, દિવ્યતા વગેરે જાંચા અને જાંડા ભાવોની કૌમુદી જેવી છાયા, અમૃતની રેલ જેવો વિસ્તાર, વગેરે અંશે જણાઈ આવેછે તે એ સૌન્દર્યના તાત્ત્વિક દૃષ્ટિયે ચઢિયાતાપણાની જ સાખીતી માટે છે.

“ આ ઉપરથી સૂચવાયછે કે મનુષ્યને પાપવૃત્તિનું આકર્ષણ યદ્યપિ મોલક અને સખળ લાગેછે તથાપિ આખર જોતાં, સત્ય જોતાં, પુણ્યવૃત્તિનું બળ જ સાચું અને સુખમય છે. આ એ સ્ત્રીઓનાં સ્થાન ગોઠવવામાં પણ ચતુરાર્ધ ચિત્રકારે વાપરીછે. પાપવૃત્તિને કાંઈક નીચે રાખીછે, અને પુણ્યવૃત્તિને કાંઈક ઊંચે રહેલી ચીતરીછે. તે એમ સૂચવેછે કે પાપવૃત્તિ મનુષ્યને અધઃપાત કરાવનારી છે. અને પુણ્યવૃત્તિ, દિવ્ય લોકમાંથી આવનારી હોઈ, મનુષ્યને ઉન્નત દશામાં, દિવ્ય માર્ગમાં ખેંચી ચઢાવનારી છે. ”

આ કાવ્યમાં વિષયભૂત કરેલા “ સ્વેચ્છાસ્વીકાર ” ના તત્ત્વની ચર્ચા પણ એ વ્યાખ્યાનમાંથી ઊતારુંછું, જેથી ખુલાસો થશે:—

“ આ જગતમાં પાપપુણ્યનું યુદ્ધ ચાલ્યા કરેછે. મનુષ્યનામાં પાપ અને પુણ્ય એ બેમાંથી એકનો સ્વીકાર અને બીજાનો ત્યાગ કરવા માટે સ્વેચ્છાશક્તિ ઈશ્વરે મૂકેલીછે, તે શક્તિનો ખરો ઉપયોગ કરવો મનુષ્યના પોતાના હાથમાં છે; માત્ર ઈશ્વર પોતાની કરુણામય દૃષ્ટિ

મનુષ્ય ઉપર હેવા સ્વીકારસંશયના પ્રસંગે રાખેછે, અને, મનુષ્ય ઈચ્છે તો, એ કરુણામાંથી બહેતું બળ આપી હેને મદદ કરવાને ઈશ્વર તત્પર છે;—છત્યાદિ અનેક સત્યો આ ચિત્ર એક જ ઝળકમાં પ્રગટ કરી દેછે.

“ પુણ્યવૃત્તિનો આશ્લેષ આ વીરના ઉપર અર્ધશિથિલ દર્શાવ્યોછે, હેમાં પણ ઊંડો બેદ રહેલોછે, અને એ પ્રકારનાં તત્ત્વ સૂચવેછે. મુખ્ય અર્થ તો એ કે પાપવૃત્તિના તત્ક્ષણ સફળ થતા આક્રમણ-માંથી એ વીરને છોડવીને પોતાના સંપૂર્ણ પ્રભાવને પૂરવાને પુણ્ય-વૃત્તિ કશે સાક્ષાત્ ઉદ્ધોગ, પ્રયાસ, નથી કરતી, કેમકે એ વીર પોતાની શક્તિના બળે જ એ મોહનીની જાળમાંથી છૂટીને દિવ્ય માર્ગ તરફ જાય તહેમાં જ વિજય, વિજયનું મહત્ત્વ, અને વિજયના ફળનું શાશ્વતપાત્રું. બીજો અર્થ એ કે, પાપવૃત્તિ ક્ષણભર વિજય પામતી જાળાયછે અને પુણ્યવૃત્તિનો ગ્રહ વીર ઉપરથી શિથિલ કરેછે.

“ પરંતુ એ વિજય દદ રૂપ લગ્ન પામ્યો નથી; વીર એ મોહની શક્તિનો અસહાય દાસ બન્યો નથી. કેમકે એ ચિત્રના અંશોનો એક ક્રમ આગળ જોઈએ છિયે તો જાણાયછે કે વીર પાપવૃત્તિના ભુજ-બન્ધનને છોડવવાનો પ્રયત્ન કરેછે. આટલી સુદૃશા લગ્ન છે. પણ વળી ધારીને જોઈએ છિયે તો શું દેખિયે છિયે? જે ક્ષણે આમ હેના વિષમય ભુજબન્ધનમાંથી છૂટવાને વીર મથેછે તે જ ક્ષણે એ પાપવૃત્તિની મોહની મુખશોભા—ખોટા સૌન્દર્યની પણ ઉત્કટ આકર્ષણ-વાળી મુખશોભા—ની તરફ એ વીરની નજર મન્ત્રમુગ્ધ થઈને જડાઈ ગઈછે. પણ તે છેક મોહભુજબન્ધનમાં નથી પડ્યો. વીરની મુખ-મુદ્રા ઉપર પાપવૃત્તિ તરફ કાંઈક અરુચિ, કંટાળો, જાણાયછે, અને છતાં હેના મોહથી છૂટવાની આશા પણ દેખાઈ આવેછે. આમ આ વીર આ બે સદસદ્વૃત્તિયોનાં આકર્ષણો વચ્ચે અનિશ્ચયના આ-ન્દોલનમાં પડ્યોછે. પ્રલોભનમાં ફસાતાં રોકાવાની ઇચ્છાનું પ્રાપ્ત્ય અને હેની જ સાથે એ પ્રલોભનના મોહથી જડ બની જઈ થતી

સ્તબ્ધતા-આમ અહ્લુત ભાવવિરોધમાં માનવ પડ્યોછે.

“ક્ષણુવાર એમ લાગેછે કે પાપવૃત્તિ વિજય પામશે કે શું ? ઉપર કહ્યું તેમ પુણ્યવૃત્તિ એ વીરને પોતાની તરફ ખેંચવાનો ખાસ પ્રયત્ન પણ નથી કરતી તેથી આ ભય વધતો લાગેછે. પરંતુ એ યથાઘટિત જ છે. ઉપર કહ્યું તેમ choice-સ્વેચ્છાયુક્ત પસંદગી-નું તત્ત્વ જ હેમાં સમાયુંછે. પુણ્યવૃત્તિ માત્ર પોતાની જખરદસ્તીથી જ વીરને ખેંચી પોતાના તાબામાં લે તો હેમાં એ વીરનું પરાક્રમ શું રહ્યું ? હેની પોતાની ઇચ્છાથી સદસહ વચ્ચે પસંદગી કરીને સ્વીકાર કરવાનો પ્રસંગ જ ક્યાં રહ્યો ? માટે ભલે ક્ષણુવાર પાપવૃત્તિ વિજયિની થતી જણાય; ભલે વીરનું આમ ભાવતુમુલમાં ભ્રમણ થાય; એ જ તુમુલમાંથી સ્વપરાક્રમે કરીને વીર વિજય પામશે તો પુણ્યવૃત્તિના સૌન્દર્યની, બળની, અને પોતાના ઉપર હેના પ્રભાવની વિશેષ કીમત એ વીરને પોતાને જ જણાશે.

“હાવા ભાવથી જ પુણ્યવૃત્તિ સ્નેહદયાથી, આર્દ્ર નયનથી, અને કેમળ મુખમુદ્રાથી, વીર તરફ નિહાળી રહીછે. આશ્લેષ શિથિલ છે ખરો, જે કે તે પોતે વીર તરફ ઉદાસીન થઈને શિથિલ નથી કર્યો પણ પાપવૃત્તિના ઉદ્ધત આઘાતથી થયેલોછે; પરંતુ એ આશ્લેષ છોડી દીધો નથી. જે ક્ષણે એ વીર પાપવૃત્તિને છતીને બન્ધનમાંથી છૂટે કે તે જ ક્ષણે પોતાના શુદ્ધ પ્રેમમય આશ્લેષમાં વીંટવા માટે એ પુણ્યવૃત્તિ તત્પર રહીને ભુજ પસારતી જ ઝિભીછે; આશ્લેષનું અર્ધ-શિથિલપણું ઉલટું આમ પુનઃ સ્વીકારની તત્પરતા જ બતાવેછે. જેમ-નિરન્તર સંરક્ષણ કરનારી માતા બાળકને ચાલતાં શીખવતી વખત બાળક અડબડિયાં ખાઈ પડી જાય એમ છતાં ક્ષણુવાર ઉપાડી લીધા વિના જ-ખરી હાનિ થાય તે વખતે જ ઉપાડી લેવાની ઇચ્છાથી—બાળકની તરફ થોડીવાર સ્નેહ, મમતા, વગેરે ભાવથી ઝિભેલી જ રહેછે, હેના પ્રયાસથી મળતું બળ અપાવવાને પોતે નિશ્ચેષ્ટ જ રહેછે, હેવો કાંઈક ભાવ આ પુણ્યવૃત્તિનો જણાયછે. પાપવૃત્તિનું બળ કાવતું

જણાયછે ખરું, પણ તહેની જ સાથે એ વીરને માથે દિવ્ય દયાની કૌમુદી જેવી દીપ્તિનું રક્ષણ કામ જ છે. અન્ધકારમાં પડતા પહેલાં, યોગ્ય કાળે હેને બચાવવાને તત્પર રહેલી ઈશ્વરકરુણા આ પુણ્ય-વૃત્તિની મૂર્તિના સૌન્દર્યની દ્વારા પ્રકાશિત થાયછે.”

આ ચર્ચા મ્હેં કરી તે વખતે પ્રસ્તુત ચિત્રની નકલ “ગ્રાફિક” નામના સાપ્તાહિક પત્રમાં જોયેલી તહેના સંસ્કાર મન ઉપર રહેલા તે ઉપરથી કરી હતી. હાલ એ ચિત્રની એક engraving ની મ્હોટી પ્રત પેદા કરીને પૂર્ણ દર્શન કરવાનો લાભ મ્હને મળ્યોછે. તે પછી ઉપરની ચર્ચામાં ફેરફાર કરવાનું કારણ જણાયું નથી. માત્ર, આ કાવ્ય રચ્યું તે ‘ગ્રાફિક’માંનું ચિત્ર જોયા પછી (સંસ્કારને આધારે જ) આશરે બાર તેર વર્ષે; તેથી એક વીગતની ભૂલ્ય આવી ગઈછે તે મ્હોટું ચિત્ર (કાવ્ય રચ્યા પછી અઠી વર્ષે હમણાં) પેદા કર્યું ત્યારે જણાઈ. તે કાવ્યના શ્લોક ૧ ચરણ ૨ માં ‘ગગનમાં’ શબ્દ છે તે સ્થળે ભૂલ્ય છે. ચિત્ર જોતાં વીર ખડકમાં જિભેલો છે. માટે ‘ગગનમાં’ ને બદલે ‘ખડકમાં’ એટલો ફેરફાર કરવાની વિનંતિ કરું છું.

આ મ્હોટું ચિત્ર પેદા કર્યું તહેની નીચે “The Choice” એ નામ અને નીચે પ્રમાણે motto—મર્લવચન—આપ્યુંછે:—

“Abhor that which is evil, cleave to that which is good.”

(Romans, xii, 9.)

આ ‘સ્વેચ્છાસ્વીકાર’ના તત્વને સમર્થ રીતે સ્થાપનારાં વચન કઠોપનિષદમાંથી જડેછે તે અહિં મૂકવાં અસ્થાને નહિં ગણાય:—

અન્યચ્છેયોઽન્યદુતૈષ પ્રેયસ્તે ઉમે નાનાર્થે પુરુષં સિનીતઃ ।

તયોઃ શ્રેય આદદાનસ્ય સાધુ ભવતિ હીયતેઽર્થાથ ઉ પ્રેયો વૃણીતે ॥૧॥

શ્રેયશ્ચપ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેતસ્તૌ સંપરીત્ય વિવિનક્તિ ધીરઃ ।

શ્રેયોહિ ધીરોઽભિપ્રેયસો વૃણીતે પ્રેયોમન્દો યોગક્ષેમાદ્ વૃણીતે ॥૨॥

(કઠોપનિષદ ૧-૨-૧, ૨.)

મહારા કાવ્યમાં ઉપર કહેલા ચિત્રને પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરનાર આધારરૂપે જ લીધું છે; એટલે હેમાં સહજ ફેરફાર કે નવા અંશને સ્થાન આપ્યું છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે; ઉદાહરણાર્થ, ચિત્રમાં જે અશક્ય જ તે, બંને સુન્દરીઓનાં ગીત.

શ્લોક ૬ જાડાં—કોકિલા જાંડે સંતાયલી માટે જાડાં ગાન; તેમ બીજી રીતે અર્થ લેતાં, જાંડા ભેદવાળાં ગાન.

નિરન્તર હાસમાં—આ શબ્દોનો સંબન્ધ જુદે જુદે સ્થળે જુદી રીતે જોડવાનો છે; પ્રથમ પંક્તિમાં ‘વસજે’ જોડે; છેવટનીમાં—‘રમતાં’ જોડે. વીર તું નિરન્તર હાસમાં વસજે—એમ પ્રથમમાં; અમીઝરણુ નિરન્તર હાસમાં, ને દિવ્યવિલાસમાં, રમતાં—એમ છેવટનીમાં.

શ્લોક ૬ મરણોથી—મરણનું બહુવચન અર્થે હેતુપુરઃસર મૂક્યું છે. માનવનું આત્મા અને દેહના વિશ્લેષરૂપ મરણુ ઐદિક જીવનને અન્તે છે તે તો એક જ છે. પરંતુ આ જીવનમાં અનેક ઘોર પાપ વગેરેથી આત્માનાં મરણુ અનેક સંભવે છે તેથી બહુવચન.

શ્લોક ૫ ચરણ ૨. પરિવેષ = halo; દિવ્ય જનોના માથાની આસપાસ તેજનું વર્તુલ ચીતરેલું હોય છે તે; ચોમાસામાં ચન્દ્રની આસપાસ જળકુંડાળું બને છે તેવું.

શ્લોક ૭ ચરણ ૨, કરે ધરી—સુન્દરી પોતાના કરવડે સુવીરને ધરીને—પકડીને.

શ્લોક ૮ ચરણ ૧. નયનોને નચવતી.—નયનોનું નૃત્ય ચિત્રમાં પ્રગટ ના જ થઈ સકે, એ નવો ઉમેરો છે.

ચરણ ૩. મહારી કને લવે આવેલું ચિત્ર જોતાં પાપવૃત્તિનાં અંગ કુસુમકોમળ ચીતરેલાં નથી. આ ફેરફારની છૂટચનો લોક સ્ત્રી-કાશશે એમ આશા છે,

ચરણ ૪. ત્યાં જ જડિયાં—ત્યાં = એ અંગોમાં.

ચિત્રની સ્થિતિથી આ પણ ફેરફાર છે. ચિત્રમાં તો વીરનાં નયન પાપવૃત્તિના મુખ ઉપર જ જડાયલાં છે. (શ્લોક ૧૫ ઉત્તરા-

ધર્માં તે સ્થિતિ ખતાવીછે.)

શ્લોક ૯, પંક્તિ ૨. વીરતાણું—એ શબ્દનો અન્વય (દેહલી-દીપન્યાયે) એ બાળૂ લેવાનોછે, પૂર્વગત શબ્દ ‘રુધિર’ સાથે તેમ જ પછી આવનાર શબ્દ ‘ચિત્ત’ સાથે.

શ્લોક ૧૦, પંક્તિ ૧. રેલી = રેલાઈ.

શ્લોક ૧૧, પંક્તિ ૧. રેલતો = રેલાતો.

પંક્તિ ૨. રા. મણિશંકર ભટ્ટની ‘વસન્તવિજય’માંની એક મનહર પંક્તિમાંનું—“ ગાળી નાંખે હલાવી રસિકહૃદયને ” એ વચન અહિં સંસ્કારબીજ છે.

શ્લોક ૧૨, પંક્તિ ૨. મધુ = મધ, મદિરા.

,, પંક્તિ ૪. રેલિયે = રેલાવિયે.

શ્લોક ૧૩, ચરણ ૩. ડગણું ડગવાની ક્રિયા—અથવા તો ડગવાની ને ન ડગવાની એ અનિશ્ચયની ક્રિયા—ચિત્રમાંની સ્થિતિમાંથી વ્યૂત્પન્નરૂપે જ લઈ સકાશે; ચિત્રમાં સંચલન તો ના જ નિરૂપાય.

ઉત્તરાર્ધ—ડગ્યો જણાયછે ને ન ડગ્યો જણાયછે, તેમ જ સ્થિરતા હૃદયમાં વસેછે ને નથી વસતી;—આ વર્ણનમાં વીરના મનની અનિશ્ચયદશા, દોલાયમાન અવસ્થા, સૂચવાયછે.

શ્લોક ૧૪, પંક્તિ ૨. આશ્લેષો છોડવા જતી.—આ કૃતિ મૂળ ચિત્રમાં આ રૂપે નથી; નવીન ઉમેરો છે.

શ્લોક ૧૮, ૧૯, ૨૦ એ કવિના હૃદયની વાણી છે; ગ્રીક Chorus ના જેવાં કાંઈક ઉદ્ગારગાન છે.

શ્લોક ૨૦.—પાછળ પૃષ્ઠ ૧૫ મામાંના ‘દિવ્ય આશા’ નામના કાવ્યની ૪ થી કડીમાં “વિશ્વમેહાલનીનું બીન બેસૂરું રે લોલ મૂક થાય” એ કદ્દપનામાં આ સ્થળના ભાવિદર્શનના ભાવનું બીજસામ્ય જાણાશે.

આ કાવ્ય ઈ. સ. ૧૯૧૧ ના નોવહેમ્બરમાં રચાયુંછે.

પુરૂરવ અને ઉર્વશી. પૃષ્ઠ ૧૦૩—૧૦૭.

આ કાવ્ય સમજાવા માટે પુરૂરવ અને ઉર્વશીની કથા તથા કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીય નાટકમાં એ કથાના થયેલા રૂપાન્તર ઉપર લક્ષ રાખવાને વિનંતિ છે. કથા તથા નાટક સુપ્રસિદ્ધ છે. છતાં આ કાવ્યમાં જે ભાગોનો સંગ્રહ સૂચનરૂપે થયો છે તે સંક્ષેપમાં અહિં નોંધવાથી સુગમતા થશે:—

ઉર્વશી પુરૂરવ નેડે રહેવાને કબૂલ થઈ ત્હેને અંગે શરતોમાં એક એ હતી કે ઉર્વશીનાં ત્રણ ઘેટાં છોકરાં જેવાં બહાલાં હતાં તે હમેશાં ઉર્વશીના પલંગે બાંધી રાખવાં, એને કાંઈને લઈ જવા દેવાં નહિં; બીજી એ હતી કે કદી પણ પુરૂરવે ઉર્વશીની દષ્ટિયે નમ્રાવસ્થામાં ન પડવું. ઉર્વશીને સ્વર્ગમાં પાછી આણવાને દેવો ઉત્સુક થયા ત્યારે ગન્ધર્વો કને ઉર્વશીનાં ઘેટાં એક રાત્રે ચોરી લેવડાવ્યાં; એટલે ઉર્વશીએ ખૂમો પાડી, પુરૂરવ જાગ્યો અને નમ્ર છતાં તલવાર લઈને દોડ્યો; એટલે ગન્ધર્વોએ જાગરો વીજળીનો ઝંખકારો પ્રગટ કર્યો, એટલે ઉર્વશીએ પુરૂરવને નમ્ર દીઠો; શરતમાં ભંગ થયાથી ઉર્વશી અદ્વૈત થઈ ગઈ.

આ ભાગ શ્રુતિ તથા પુરાણમાંથી છે. નાટકમાંથી નીચેના ભાગ પ્રસંગોચિત છે:—

(નાટકનો ચોથો અંક જોવો). ઉર્વશીને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પુરૂરવ અમાત્યોને રાન્યતન્ત્રની સંભાળ સોંપીને, ઉર્વશીના લઈ જવાથી, એ તથા ઉર્વશી એ એકલાં કૈલાસ પર્વતમાં આવેલા ગન્ધમાદન વનમાં વિહાર કરવાને ગયાં. ત્યાં કેટલોક કાળ વિહાર કર્યા પછી ઉર્વશી કાંઈક નિમિત્તે રીસાઈ અને વનના અન્ય ભાગમાં જતી રહી; કાલિકેયના વનમાં સ્ત્રીઓથી પ્રવેશ ન થાય તે નિયમ, બૃહસ્પતિયે દિવ્ય જ્ઞાનના નાશનો શાપ દીધેલો તેથી, બૂલી જઈને તે વનમાં પેડી; પેડી કે તરત લતાના રૂપમાં બદલાઈ ગઈ; આ અનિષ્ટ પરિણામનો પ્રતિકાર એક એ જ હતો કે પાર્વતીના પગના અળતામાંથી

ઉત્પન્ન થયેલો સંગમનીય નામનો મણિ પ્રાપ્ત થાય અને તે લતાને અડકાડાય તો જ પાછું ઉર્વશીનું પોતાનું રૂપ મળે.

ગન્ધમાદન વનમાં પુરૂરવ વિરહથી ઘેલો બની ગયેલો લમવા લાગ્યો, ઉર્વશીને સોધવા લાગ્યો, અકસ્માત્ લતા બનેલી ઉર્વશી કને એ આવ્યો; આવતા પહેલાં શિલાના ચીરામાં સંગમનીય મણિ હતો તે દેખીને ઉપાડ્યો. આકાશવાણીદ્વારા શિવે એ મણિનું ઓળખાણ આપી ગુણ કહ્યો, એ મણિ પોતાને માથે ધારણ કરીને પુરૂરવે લતાને (ઉર્વશી છે એમ જાણ્યા વિના જ, હેના જેવું લાલિત્ય જોઈ લલચાઈને) આલિંગન કર્યું; કે તરત લતા મટી જઈ ઉર્વશી પ્રગટ થઈ. ઉર્વશીએ કહ્યું આપણી રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન છોડ્યે બહુ સમય વીત્યો, પ્રજા અને મન્ત્રીઓ આપણને દોષ દેશે, માટે ચાલો જઈયે; પુરૂરવ સંમત થયો. ઉર્વશીએ પૂછ્યું—“શી રીતે જવાની ઇચ્છા છે ?”

પુરૂરવે કહ્યું:—

“અપગાનો ચારુ ફરકે ધન, અને
સુરચાપનું નવલું તોરણે બને;
વિધ એ વિચિત્ર ધનના વિમાનમાં
નિજ રાજધાની લઈ જા મુને લવાં.”

એમ અલૌકિક મેઘવિમાનમાં લઈ જવાની માગણી કરી. તે પ્રમાણે મેઘવિમાનમાં બેસીને ચાલ્યાં.

અહિ નાટકનો વૃત્તાન્ત ચોથા અંકમાં અટકે છે. પાંચમામાં પુરૂરવ રાજધાનીમાં આવેલો જ નજરે પડે છે.

આ કાવ્યમાં પુરૂરવ તથા ઉર્વશી મેઘવિમાનમાં બેઠાં અને પ્રતિષ્ઠાન પ્લોંચ્યાં તે દરમ્યાનનું વર્ણન, વાર્તાલાપ, પ્રગટ કર્યું છે. આ કલ્પિત ભાગ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ માનવ પ્રકૃતિના એક અતિ રૂઢ છતાં અતિ ગૂઢ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવું એ છે, એ સ્વરૂપની સૂચના આ કાવ્યના ૧૭ માં શ્લોકમાં કરી છે:

સુખમાં ભાવિ દુઃખોની જાયા જોતો સદા ફરું,
ભયનો ભાર ધારીને સુખાસ્વાદ જ ના કરું.

આ સ્વરૂપને પરિણામે મનુષ્ય વર્તમાન સુખ ચાખવાને બદલે કલ્પિત ભાવિ દુઃખ ટાળવાના સતત મથનમાં પડીને દુઃખને પોતાની સમીપ બોલાવી લેવા જેવું કરેછે. જે સુખ વર્તમાન સમયમાં પ્રાપ્ત થયુંછે તે સાચવી રાખવાના ઉપાય કરવાને બદલે તે ટકશે કે નહિં એ ભયથી જ માનવ પોતાના સુખમાં દુઃખ રેડેછે. આ સ્વરૂપ દર્શાવવા માટે આ કાવ્યની યોજના કરીછે.

આ કાવ્યમાં પુરાણકથામાંથી ઘેટાના શિશુ સંબન્ધે ઉલ્લેખ અને બાકીના પ્રસંગ નાટકમાંના એ બેની ગૂંથણી ભેગી કરવામાં કાંઈક ઘટનાક્ષતિ જેવું લાગે ખરું, પરંતુ એ દેખાતી ક્ષતિનું સમાધાન અસાધ્ય નથી.

શ્લોક ૨, ચરણ ૨.

જેણે—જે વીજળીએ; ચોથા ચરણમાં ‘ તે વીજળી ’ છે તે સાથે સંબન્ધ છે.

ચરણ ૧. નિહાળી—નો સંબન્ધ ચરણ ૪ માં ‘ લપાઈ જતી ’ જોડે છે; ચરણ ૨ માંના ‘ ઉજળી ’ જોડે નથી.

ચરણ ૩. થાતી—આ વર્તમાન કૃદન્ત પૂર્ણ ક્રિયાપદને સ્થાને નથી લેવાનો; થાયછે—એમ અર્થ નથી લેવાનો; પણ ‘ થઈને ’ એમ અર્થ દર્શાવનાર વર્તમાન કૃદન્તનું જ રૂપ લેવાનું છે.

શ્લોક ૪, પૂર્વાર્ધ.

પુરૂરવ અને ઉર્વશીના આશ્લેષ તે ઉદ્દીપનરૂપ બનતાં, વિમાન બનેલા મેઘ અને હેની પ્રિયા વીજળી પણ લગ્ન બૂલી જઈને એ યુગ્મની પ્રેમલીલાનું અનુકરણ અનાયાસે જ કરેછે. ઝગડાને લુપ્ત થતી વીજળીના સહજ બનાવનો ખુલાસો ઉર્વશી આ રીતે આપેછે.

ઉત્તરાધ.

પોતાના વિમાનની જ વાર્તામાંથી સહસા ફરી જઈને ઉર્વશી હિમગિરિ શિખરો તરફ નજર કરીને નવી ઊર્મિ (શ્લોક ૫ માં દર્શાવેલી ઈચ્છા) ને પ્રસંગ આપનારી સ્થિતિ તરફ લક્ષ ઝેચેછે.

શ્લોક ૫, ઉત્તરાર્ધ.

લોલ—આ શબ્દ લાલિત્યદર્શક પૂરક શબ્દરૂપે લેવો હોય તો લેવાશે; પરંતુ અહિં લોલ = ‘ચંચલ,’ ‘હાલતું’ એમ અર્થ લેઈને ‘ચુમ્બનો’ના વિશેષણ તરીકે લેઈ સકાશે. ચાલતા વિમાનમાંથી અરૂવાળાં શિખરરૂપી દર્પણમાં ચુમ્બન પ્રતિબિમ્બિત થાય તે હાલતાં જ જણાય.

મેઘવિમાન જેવા અન્તરિક્ષ ઊંચા સ્થાનમાંથી જ આ દર્શન સંભવે અને હાલો અપૂર્વ કોડ પૂર્ણ થઈ સકે.

ચરણ ૪. મુજ—એ ‘કોડ’નું વિશેષણરૂપ લેવું. મ્હારા કોડ.

મુજ કોડ—મ્હને કોડ થાયછે.

શ્લોક ૬. કૈલાસશિખરથી ઊપડેલું વિમાન હિમગિરિના સમીપ પ્રદેશમાં આકાશમાં ઊડેછે; તે એટલી ઊંચાઈએ હોવાને લીધે ત્યાંથી સિન્ધુનું દૂરદર્શન થવું શક્ય છે.

ઉર્વશી હિમગિરિનાં ઊંચાં શિખરોમાં ચુમ્બનદર્શન ઇચ્છેછે; એ એમ સ્વર્ગીયજનને ઉચિત ઊંચા પ્રદેશના વિલાસ તરફ દોરાયછે; ત્યારે માનવ પુરુષ નીચે સિન્ધુ તરફ જ આકર્ષાયછે; અને (શ્લોક ૭) એ નીચે રહેલા સિન્ધુમાં જ કનકનૌકામાં સુખ માણવાને ઇચ્છા પ્રવૃત્ત કરેછે.

ઉત્તરાર્ધ.—ચાંદની પથરાઈને (= પથરાયાથી) વિશાળ પટ (સિન્ધુનો) ઝળકેછે; આમ અન્વય અને અર્થ છે.

શ્લોક ૮.—(વિમાન નીચું ઉતારીને)—ઉર્વશી સ્વર્ગની સુન્દરી હોવાથી વિમાન ચલવવું કરવું તે કુશળતા હેતી જ હોય. વિક્રમોર્વશીય નાટકના ચોથા અંકનો છેલ્લો શ્લોક ઉપર અવતરણચર્યામાં મ્હં મૂક્યોછે, ત્હેમાં પણ પુરુષને ઉર્વશીની કને વિમાનમાં પોતાને લઈ જવાની માગણી કરતો દર્શાવ્યોછે. **નય માં નવેન વસતિ પયો-મુચા** એમ મૂળમાં પંક્તિ છે; તે રા. કેશવલાલના ભાષાન્તરમાં—‘નિજ રાજધાનો જ સિધાવિયે હવાં’ —એમ કર્યાને લીધે ઉર્વશીની આ વિમાનચાલનકુશલતા ઢંકાઈ જાયછે, જે મૂળમાં **નય માં** “મ્હને લઈ જા” એ એ શબ્દમાં સહજ સૂચવાયછે; તેથી એ શ્લોક ઊતારતાં

મહેં છેલ્લી પંક્તિમાં ફેરફાર કરી 'જ સિધાવિયે'ને બદલે 'લઈં જા મુને' એમ કયું છે તે આ હેતુથી. મહારા કાવ્યમાં વિમાનચાલિકા ઉર્વશી બે સ્થળે દર્શાવાઈ છે; એક આ શ્લોકમાં અને બીજો, શ્લોક ૧૨ માંના ઉત્તરાર્ધમાં.

શ્લોક ૯, ચરણ ૪. ચિત્રલેખા = વિચિત્ર લેખ, ચિત્ર, આકૃતિ-વાળી, (ભૂમિ). અહિં શ્લેષદ્વારા ઉર્વશીની સખી ચિત્રલેખાના નામનું પણ સૂચન કાંઈક છે; અર્થમાં વિશેષ પૂર્તિ કરનારું નહિં, પરંતુ પોતાની પ્રિય સખીનું નામ સ્મરણપ્રિય લાગતું હોય એમ સ્ત્રીજનસ્વભાવ દર્શાવનારું.

શ્લોક ૧૧. નાટકમાં સંગમનીયમણિ ઉર્વશીને લલાટે લટકાવેલો છેલ્લો (વિમાનમાં ચઢતા પહેલાં) આપણે દીઠો છે. મહેં તે પછી ફેરફાર કહ્યો છે, તેથી એ મણિ પુરૂરવે કંઈ ધારણ કરેલો અહિં દર્શાવ્યો છે.

શ્લોક ૧૨, પૂર્વાર્ધ.

શ્લોક ૧૦ માં આરમ્ભાયલી સુખનાશના ભયની સ્થિતિ, અહિં રૂપાન્તરે પ્રગટ થઈ છે; સુખની અશાશ્વત સ્થિતિને લીધે નાશભય અને સુખાસ્વાદનો લોપ એ તત્ત્વ અહિં પ્રગટ કરવાનો આરમ્ભ થાય છે. શ્લોક ૫ માં પણ ઉર્વશી હિમાલયમાં ચુમ્બનદર્શન સૂચવે છે, ત્યારે શ્લોક ૬-૭ માં પુરૂરવ વિયોગ થયેલા વનવાળા અને અને હેની સમીપના સર્વ પ્રદેશોને પુષ્કળ દૂર મૂકવાની ઇચ્છાથી ઠેઠ નીચે સિન્ધુમાં જઈ સુખનો ઉપભોગ નવીન પ્રદેશમાં અને નવીન રીતે જ કરવાનો લોભ દર્શાવે છે. એ સુખલાલસા બાળૂ ઉપર જ રાખીને આ ૧૨ માં શ્લોકમાં નિશ્ચિત સુખ સાધનો આપનાર, દદ્ભૂમિ; પોતાની રાજધાનીમાં જ જવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે.

ઉત્તરાર્ધ.

પ્રતિધાન-પુરૂરવની રાજધાનીનું નગર; એ પ્રાચીન અન્દ્રવંશી*

● પુરૂરવ તો અન્દ્રનો પૌત્ર એટલે બે પેઢીનું જ છે.

રાજઝોની રાજધાની હતી, અને ગંગા તથા યમુનાના સંગમ ઉપર એ નગર હતું. (ગાદાવરીને કિનારે આવેલું શાલિવાહનની રાજધાની બનેલું નગર પ્રતિષ્ઠાન તે બીજું; પ્રતિષ્ઠાન—પ્રા. પદ્મકાણં પદ્મકાણુ).

“સંચરાવ્ય વિમાનને”—શ્લોક ૮ માની ટીકાનો આરમ્ભ જુવો.

શ્લોક ૧૩. પ્રતિષ્ઠાન ભણી વિમાન લઈ જવાની પ્રાર્થના પુરવે કરી તે તરત સ્વીકારી અને ઉર્વશી વેગવાળા વિમાનને યમુના કિનારે રહેલા એ નગરનું દર્શન થાય તે સ્થળે લાવી પણ ખરી; તે પછીનું હવે સંભાષણ છે.

રાત્રિનો સમય છે;—એ તો શ્લોક ૬ કામાં ચાંદની સિન્ધુપટ ઉપર પથરાયેલી વર્ણવી છે તે ઉપરથી સ્મરણમાં. રૂદેશે જ. મધ્ય-રાત્રિ પછીની શાન્તિમાં નગર સૂતું જણાય છે તેનું અહિં ચિત્ર છે.

ચરણ ૨, સ્વપ્નસમું તરે—ઉત્તરાર્ધમાં વર્ણવેલું સ્વપ્ન, આજ્ઞું ધ્રુમસ અને વિમલ ચાંદની, એ આ સ્વપ્નસમાન દર્શનના સાધક અંશ છે; ચાંદનીમાં અને ધ્રુમસમાં નગર જાણે તરતું હોય એમ કલ્પના છે.

ચરણ ૧—૩.

ધનનિદ્રામાં નગર છે, અને ઝંધમાં સૂતેલાને અનુકૂળ હોડવાનું વસ્ત્ર—ધ્રુમસપટ છે.

શ્લોક ૧૪.

આજા ધ્રુમસ જેવાં સૂક્ષ્મ અંગોવાળી અપ્સરા ઉર્વશી નગરને સ્વપ્નસમું તરતું જુવે છે. ત્યારે માનવ પુરુષ હેતું દર્શન અન્ય રૂપે કરે છે, તે આ શ્લોકમાં રેખાંકિત થાય છે; સ્વપ્નસમું તરતું નગર તે પુરુષને યમુનાજળના પ્રતિબિમ્બમાં—સ્થિર જળમાંના પ્રતિબિમ્બમાં—સ્થિર જણાય છે.

ચાંદની અને ધ્રુમસથી સુન્દર નગરની પ્રતિમા તે પોતાના હૃદયમાં પડેલી ઉર્વશીની છબી જોડે સરખાવવામાં બંનેના સૂક્ષ્મસૌન્દર્યનું ભાન થાય છે.

વિક્રમોર્વશીય નાટકના અંક ત્રીજામાં ચિત્રલેખાનું ઉર્વશીને પુરસ્કરના મહેલના ચમુનાજળમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બનો આડકતરો ધશારો કરનારું વચન આમ છે. નનુ પ્રતિચિમ્બિતમિથ યામિનો-ચમુનાયાં કૈલાસશિખરસશ્રોકં તે પ્રિયતમસ્ય ભવનમુપ-ગતે સ્વઃ ।

અહિં કલ્પનાનો મરોડ જુદો છે, છતાં આ શ્લોકમાંની કલ્પના જોડે તેમ જ ૧૫ માં શ્લોકના પૂર્વાર્ધની કલ્પના જોડે સરખાવવા જેવું છે.

એથી પણ વિશેષ અંક ૨ જામાં અન્ય સ્થળે સાક્ષાત્ ધશારો છે;

સન્નિ પશ્ય પશ્ય દ્વં ભગવત્યા ભાગીરથ્યા ચમુનાસં-ગમપાવનેષુ સલિલેષુ પુણ્યેષુ અવલોકયતઃ શાત્માનં પ્રતિ-ષ્ઠાનસ્ય શિખાભરણભૂતમિથ તસ્થરાજર્ષેર્ભવનમુપગતે સ્વઃ ।

નગરીનું ચમુનામાં પ્રતિબિમ્બ એટલો સમાન અંશ મનમાં સંસ્કાર રૂપે રહ્યો હોય તો નવાઈ નહિ: શ્લોક ૧૪ ના ઉત્તરાર્ધમાં ઉપમા ઊપજાવી છે તે માત્ર નથી છે.

ચરણ ૪. ઉર્વશીની.—ઉર્વશીને જ આ વચન સંબોધીને કહેવું છે તો ‘ત્હારી’ એમ કહેવાને બદલે તૃતીયપુરુષમાં ઉર્વશીનું નામ દઈને કહેવામાં ઉર્વશી ઉપરનો રસિક અને તીવ્ર પ્રેમ તેમ જ એક પ્રકારનું રસિક સૌજન્ય વ્યંજિત થાય છે. જાણે કોઈ બીજાને જ કહેતો હોય તેમ ઉર્વશીનું નામ દીધાથી ત્હેને જ મ્હોંએ ત્હેનાં વખાણ કરવાનો સૌજન્યભંગ ટળાય છે; છત્યાદિ વ્યંજ્યો રસિક વાચકને જડશે.

શ્લોક ૧૫, ચરણ ૪.

અભંગ—રાજમહેલમાં આવીને વસ્યા પછી ગન્ધનમાદન વનની પેડે ભૂલ્યથી નિપિદ્ધ સ્થળમાં જઈ લના બની જવાનું વગેરે સુખભંગના પ્રસંગ જ ના આવવાના, એટલે અભંગ સુખ મળશે, —એમ ભાવ છે.

શ્લોક ૧૬. —અહિં કાવ્યના ઉદ્દેશની સૂચનાનો વળી પ્વનિ

થાયછે,—“ એ સુખ વિશે દુખ ગૂઢ દેખું, ” —એ વચનમાં એ જણાઈ આવેછે.

ચરણ ૨.શિશુ મેષ કેરું—કથામાં ઘેટાં ત્રણ કહેલાંછે; અહિં એક જ મેષશિશુ કહી વાર્તામાં ફેર કરવાની છૂટ લીધીછે.

ઉત્તરાર્ધ—આ બનાવની પૂર્વઝાયારૂપે ભ્રમણા જ અહિં પ્રગટ કરીછે. ઘેટાનું હરણ વગેરે હજી થયું જ નહોતું. છતાં હેનું હરણ થવા ના દેવું એ શરતમાં આ સંભવ સમાયેલો હોવાથી ભાવિ દુઃખનો ભાસ ચીતર્યોછે.

નાટકમાં ઘેટાનો પ્રસંગ કાઢી નાંખી કાયમ સંયોગનું પરિણામ છે; પરંતુ તે વાતને આ કાવ્યના ઉદ્દેશ જોડે બાધ આવેછે, તેથી કથામાંથી ઘેટાના પ્રસંગનું સૂચન (બીજે બધે નાટકમાંના પ્રસંગો લીધાની સાથે જ) અહિં હેતુપુરઃસર અને બુદ્ધિપુરઃસર ભેગું વણ્યુંછે.

ચરણ ૪. ઉર્વશી મુજ.—અહિં તો વાક્યમાં અંગ્રેજીમાં જેને direct construction કહે છે તે યોજના હોવાને લીધે ઉર્વશી એમ તૃતીય પુરુષમાં નામગ્રહણ છે.

શ્લોક ૧૭. કાવ્યનું બીજબૃત્ત હાર્દ આ શ્લોકમાં છે તે આ-રમ્ભમાં અવનસણચર્યામાં કહેલું જ છે.

શ્લોક ૧૮-૧૯.

માનવહૃદયની સુખની શાશ્વતતા વિશે અશ્રદ્ધાનું તીવ્ર સ્વરૂપ અહિં સૂચવાયુંછે. હિમાલયના પ્રદેશમાં ગન્ધમાદન વનમાં થયેલા વિયોગના ભણુકારા પુરૂરવને ભય આપતા હતા; તેથી નીચેના સિન્ધુપટમાં કનકનૌકામાં વહી જવાની ઇચ્છા ક્ષણભર થઈ; તે પણુ મનમાં સ્થિર ના રહી; અને પોતાની રાજધાનીમાં રાજમન્દિરના દૃઢ સ્થાન તરફ મન ગયું; ત્યાં પણુ પલંગના પાછયા સાથે બાંધેલા ઘેટાએ વિયોગની છાયા ઊભી કરી;—તેથી પાછી આખર આકાશમાં અનન્ત આકાશમાં—ઊડવાની ઇચ્છા કરી; અનિશ્ચિત સુખ, ભાવી દુઃખ,—એ ભયને પરિણામે અજ્ઞાત અનન્તપથમાં નહારી જઈ એ

નવી અનિશ્ચિતતામાં ઝંપલાવાનું મન કરેછે, પણ હેની અનિશ્ચિતતાનું જ્ઞાન થતું નથી; કેમકે એ એમ માનેછે કે સંભવનીય વિયોગનું સ્મરણ આપનારા પદાર્થોથી દૂર જવાય તો બસ,—“ જાઉં, આંહિંથી હું જાઉં ” (અહિંથી—એટલે ભાવિદુઃખના ભણુકારા કરનારા સ્થળમાંથી), અને ઉસ્માં ઉર્વાશીને તો સ્થિર પકડી જ રાખું, પછી ગમે ત્યાં ભલે જવાય. પણ આ રીતે પણ દુઃખનો આઘાત નહિં જ આવે. તહેની ખાતરી શી ? તેથી આ કરતાં પણ પ્રબળ તીવ્રતર, સુદ્ધ મર્ષિચ્છા—દુઃખ પણ સ્પર્શ ના કરે હેવું અવ્યક્ત શન્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની,—૧૯ મા શ્લોકમાં પ્રગટ કરેછે; પોતે ધન બને, ઉર્વાશી વિષુદ્ધ બને, હેને પોતાનામાં શમાવી દે (વીજળી મેઘમાં લીન રહે તેથી) અને પછી પોતે મેઘના ધૂમમયરૂપદ્વારા ઝીણો ધૂમ બનીને ઊડી જાય, લુપ્ત જ થઈ જાય, નિર્વાણ પામે; પછી વિયોગ, દુઃખ, કોને ક્યાં સ્પર્શ કરશે ? બંને અન્યોન્યમાં વિલીન થઈ બંનેનું એકરૂપ થઈ તે પણ શન્યમાં લીન થઈ જાય—પછી દુઃખ પણ ફાંફાં મારશે. “ ઝીણો ધૂમ બની ઊડી જાઉં ”—એટલે ધૂમનો પ્રત્યક્ષ આકાર રહેલો હોય થઈને ઊડીને અન્ય સ્થળે જાઉં, એમ નહિં; પરંતુ—વરાળરૂપ થઈ અંતે વરાળના પણ પરમાણુ વેરાઈ જઈ લુપ્ત થાયછે તે રીતે તદ્દન વિલુપ્ત થાઉં.

આમ દુઃખની લયાનક મૂર્તિથી ભય પામીને હંનાથી દૂર રહેવાને વિવેક્ષણ અને તીવ્ર વાગ્છનાને મૂર્ત કરીછે. તહેમાં દુઃખથી નહાસવા જતાં એ અવ્યક્ત, શન્ય, દશામાં સુખ ભોગવવાની શક્તિ તથા સાધન પણ લુપ્ત થશે એ વાત પોતે બૂલી જાયછે.

શ્લોક ૧૮, ચરણ ૩.

“ જાઉં, આંહિંથી હું જાઉં, ”—‘મકરન્દ’ ના “ તું ગઈ ” એ મથાળાના સુન્દર, ભાવપૂર્ણ, કાવ્યમાંની નીચેની પંક્તિનું સ્મરણ થશે:—

“ જાઉં અહિંથી, અહિંથી જ જાઉં.”

અરણ ૪. ઉર્વશી—અહિં સંબોધ્ય ઉર્વશી છતાં હેના નામગ્રહણ-માં ઉર્વશીની અમૂલ્યતા, હેના ઉપર અગાધ પ્રેમ, ઇત્યાદિ ભાવ વ્યંજિત થાયછે.

શ્લોક ૧૯. પોતે ધનરૂપ અને અને ઉર્વશી વિદ્યુત્ અને—એ વિચાર સમીપ રહેલા વીજળીયુક્ત મેઘ—વિમાન અનેલા મેઘ—ને જોઈને પુરરવને, અજાણતાં જ, સૂઝ્યો હોય એમ જણાશે. કાવ્યના આરમ્ભમાં મેઘ અને હેના ઉરમાં લપાઈજતી વીજળીનું દર્શન પુરરવે કર્યુંછે, તહેનું આ અન્યભાગમાં પ્રકારાન્તરે પરિવર્તન કરાયુંછે. વિમાન અનેલા વીજળીસહવર્તનમાન મેઘમાં બેઠેલાં પુરરવ અને ઉર્વશી મટી જઈને પુરરવ તે જ મેઘ અને ઉર્વશી તે જ વીજળી એમ અભેદની દશા માગીછે; એટલું જ નહિ, પણ પુરરવ અને ઉર્વશી વચ્ચે પણ અભેદ સ્થપાઈ એ અભિન્ન સ્વરૂપ પણ વળી શત્રુમાં લીન થવાની માગણી છે. આરમ્ભમાં ઉપમા જેવું સામ્ય, પછી રૂપક જેવા અભેદમાં થઈ ને ઉપમાનોપમેયનું એક બીજામાં અંતે નિગરણ,—દૂખી જવું; અને પછી છેવટે તેથી પણ આગળ વધી નિતાન્ત લોપ, શત્રુમાં વિલીનતા; એમ કલ્પના છે.

તિમિરવિલોપન, પૃષ્ઠ ૧૦૭-૧૦૮.

ઈશ્વરને જનનીસ્વરૂપ—વાતસલ્યાદિ ગુણના ઉદ્વેકને લીધે—જોઈને આ પ્રાર્થન છે. મોહરજનિના તિમિર—અન્ધકાર—નું વિલોપન કરવાની પ્રાર્થના છે.

કડી ૧, પંક્તિ ૨. અટવી=જંગલ; અરણ્ય.

કડી ૨, પંક્તિ ૧. મુદ્દાયિની=આનન્દ આપનારી.

મુદ્દ (સં.) નું ગુજરાતીમાં 'મુદ્દ' એમ રૂપાન્તર કરી આમ સમાસની છૂટ લીધીછે.

દયાળ—ઈશ્વરને સંબોધન છે તે અહિં પુંલિંગમાં છે; તે જનની એ સંબોધનના સ્ત્રીલિંગ જોડે વિરોધમાં આવતું જણાશે. પરંતુ ઈશ્વરને

તો પુંક્તિંગથી જ જોઈ ‘ દ્યાળ ’ એમ કહેવામાં અને અન્ય સ્થળે ‘ જનની ’ કહેવામાં બાધ નથી.

કડી ૩, પંક્તિ ૨. કૃપાળ—આ પુંક્તિંગ માટે પણ ઉપર પ્રમાણે સમાધાન છે.

લક્તસંઘને સંબોધન, પૃષ્ઠ ૧૦૮, ૧૦૯.

પાછળ પૃ. ૭૯ મે “ ગોપીઓનું સંમેલન ” એ ગીત છે, તેનું રૂપાન્તર કરીને આ કાવ્ય શૃંગાર રસમાંથી શાન્ત રસમાં બિતાયું છે. મહારા એક કીર્તનને પ્રસંગે આ રૂપાન્તર કર્યું હતું. હેમાં કડી ૨ બંને કાવ્યમાં સમાન જ છે. કડી ૩ માં પંક્તિ ૩ માં ‘ સજનિ ’ ને બદલે ‘ મધુર ’ એટલો ફેરફાર બાદ કરતાં બાકી બંને કાવ્યમાં સમાન જ છે. કડી ૪ માં “ સખી સ્યામરાય ” ઇ. ને બદલે ‘ પ્રભુ કેરો છાય ’ ઇ. ફેરફાર છે. કડી ૫ માં ‘ સજનોવૃન્દ ’ નું ‘ લક્ત-વૃન્દ ’ તથા ‘ શ્રી ગોવિન્દ ’ નું ‘ પ્રેમસિન્ધુ ’ તથા ‘ સ્યામને ’ ને બદલે ‘ તાતને ’, અને ‘ લાનુસિંદ ’ ને બદલે ‘ લક્તસંઘ ’ એમ ફેરફાર છે.

અવસાન, પૃષ્ઠ ૧૦૯, ૧૧૦.

અંગ્રેજી કવિ શેલીના “ Music when soft voices die ” ઇત્યાદિથી શરૂ થતા કાવ્યમાં, તેમ જ ‘ કુસુમમાળા ’ ના ‘ અવસાન ’ કાવ્યમાં, એ જ અંગ્રેજી કાવ્યનું હાર્દ છે તે કાવ્યમાં, કલ્પના છે તેથી તદ્દન જુદી કલ્પના અહિં આ કાવ્યના આરમ્ભમાં છે. પૂર્વોક્ત કાવ્યોમાં સંગીતાદિ મધુર પ્રકારો ઉત્પન્ન થઈ લુપ્ત થયા પછી પણ હેના સંસ્કાર પાછળથી ગણગણ્યા, ભમ્યા, કરે છે એમ તાત્પર્ય છે; આ કાવ્યમાં તો ગીતધ્વનિ ઉત્પન્ન થઈ પાછો શન્યમાં લીન થાય છે, વીજળી અન્ધકારમાંથી બિપજ પાછી અન્ધકારમાં શમે છે, ઇત્યાદિ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે, અને આ ‘ નૃપુરજંકાર ’નાં કાવ્યોના જંકાર પણ તે જ રીતે મૌનમાંથી બિપજ મૌનમાં શમશે, છતાં આનન્દ આપશે તો કૃતાર્થતા થશે—ઇત્યાદિ ભાવ છે. સંક્ષેપમાં કહિયે તો, પૂર્વોક્ત કાવ્યમાં પશ્ચાત્સંસ્કારના ધ્વનનની અને એ રૂપે અસ્તિત્વ

લંબાવાની વાત છે; અને પ્રસ્તુત કાવ્યમાં બનાવના તત્કાળ જોટલા સુખદ સ્વરૂપની વાત છે, પછી લલે શન્યમાં લીન થાઓ.

શ્લોક ૧, ચરણ. ૨. ઉલ્કા=Meteor; ખરતો તારો.

ક્ષણ ઝળકતી વીજળી, ઝળકી હોલવાઈ જતા ખરતા તારા, ઉત્પન્ન થઈ વિલીન થતો ગીતધ્વનિ, એ સર્વની પેઠે માનવહૃદયમાં આનન્દ પણ ઉત્પન્ન થતાં વાંત લુપ્ત થાય હેવો છે.—આમ ભાવ છે.

શ્લોક ૨, પૂર્વાર્ધ. તથાપિ એ ઇન્દ્રજલરચના ભારે ભર્યા હૃદયને ક્ષણ હર્ષ આપી (આપીને) ગમતી (ગમેછે.);—આમ અન્વય છે.

ચરણ ૧ ઇન્દ્રજલરચના=જલ જોવી માયારચના.

શ્લોક ૨ માં કહેલા પ્રકારો તે, ક્ષણિકતાને લીધે, ઇન્દ્રજલ જેવા.

ચરણ ૨. ભારે ભર્યા—દુઃખના ભારથી ભરેલાં.

શ્લોક ૪. મિ. ખુબરદારના ‘ વિલાસિકા ’ માંના “ સ્વર્ગીય ગાન ” નામના કાવ્યને અન્તે

“ તુજ મધુર ધ્વનિના સ્વપ્રમાં આ જગતથી સરી જઈ હું ” એમ મધુર કલ્પના છે તે આ શ્લોકમાંની કલ્પનાથી જુદી જ છે. હેમાં તો કવિ ગાનના ધ્વનિના સ્વપ્રમાં જગતથી સરી જવાની ઇચ્છા દર્શાવેછે; અહિં તો શાન્તિમાં થતા (નૂપુરઝંકારના) નાદની પેઠે કવિ પણ મૌનના સિન્ધુમાં લય પામે તે પ્રસંગને ઉદ્દેશીને વચન છે. “ અવસાન ” કાવ્ય તે પરમ અવસાન તરફ દષ્ટિ નાંખનાર અહિં બને છે.

અવસાન.

“આર્તનો પુકાર” (પૃં ૬૧) —એ ગીતના સ્વરની યોજના.
(ટીકા પ્રષ્ટ ૧૮૦ ને અંતે આ વાંચકું.)

[illegible]

यस्य
मुद्रयो.

पत्नीधर } गरीगणभगरीसान्रीसा }

पनीधय म गारायनगराशासू

સંસાઓ:-નીપૂ = મન્દ્ર સમકનો ની તથા પ
 સોરી = તાર સમકના હા તથા રી
 ની = ડોમળ ની
 માત્રા લંબાવવાના છે; બાકીના એક એક માત્રાના.

“આર્તનો પ્રકાર”—એ ગીતના તાલની યોજના.

(તાલ અંપા—અન્યમતે, દીપચંદી.)

(તાલની માત્રા ૧૪)

મુખ

તાલના ટેકા—	૧	૨	૦	૩	૧	૨	૦
અક્ષરો—	કુ	રિ	ત	કે . .	ઉ	ઉ	ઉ
માત્રા—	૧/૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
ટેકા—	૩	૧	૨	૦	૩	૧	૨
અક્ષરો—	(અ)	જ	ગ	ત્ત્રા	આ	આ	તા . .
માત્રા—	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩

અસ્તાદિ.

ટેકા—	૧	૨	૦	૩	૧	૨	૦
અક્ષરો—	કો	લં	ન - અ :	અ	લ	તા	અ અ આ નિ ર ખી . . ધિ મુ જ પો ય - અ -
માત્રા—	૧	૨	૩	૧	૨	૩	૪ ૧ ૨ ૩ ૪ ૧ ૨ ૩ ૪ ૧ ૨ ૩

નૂપુરઝંકાર.

ટીકાની પૂરવણી

(ક)

પૃષ્ઠ ૧૬૮. ‘ગૂઢ કોકિલા’ ઉપર ટીકામાંના અંગ્રેજી અવતરણ પછી.—

અહિં બીજા પેરેગ્રાફમાં ‘લાવગીત’ શબ્દ વાપર્યોછે તે lyricના અર્થમાં અણુધાર્યો યોજાયો છે. ‘સંગીતકાવ્ય’ એ મહારો યોજેલો શબ્દ છે. આ ‘લાવગીત’ શબ્દ આ રથને સુઘટિત જ છે. એ ક્યાંથી જડયો ? યાદ આવતું નથી. ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં આ શબ્દ ‘હે’ વાપર્યો. તે પછી ઈ. સ. ૧૯૨૪ ના ઓગસ્ટ માસના વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના અંકમાં ઉલ્લેખ છે કે મરાઠી વિવેચન-સાહિત્યમાં lyric માટે ભાવગીત શબ્દની યોજના એ સમયની આસપાસ થયેલી છે. આ યોગ આકસ્મિક જ હોવો જોઈએ. ‘નૂપુર-ઝંકાર’ ની ટીકામાંનો શબ્દપ્રયોગ મરાઠી વિવેચકોના જોવામાં પણ આવ્યો નહિ હોય. ભલે. પણ ‘લાવગીત’ શબ્દનો હક પણ lyric માટે યોજાયલા અન્ય શબ્દોની સાથે નોંધવા લાયક છે.

(ખ)

પૃષ્ઠ ૧૬૯. અંત્ય ભાગ. શ્લો. ૩.

શશિકલાને નવયૌવના કહેવામાં અસંભવદોષ આવેછે. કૃષ્ણ-પક્ષના પ્હરોડનો અર્ધચન્દ્ર હતો, તે નવયૌવન ના જ સંભવે. આ દોષનો પ્રતિકાર જડતો નથી. હમણાં પંદરે વર્ષે, બી. એ. ના વિદ્યાર્થીઓ સાથે આ કાવ્યનો અભ્યાસ કરતે, એ દોષ એકાએક મહને પ્રગટ થયો. ‘શશિકલા સુરસુન્દરી’—એમ ફેરફાર કર્યો હોય તો દોષ ટળે; છતાં મહારા દોષ સહિત જ હું બીજો રૂઢેવાનું પસંદ કરું છું.

(ગ)

૫૪ ૧૯૫. શ્લો. ૬ ઉપરની ટીકા પછી:—

અશ્વઘોષના ‘બુદ્ધચરિત’ પ્રમાણે રાહુલનો જન્મ થઈ ગયા પછી કેટલોક કાળ વીત્યે સિદ્ધાર્થ ગૃહત્યાગ કરીને ગયો એમ છે:

કાલે તતન્નારુપયોધરાયાં યશોધરાયાં સુયશોધરાયામ્ ।

શૌદ્ધોદનેરાહુસપત્નવક્ત્રો જજ્ઞે સુતો રાહુલ ઇવ નામ્ના ॥

(સર્ગ ૨, શ્લો. ૪૬)

બાલપુત્રાં ગુણવર્તીં કુલશ્લાઘ્યાં પતિવ્રતામ્ ।

દેવીમર્હસિ ન ત્યક્તું કલીબઃ પ્રાપ્તામિવશ્ચિયમ્ ॥

પુત્રં યાશોધરં શ્લાઘ્યં યશોધર્મમ્ભૂતાં વરઃ ।

બાલમર્હસિ ન ત્યક્તું વ્યસનીવોત્તમં યશઃ ॥

(સર્ગ ૬, શ્લો. ૩૩-૩૪)

‘Light of Asia’ માં રાહુલ હજી યશોધરાના ઉદરમાં હતો તે વખતે સિદ્ધાર્થ ચાલ્યો ગયો એમ વૃત્તાન્ત છે. (અશ્વઘોષનું કાવ્ય અસુલભ હોવાથી ઉપરના શ્લોક ગીતાર્યાંછે.) સર્ગ ૬, ૩૩-૩૪ માંનું વચન સિદ્ધાર્થના અશ્વપાલ છન્દકનું છે.

Edwin Arnoldનો આધાર શો દશે તે ખખર નથી. પરંતુ તહેણે થોજેલો પ્રસંગ વધારે રસિકતા પૂરનારો છે હેમાં શક નહિ—એ સુસ્ત રસિક વિવેચક જોઈ જ સકશે.

